

**МЕМОРИАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 4 (6)

**м. Київ
2014**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (6) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 198 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Махцевіч,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод,
В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 7 від 19 грудня 2014 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 18 грудня 2014 р.

© Меморіальний комплекс «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»

© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	5
Олександр МАРІНЧЕНКО ЧЕРВОНОАРМІЙЦІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ПОЛОНУ: ОГЛЯД ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ	5
Неля МЕЛЬНІЧУК СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИКИ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»	24
Володимир СІРОПОЛ ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941 – 1945 РОКІВ)	37
ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ	49
Віталій ГЕДЗ ДІЯЛЬНІСТЬ О. ОГЛОБЛИНА В КИЄВІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОГО ПАНУВАННЯ	49
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	61
Андрій ЛИСЕНКО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМУ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО	61
НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ	70
Олексій ГОНЧАРЕНКО «ЮДЕО-БІЛЬШОВИЗМ» ЯК МОДЕЛЬ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ОБРОБКИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941 – 1944 рр.)	70
Ольга СМОЛЯНЧУК ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОДАТКОВО-ПРАВОВИХ НОРМ У ПРАКТИЦІ РОБОТИ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941 – 1944 рр.)	86
РУХ ОПОРУ	93
Олександр БІЛОУС, Валентина СМІРНОВА КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ ЗАГІН «ПЕРЕМОГА АБО СМЕРТЬ»: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, БОЙОВИЙ ШЛЯХ, ПАМ'ЯТЬ	93

РЕАЛІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ	105
Дмитро МАЛЕЖИК ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДРУГОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ РЕГІОНУ (1944 – 1953 рр.)	105
Оксана ПРОХОРЕНКО «ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА» В СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ століття	116
СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	127
Людмила БЕВЗ, Галина ЯРОВА ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ У ПОВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ (НА МАТЕРІАЛАХ АНДРІЯ ГЛІНІНА З МУЗЕЮ ГЕТЬМАНСТВА)	127
Анеля КАЛЕНЮК, Віра ФОМІНА «ЖІНОЧІ» ОРДЕНИ ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА В КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»	135
Андрій СОЛОНЕЦЬ ПРАПОР НЕВІДОМОГО АРТИЛЕРІЙСЬКОГО ПОЛКУ. ДО ІСТОРІЇ ВЕКСИЛОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)	145
Оксана ЯНКОВЕНКО НАГОРОДНА ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ З КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	157
МУЗЕЙ І СУСПІЛЬСТВО	175
Тамара КУЦАЄВА МОНІТОРИНГ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ВІДВІДУВАЧІВ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ» У КОНТЕКСТІ МУЗЕЙНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ТА АНДРАГОГІКИ (2013 р.)	175
Володимир СІМПЕРОВИЧ ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»	186
НАШІ АВТОРИ	196

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(477)

© **Олександр МАРІНЧЕНКО**

ЧЕРВОНОАРМІЙЦІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ПОЛОНУ: ОГЛЯД ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Представлено розвиток історичної літератури СРСР з питань перебування військовослужбовців Червоної армії в німецькому полоні часів Другої світової війни; виокремлено етапи розвитку історіографії, мемуаристики та публіцистики; відтворено еволюцію уявлень радянських авторів про полон, її повну залежність від поточної політики партії та уряду; проаналізовано як слабкі сторони, так і здобутки радянських дослідників у вивченні теми полону в період з 1941 до 1991 р.

Ключові слова: *червоноармійці, військовий полон, історична література, наукова праця, твори, матеріали, публікація, висвітлення, специфіка.*

Історієписання долі бійців та командирів Червоної армії в німецькому полоні бере свій початок від Другої світової війни. І хоча ця тема не була предметом спеціальних наукових досліджень радянських істориків (на рівні дисертацій або монографій) проте від початку нацистської навали й до розпаду Радянського Союзу з'явилося чимало робіт, у яких висвітлювалися окремі її аспекти. Наявна література дає нам підстави виокремити в межах радянської доби чотири окремі етапи, а саме: 1) 1941 – 1955 рр.; 2) 1956 – 1966 рр.; 3) 1967 – 1985 рр.; 4) 1986 – 1991 рр. Кожен із відтинків мав власну специфіку, яка залежала від умов, у яких формувалися погляди дослідників, а також від суспільно-політичної ситуації в країні. Згідно з цими критеріями історики визначали актуальність теми і конкретне проблемне поле, розв'язували ті чи інші поставлені наукові завдання і врешті-решт – давали власні оцінки і трактували таке складне і багатовимірне явище як війна в цілому та німецький полон для радянських військовослужбовців зокрема.

Розглянемо перший етап, який припадає на добу війни та перше повоєнне десятиліття. Його характерною рисою було те, що майже всі публікації з'явилися «по гарячих слідах», з об'єктивних причин досить обмеженим було коло задіяних джерел. Перші дослідники, будучи сучасниками описуваних подій, вбачали свій громадянський обов'язок не стільки у написанні академічних праць, скільки у створенні емоційних памфлетів для виховання почуття ненависті до ворога серед широких верств населення, усіляко викриваючи його злочинні плани й практику, забезпечували

ідеологічну боротьбу на фронті і в тилу. До того ж, численні факти жорстокого ставлення до полонених з боку Вермахту та СС стали відомі радянській стороні невдовзі після нападу Німеччини і мали вагомий вплив на свідомість дослідників, їхні оцінки та форму подачі матеріалу. Буквально з перших же днів війни на сторінках радянської преси (переважно газети «Правда» та «Красная звезда») з'явилися різноманітні статті та інформаційні повідомлення журналістів і публіцистів про злочини окупантів на території СРСР, які формували первісне уявлення про моральне обличчя противника, характеризуючи його як «гітлерівську орду вбивць та гнобителів народів» [1].

Незважаючи на екстремальні умови воєнного часу, масовим тиражем видавалися невеликі за обсягом книги та збірники статей за авторством відомих істориків, філософів, літераторів та громадських діячів, у яких здійснювалися перші спроби аналізу різних складників ідеології Третього рейху: сутності нацистської расової теорії, її витоків та укорінення серед німців, далекоюсяжних імперіалістичних планів по відношенню до слов'янських народів, а також доля полонених червоноармійців. Серед розмаїття опублікованої літератури упродовж 1941 – 1944 рр. можна виокремити твори К. Абросенко, Г. Александрова, Ф. Головачова, Г. Козлова, О. Толстого та інші [2]. Уже в 1943 р. створюється перша автобіографічна повість про полон письменника К. Воробйова, яку він наважився передати до друку в журнал «Новый мир» тільки в 1946 р. Однак рівень політизації та цензури, і саме головне – неготовність влади сприймати полон через призму особистої людської трагедії самих полонених, унеможливили її публікацію відразу після війни. Вперше цю повість було надруковано лише 40 років потому – вже за часів «перебудови» [3]. Крім цього, українські історики в евакуації (С. Галаджев, О. Глухий, К. Гуров, К. Дубина, Л. Паламарчук) здійснювали й перші розвідки щодо режиму окупації українських земель та спротиву агресорам, нацистським планам поневолення українського народу в рамках збирання й систематизації документів і матеріалів для створення панорамної історичної хроніки України доби війни [4; 5]. Слід зазначити, що після 1944 р. потік подібних видань майже повністю призупинився. Це можна пояснити зміною курсу радянської пропагандистської машини з войовничо антифашистського та антинімецького на більш поміркований, лояльний щодо цивільних німців, у зв'язку з перенесенням бойових дій на територію Німеччини і нагальною потребою попередити можливі ексцеси між військовослужбовцями Червоної армії та місцевим населенням.

В окремих виданнях висвітлювалися злочинні дії Вермахту, який забезпечував не тільки ведення війни в оперативно-стратегічному сенсі та захоплення території, але й режим окупації, утримання в полоні радянських бранців. Як правило, це були спеціально підготовлені брошури (автори В. Ватін, Е. Гард, Ф. Потьомкін) на підставі свідчень очевидців: записів розповідей самих полонених, яким у силу тих чи інших причин поталанило втекти з таборів, «оточенців», яким вдалося прорватися у розташування своїх військ, пробираючись по тилах противника, місцевих жителів перших визволених міст і сіл, котрі були живими свідками трагедії полонених [6]. Цінним історіографічним джерелом є також агітаційно-пропагандистські матеріали

(брошури, пам'ятки) Головного політуправління РСЧА таких авторів, як М. Бричев, І. Лемін, Є. Федоров, призначені для рядових бійців із метою запобігання добровільної здачі в полон. Як правило, вони мали характерну назву «Воїн Червоної армії в полон не здається» і містили емоційно забарвлені оцінки німецького військового полону [7]. Попри надмірну політизованість, а також чималу кількість фактологічних неточностей і помилок, ці матеріали становлять певний інтерес для сучасних дослідників, даючи можливість простежити процес формування офіційних поглядів та ставлення воєнно-політичного керівництва СРСР до власних полонених, що неминуче впливало на погляди радянських істориків.

У березні 1944 р. спеціально для дипломатичних інстанцій зарубіжних країн посольством СРСР у Великій Британії на сторінках газети «Soviet War News» опубліковано інформаційне повідомлення про масову загибель 150 тис. червоноармійців у таборі «Гросс-лазарет» м. Славута на основі даних Надзвичайної державної комісії (НДК) [8]. У 1945 р. побачила світ праця історика О. Молока. Було вперше здійснено систематичний огляд німецьких методів ведення війни від давніх часів і до кінця Другої світової війни з метою доведення спадкоємності між ними. У контексті поставлених задач автор побіжно зачіпав проблему масового винищення радянських полонених [9]. Оскільки поява всіх цих публікацій зумовлювалася поточними пропагандистськими задачами, у них просто не могло бути виваженого, неупередженого аналізу і широких науково обґрунтованих висновків та узагальнень. Проте був зроблений перший крок до формування первісних уявлень про те, чим був німецький полон для військовослужбовців РСЧА.

У зв'язку з підготовкою низки судових процесів над військовими злочинцями радянські історики і юристи дібрали численні довідки для сторони звинувачення, залучивши трофейні документи. З'явилися перші оглядові нариси М. Гернета, М. Полянського, Б. Утевського про діяльність відкритих судів, проведених у ряді великих міст СРСР у 1943 – 1946 рр., та Нюрнберзького трибуналу, який окремо розглядав питання про вбивства та жорстоке поводження з полоненими [10]. На рубежі 1940 – 1950-х рр. група провідних експертів із міжнародного кримінального права (А. Амелін, Ф. Кожевніков, Л. Моджорян, А. Полторак, П. Ромашкін) захистила оригінальні дисертації та опублікувала на їхній основі ґрунтовні монографії відносно статусу комбатантів під час воєн та конфліктів, а також нацистських злочинів проти полонених, поранених і хворих воїнів із точки зору порушення норм конвенцій про захист їхніх прав, спираючись на вже опубліковані матеріали [11].

При АН УРСР з метою комплексного й цілеспрямованого вивчення історії республіки в 1941 – 1945 рр. створюється Комісія з історії Вітчизняної війни в Україні, а в її рамках спеціальні відділи з дослідження військових операцій та режиму окупації, окреслюється коло основних завдань та напрямів роботи Комісії у післявоєнний період [12]. Відповідно до цього плану її співробітники провели низку експедицій майже в усі області України, застенографували спогади сотень людей – учасників бойових дій та осіб, які пережили окупацію. Окрім цього, вони систематично збирали та опрацьовували сотні різноманітних документів [13]. В. Бегма, К. Дубина та О. Іонов

здійснили розвідки щодо функціонування окупаційного апарату та злочинів нацистів на прикладі окремих населених пунктів і регіонів України [14]. Упродовж другої половини 40-х рр. В. Котов і Т. Халепо працювали над створенням цілісної картини масового терору окупантів проти цивільного населення та полонених на території України [15]. Проте результати обох досліджень так і не були оприлюднені, полишені в архіві Жовтневої революції у відділі спеціального зберігання. Невдовзі, 16 червня 1950 р., за постановою Президії АН УРСР було розформовано і саму Комісію, а всі її матеріали передано на зберігання у спецфонди державних архівів.

Характерною рисою вищенаведеної літератури було зображення полонених як знеособлених і пасивних жертв війни, у якості найбільш показової ілюстрації звірств окупантів. Питання про те, за яких обставин відбулося уярмлення мільйонів осіб зі складу діючої армії, ставлення до них з боку сталінської влади не піднімалися. Диференційована за етнорасовою ознакою політика німецької адміністрації в таборах, як і деякі інші важливі питання, взагалі не зачіпалися. Усе це було явним проявом тенденції до свідомого замовчування певних «незручних тем» [16]. Не останню роль у цьому процесі відіграла публікація збірника виступів, статей та наказів Й. Сталіна, що набув статусу своєрідного теоретико-методологічного орієнтиру для істориків, багато в чому вплинувши на подальший хід досліджень із цієї тематики, переважно в апологетичному для керівництва СРСР ключі [17]. На підтвердження цієї думки можна навести книги і нариси з історії Великої Вітчизняної війни І. Анісімова, Г. Кузьміна, А. Крутікова та І. Мінца. Трактуючи відповідні події і факти, ці автори спиралися на промови Сталіна, часто дослівно цитуючи їх, у т.ч. розділяли його думку щодо оцінок «фашистського нового порядку» [18]. Однак, попри вказані недоліки, саме на цьому етапі розпочався масштабний збір та впорядкування фактологічного матеріалу з історії війни, чим було закладено підвалини наукової історіографії військового полону.

Провідну роль у намаганні по-новому підійти до висвітлення теми полону відіграли кілька подій епохи «хрущовської відлиги». Своєрідним прологом до цього процесу стала постанова Президії Верховної Ради СРСР щодо застосування прийнятого 17 вересня 1955 р. Указу «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» до військовослужбовців Радянської армії та флоту, що здалися в полон ворогу або служили в рядах німецької армії, поліції чи будь-яких інших формуваннях [19]. До 2 лютого 1956 р. органи Прокуратури та КДБ СРСР підготували записку про посмертну реабілітацію генералів П. Понедєліна та М. Кириллова, які потрапили в полон у серпні 1941 р. під час Уманської битви, а по закінченню війни були арештовані органами НКВС і після проведеного слідства Військовою колегією Верховного Суду засуджені до розстрілу за порушення військової присяги [20].

Уперше на вищому державному рівні проблема упередженого ставлення до колишніх полонених після їхнього повернення на батьківщину була сформульована міністром оборони СРСР Маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим у так званій «Невиголошеній промові» від 19 травня 1956 р. Вона була підготовлена для виступу на Пленумі ЦК КПРС. На ньому після XX з'їзду партії передбачалося знову обговорити

питання про «культ особи Сталіна та його наслідки», проте він так і не відбувся. І хоча намір Жукова довести цей текст до відома всіх членів ЦК залишився нездійсненим, з ним був ознайомлений принаймні М. Хрущов [21]. Невдовзі Жукову доручили очолити спецкомісію, яка створювалася для визначення заходів щодо поліпшення становища колишніх полонених. За результатами її роботи 4 червня 1956 р. було складено доповідну записку [22]. Порушення законів при здійсненні фільтраційних перевірок полонених по відношенню до тих, хто втік із таборів, був звільнений або репатрійований, і в подальшому огульна політична недовіра, безпідставне застосування репресій та усіяке обмеження їхніх громадянських прав були визнані в урядовій постанові за № 898 – 490 с від 29 червня 1956 р. Міністерству культури спільно з Міністерством оборони доручалося «публікувати в партійній, радянській і військовій пресі статті, розповіді та нариси про подвиги радянських воїнів у фашистському полоні» [23]. Це відкривало шлях для проведення масових амністій та звільнення невинно засуджених, їхньої правової та моральної реабілітації [24].

На хвилі розвінчання сталінізму на офіційному рівні почали з'являтися і перші відверті твори про полонених, серед яких найбільш відомим стало оповідання М. Шолохова «Доля людини» [25]. Враховуючи час та умови, за яких воно з'явилося, можна припустити, що автор у літературній формі намагався донести до суспільства рішення уряду СРСР і тим самим сприяти зміні упередженого ставлення до колишніх полонених з боку ідеологічно «обробленого» населення. Зміна політичного клімату в країні призвела до «лавиноподібної» публікації різноманітних документальних повістей про полон, що вийшли з-під пера колишніх в'язнів нацистських таборів. Більшість цих робіт написана в унісон з офіційним трактуванням полону, прийнятного лише в разі активного спротиву: повстання чи принаймні протесту, саботажу на виробництві, переховування командирів, комуністів та політпрацівників, виявлення й знищення зрадників, постійних спроб втечі, героїчної загибелі тощо. Впродовж десятиліття, що минуло після 1956 р., з'явилося чимало творів подібного роду за авторством С. Анваєр, В. Бондарця, Л. Волинського, С. Голубкова, Ф. Єгорова, С. Злобіна, Є. Кобітєва, О. Лебедева, О. Панфьорова, Ю. Піляра, А. Пирогова, С. Смирнова та інших [26]. Лише деякі з них побіжно торкалися сюжетів про табори на окупованій радянській території, і не випадково. В листопаді 1957 р. у Лейпцигу відбулася спільна конференція за участю істориків і громадських діячів СРСР, НДР та інших країн, на якій було визначено пріоритетні напрями подальших розвідок з історії Другої світової війни у країнах соцтабору. Серед них центральною була тема спільної боротьби учасників антифашистського руху Опору в концтаборах на території Австрії, Німеччини та Польщі (Бухенвальд, Дахау, Заксенхаузен, Маутхаузен та Аушвіц-Біркенау), діяльність інтернаціональної організації «Братерський союз військовополонених» [27]. У цьому випадку можна, мабуть, говорити про соціальне замовлення на певну модель презентації образу полону широкому загалу як у самому СРСР, так і за його межами.

На відміну від художньої літератури і публіцистики, тема полону була не дуже популярною в академічному середовищі. Російський дослідник Д. Гранін констатував: «Радянські історики уникали цієї теми, вона викликала надто небезпечні асоціації,

та й моральні оцінки цієї категорії людей виявилися суперечливими» [28]. На нашу думку, причина такого стану речей крилася в наступному: незважаючи на те, що умови утримання червоноармійців у полоні найбільш рельєфно демонстрували расово-ідеологічний характер війни проти СРСР, всебічне вивчення цієї теми неминуче ставило перед дослідниками складні питання, які виходили за межі пізнання звірств окупантів чи героїзму радянських бранців. Про масштаби втрат полонених (наводилася лише кількість загиблих в окремих таборах у книзі Б. Урланіса), про дії окремих командувачів, не завжди компетентні й рішучі, які в післявоєнний час обіймали керівні посади в системі збройних сил і не були зацікавленими в критичному аналізі власної діяльності під час війни (як правило, автори обмежувалися закидами на адресу одного Сталіна, не зачіпаючи всієї системи управління військами) [29; 30]. Ще однією «незручною» темою був колабораціонізм певної частини полонених, зумовлений не тільки ідейними міркуваннями або нелюдськими умовами перебування в таборах, що підштовхувало деяких людей рятувати власне життя за будь-яку ціну, проте й передвоєнною політикою сталінської влади, яка призвела до появи значної кількості невдоволених громадян та розколу суспільства.

Дещо краще й повніше досліджувалися процеси підготовки німецьким генералітетом нападу на СРСР, перебігу подій на фронті влітку – восени 1941 р. (праці істориків В. Анфілова, Л. Безименського, М. Грецова, П. Жиліна, С. Соловйова та інші) [31]. Саме на цьому етапі побачили світ перша наукова праця про Україну воєнної доби М. Супруненко, узагальнюючі видання Г. Деборіна і Б. Тельпуховського, офіційний 6-томник колективу авторів на чолі з П. Поспеловим, у яких спостерігався відхід від сталінської концепції, пропонувалися нові засади в розумінні причин поразок Червоної армії в перших воєнних кампаніях, переважно через переоцінку ролі Сталіна [32; 33; 34]. Однак через половинчастий характер ці спроби на можна вважати вдалими.

Знаковою подією стала міжнародна конференція «Окупаційний режим нацистів у Європі: його форми, методи та розвиток», що відбулася у 1963 р. в Чехословаччині [35]. За результатами її роботи опубліковано збірку доповідей радянських істориків, серед яких було повідомлення О. Манаєнкова про грубе порушення нацистами законів та звичаїв війни у поводженні з полоненими червоноармійцями [36]. Два роки потому з'явилася чи не єдина на той час монографія одного з учасників конференції М. Ковалюк безпосередньо про окупацію України. Дослідивши далекосяжні задуми верхівки Третього рейху, автор обґрунтував тезу щодо неможливості більш гнучкої та менш жорстокої окупаційної політики по відношенню до всіх груп населення та полонених, оскільки в такому випадку війна проти СРСР взагалі втрачала будь-який сенс. Через використання спрощеної концепції, згідно з якою Німеччина являла собою державу монолітної єдності, автор оминув наявні розбіжності між різними угрупованнями у вищому керівництві рейху та збройних сил відносно моделі управління окупованими землями [37].

Рубіжними для радянської історіографії стали дві події. Перша – це публікація в журналі «Юность» у 1966 р. роману письменника А. Кузнєцова «Бабин Яр» з

численними й грубими цензурними скороченнями. Сам автор під час війни мешкав в окупованому німцями Києві, спілкувався з людьми, які пережили окупацію, збирав спогади інших сучасників та очевидців тих подій. Одна з глав його роману присвячена трагедії радянських полонених у Дарницькому таборі [38]. Друга – вихід книги історика О. Некріча «1941, 22 червня» та її публічне обговорення на засіданні в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 16 лютого 1966 р., після чого розгорнулася різка офіційна критика книги, яка призвела до її заборони, вилучення з бібліотек та знищення частини примірників [39; 40]. Відтоді було накладено негласне табу на «гострі» публікації, проведення критичних досліджень складних і суперечливих проблем.

Епоха «застою» залишила по собі порівняно мало літератури про полон. Аналізуючи причини такого стану речей, В. Злобіна дійшла висновку: «Цю тему не хотіли. Коли Хрущов розпочав реабілітацію, з'явилось декілька книг, але незабаром вони знову зникли. Відношення до військовополонених знову змінилось» [41]. Визнаючи справедливість цієї тези, слід уточнити – це стосується лише художніх творів та публіцистики, адже такі науковці, як Є. Бродський, М. Семиряга та їхні українські колеги П. Брицький, М. Коваль, М. Лемещук продовжили дослідження цієї теми, причому саме в руслі участі радянських громадян у русі Опору [42; 43]. Лише в єдиній оглядовій статті К. Петухова проблема полону розглядалася не через призму спротиву в'язнів, а в контексті тематики звірств окупантів, фактично повторюючи тези попередників [44]. Проте помітні й певні зрушення. Так, у 1969 р. Генеральним прокурором Р. Руденко вперше озвучено загальну цифру загиблих полонених на території СРСР – 3,9 млн чол. [45]. Незважаючи на різноманітні табу та ідеологічні забобони, саме на цьому етапі виходить нарис Є. Долматовського, який був учасником, а згодом став хронікером останніх боїв оточених 6-ї та 12-ї радянських армій у районі урочища «Зелена Брама», трагедії полонених в одному з перших пересильних таборів на території України «Уманська яма» [46]. Наприкінці брежнєвського правління мізерним для радянської доби тиражем у провінційному видавництві публікуються спогади-роздуми Д. Іванцова, на долю якого випало поетапно пройти всі жахи німецького полону: табори в Новоархангельську, Умані, Вінниці та Рівному та концтабори Маутхаузен [47].

У той же час відбувається поступове посилення ідеологічного тиску керівництва КПРС на історичну науку, згортається чимало дискусій, які до того навпаки заохочувалися. Оновлена концепція знайшла своє відображення в офіційній 12-томній історії Другої світової війни, над якою працювали чотири науково-дослідні установи на чолі з тодішнім міністром оборони СРСР маршалом А. Гречко. Показово, що у 4-му томі досить повно розкривалися причини краху німецької стратегії «бліцкригу», проте майже не згадувалися численні «котли» радянських військ у 1941 – 1942 рр., полонення значної частини кадрової армії [48]. Дещо більш відвертим виявився 1-й том тритомного видання українських фахівців з історії УРСР доби Великої Вітчизняної війни, а також узагальнююча праця академіка О. Самсонова [49; 50]. В умовах майже тотального домінування історико-партійної тематики вийшло кілька

ґрунтовних робіт, присвячених початковому періоду війни (В. Анфілов, С. Іванов, В. Кравцов), на який припадає найбільша частка людей, що потрапила до німецького полону [51]. З'явилися оглядові нариси та аналітичні статті про український театр бойових дій, більшість із яких написані безпосередніми учасниками описуваних подій, що обіймали керівні посади в структурі військ Південно-Західного напрямку [52]. Специфічна тема полону не дістала належного висвітлення на сторінках цих робіт, проте доволі виважено, як для свого часу, представлена близька до неї тема бойового шляху окремих частин в умовах відступу та оточень.

Загальним аспектам окупаційного режиму на радянській території, аналізу гітлерівського плану «Ост» та його практичному втіленню присвячені статті Л. Безименського і М. Семиряги [53]. Особливо виділяється спільна книга М. Загорулько і А. Юденкова, на сторінках якої висвітлено розробку та реалізацію плану «Ольденбург» з економічного пограбування й територіального розчленування СРСР, і такі маловідомі на той час аспекти діяльності окупаційної адміністрації, як провокування і розпалювання національної ворожнечі між народами СРСР, включаючи полонених, спроби залучити їх на свій бік. Більш відверто розповідалося про формування колаборантів [54]. Теми окупації торкалися також деякі юристи, які розробляли питання міжнародно-правової відповідальності за військові злочини. Серед них було чимало учасників радянської делегації в Нюрнберзі [55]. Певні узагальнюючі підсумки й досягнення в дослідженні цієї теми за 40 повоєнних років підбиті в працях М. Алексєєва і В. Краснова, а також у статті Л. Копаліна про історію розслідування злочинів, скоєних у відношенні радянських полонених [56; 57]. У цей час О. Галкін та М. Мінасян зробили перші вдалі спроби розробки повної класифікації злочинів Німеччини, як то колоніальна експансія, расова дискримінація, навмисне знищення цілих груп цивільного населення і полонених, із точки зору застосування такої категорії міжнародного права, як геноцид [58]. У монографії української дослідниці Т. Першиної про геноцид нацистів в Україні докладніше, ніж у попередніх виданнях, розкрито процес і механізми масового винищення полонених, яке авторка обґрунтовано розділила на два різних етапи: 1) прифронтна зона; 2) табори і лазарети [59]. Чимало тверджень та висновків, зроблених у цій роботі, і понині зберігають свою актуальність для історіографії.

Певний інтерес становлять також численні розробки радянських істориків (Б. Безсонов, О. Галкін, Д. Проектор, Г. Філатов, В. Фомін та інші) щодо соціальної природи німецького фашизму, тісного взаємозв'язку між НСДАП та промислово-фінансовими колами Німеччини у виробленні зовнішньополітичного курсу: ретельно спланованої агресії проти СРСР, цілеспрямованого терору проти цивільних осіб та полонених, нещадної експлуатації людських і матеріальних ресурсів країни [60].

Новий етап припадає на добу «перебудови». Це час появи не тільки гострих публіцистичних матеріалів у ЗМІ, присвячених війні, але й вихід низки серйозних статей і монографій істориків. Серед них у першу чергу слід назвати спільні праці Д. Мельникова і Л. Чорної, а також М. Семиряги про структуру і функціонування карально-терористичного апарату району [61]. Автори розглядали знищення

нацистами радянських полонених як складову частину Генерального плану «Ост», що слугував ідеологічним фундаментом колонізації та германізації територій східнослов'янських народів. Вийшло також розширене видання книги Є. Бродського, стаття В. Сафронова про антифашистський рух у гітлерівському тилу [62]. Саме за часів «перебудови» актуалізуються теми, яким раніше майже зовсім не приділяли уваги, з огляду на їхню політичну «небажаність» (хоча ніяких доказів наявності попередньої офіційної заборони на їхнє вивчення досі немає): В. Зємсковим – процес репатріації військовополонених та остарбайтерів протягом 1944 – 1951 рр., В. Парсадановою – міжнародні конвенції про полонених та інтернованих осіб, а О. Квашою, В. Козловим та А. Шевяковим – обрахування кількості загиблих громадян СРСР в результаті нацистської окупації [63; 64; 65].

Відбувається також переосмислення передумов і невдалого для СРСР початку війни, який поставив війська прикордонних округів, у т. ч. Київський особливий та Одеський, у вкрай важке становище, створивши тим самим оперативно-стратегічні умови для масового полонення червоноармійців. Цим проблемам присвячені праці В. Анфілова, А. Бабіна, О. Владимирського, А. Гурова, В. Коваля, М. Коваля, О. Кудряшова, М. Раманічева, А. Хоркова [66]. Паралельно на сторінках провідних журналів («Военно-исторический журнал», «Коммунист Вооруженных Сил», «Смена», «Советское государство и право») точилася жвава дискусія із приводу співвідношення солдатів, які в роки війни добровільно здалися в полон, перейшовши на бік ворога, і тих, хто, навпаки, до кінця виконав свій військовий обов'язок, потрапив у полон в силу незалежних від них причин, вичерпавши всі можливості для подальшого спротиву (поранені, контужені, беззбройні тощо) [67]. Особливо гостра полеміка розгорнулася навколо питань прийняття колишніх полонених у суспільстві та науковому середовищі. Цьому посприяли вихід більш відвертих та менш політично ангажованих мемуарних творів Н. Дашевського та С. Солоділова [68]. Результати наочно продемонстрували неоднакове ставлення людей до тих співвітчизників, хто колись перебував у полоні або на зайнятій противником території, що підтверджується багатьма листами, які отримав академік О. Самсонов від читачів в одному тільки 1987 р. в ході т. зв. «Діалогу історика з читачем» [69].

Як показує побіжний огляд історичної літератури, вельми стійке й розповсюджене уявлення про те, що радянська доба майже не залишила по собі ніякого історіографічного спадку про німецький полон часів Другої світової війни, не відповідає дійсності. Скоріше правильно було б стверджувати, що попри наявність цілого комплексу літератури, часом достатньо якісної, упродовж 1941 – 1991 рр. у СРСР так і не з'явилося спеціального комплексного дослідження, цілком і повністю присвяченого перебуванню червоноармійців у німецькому полоні, на відміну від Західної Німеччини. У більшості згаданих видань доля полонених розглядалася в контексті загальної політики Третього райху на окупованих землях, слугуючи фоном для інших сюжетів, які вважалися більш значущими для радянського наративу. При тому, що радянським історикам вдалося досить ретельно дослідити питання, пов'язані з плануванням і реалізацією операції «Барбаросса», а в її рамках політики

винищення полонених, не було показано, як видозмінювалися погляди військово-політичного керівництва Німеччини на використання полонених у залежності від економічних потреб та розвитку подій на фронті і в тилу. При наявності суттєвих досягнень упродовж усього періоду існування радянської історіографії можна спостерігати сталий канон зображення німецького полону: монолітна й стійка маса в'язнів таборів – майже поголовно активних учасників руху Опору (за виключенням купки зрадників на службі в гітлерівців), що стала об'єктом садистських знущань і тортур небаченого до того масштабу.

Характерними рисами та особливостями радянської літератури були: ідеологічна заданість і «витриманість»; вибір тем і набір сюжетів; не стільки особисті переживання автора, скільки подія чи «велика людина» – об'єкт спогадів (саме це дозволяє нам розглядати радянські мемуари в якості різновиду літератури, а не історичного джерела); намагання бути причетним до тієї чи іншої події; певна стандартизація в характеристиках ситуацій чи людей; формування образу ворога; недоговореність, наявність фігури умовчання, езопова мова [70]. Всі ці положення в тій чи іншій мірі можна віднести до будь-якої радянської книги, де зачіпалася тема полону. Крім того, величезний вплив на авторів мав ідеологічний пресинг і політика умовчання післявоєнної доби. І якщо для більшості західних істориків проблема нацистських злочинів є проблемою минулого, то для радянських істориків, значною мірою завдяки їхнім власним зусиллям, вона зовсім не була проблемою, що залишилася десь позаду, а проблемою, яка є актуальною і важливою саме сьогодні і зараз. Професійна оптика радянських істориків визначалася значною мірою не стільки науковим, академічним, скільки морально-етичним контекстом проблеми, що визначало впродовж багатьох років підходи й вибір моделі історіописання. Будучи позбавленими персональної автономії для самостійного визначення дослідницької стратегії, радянські дослідники так і не змогли відтворити важливі сторони німецького полону, залишивши наступникам чимало роботи.

Джерела та література:

1. Борисов Е., Селезнев К. Фашистский солдат // Правда. – № 219 (8627). – 9 августа 1941 г.; Демидов К. Изверг Гитлер – лютый враг украинского народа // Красная звезда. – № 184 (4939). – 7 августа 1941 г.; Заславский Д. Облик фашистской армии // Красная звезда. – № 256 (5011). – 30 октября 1941 г.; Корнейчук А. Гитлер – лютый враг украинского народа // Правда. – № 196 (8604). – 17 июля 1941 г.; Лавренев Б. Человек-зверь // Правда. – № 227 (8635). – 17 августа 1941 г.; Леонтьев А. Путь одичания и озверения // Правда – № 251 (8659). – 10 сентября 1941 г.; Толстой А. Лицо гитлеровской армии // Правда. – № 241 (8649). – 31 августа 1941 г.; Федоров А. Германский фашизм – угнетатель и убийца народов // Правда. – № 182 (8590). – 3 июля 1941 г.; Эренбург И. Гитлеровская орда // Красная звезда. – № 148 (4903). – 26 июня 1941 г.; Эренбург И. Фашистские мракобесы // Красная звезда. – № 151 (4906). – 29 июня 1941 г.

2. *Абросенко К.П. Гитлеровская банда и ее преступления. – Красноярск: Краснояргиз, 1942. – 60 с.; Александров Г.Ф. Библия людоедов. – Свердловск: Госполитиздат, 1942. – 92 с.; Василенко В. Расовые бредни фашистских бандитов. – М.: Воениздат НКО СССР, 1941. – 20 с.; Головачев Ф. Гитлеризм – партия хищнического империализма и средневековой реакции. – Л.: Лениздат, 1942. – 110 с.; Изверг Гитлер – лютый враг славянских народов. – 2-е изд. – М.: Воениздат НКО СССР, 1941. – 56 с.; Козлов Г.В. Германский разбойничий империализм. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1944. – 125 с.; Леонидов Н. Гитлер кровавый. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1943. – 48 с.; Москалев М.А. Расовая лженаука фашистских разбойников. – Красноярск: Краснояргиз, 1942. – 52 с.; Толстой А. «Блицкриг» или «Блицкрах». – М.: ОГИЗ; Гос. изд-во художественной литературы, 1941. – 54 с.; Фашистские изверги истребляют славянские народы. Сборник статей. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1941. – 39 с.; Черных П.Я. Славянство и Гитлер. – Ярославль: Ярославское областное изд., 1942. – 25 с.*
3. *Воробьев К.Д. Это мы, Господи!...: Повесть // Наш современник. – 1986. – № 10. – С. 96 – 153.*
4. *Більш докладно див.: Стрельський Г. Українська історична наука в роки Другої світової війни // Історія України. – № 41/42. – 2011. – С. 4 – 9.*
5. *Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – 21 с.; Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М.: Госполитиздат, 1942. – 74 с.; Гуров К. Фашистський розбій на Україні. – М.: Госполитиздат, 1942. – 29 с.; Дубина К.В. Варвари двадцятого віку. – Саратов: Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 16 с.; Паламарчук Л. Фашистський розбій на Україні. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. – 47 с.*
6. *Ватин В. Лагерь смерти: Правда о немецком лазарете для военнопленных. – Ростов-на-Дону: Молот, 1943. – 23 с.; Гард Э. В плену у фашистов. – М.: Госкиноиздат, 1941. – 24 с.; Потемкин Ф. Не забудем, не простим! – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1943. – 27 с.*
7. *Брычев Н. Воин Красной Армии в плен не сдается. – Уфа: Башгосиздат. – 24 с.; Лемин И.М. Беспощадно бить фашистских разбойников! – М.: ОГИЗ, Госполитиздат. – 8 с.; Федоров Е. Воин Красной Армии в плен не сдается. – Л.: Политуправление Ленинградского фронта, 1942. – 24 с.*
8. *The “Gross-Lazaret” of Slavuta: Murder of 150 000 Soviet War Prisoners // Soviet War News. Published by the Press Department of the Soviet Embassy in London. – No 802. – March 3, 1944.*
9. *Молок А.И. Немецкий военный разбой в Европе (X – XX века). – Л.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 272 с.*
10. *Гернет М.Н. Преступления гитлеровцев против человечности / Под ред. Н.М. Рычкова. – М.: Юриздат МЮ СССР, 1946. – 28 с.; Полянский Н.Н. Международный военный трибунал / Под ред. Н.М. Рычкова. – М.: Юриздат МЮ СССР, 1946. – 48 с.; Утевский Б.С. Судебные процессы озлобления немецко-фашистских захватчиков на территории СССР / Под ред. М.Н. Рычкова. – М.: Юриздат МЮ СССР, 1946. – 60 с.*

11. Амелин А.Б. *Международно-правовое регулирование военного плена: Автореф. дис. канд. юрид. наук / Академия общественных наук при ЦК КПСС.* – М., 1954. – 16 с.; Кожевников Ф.И. *Великая Отечественная война Советского Союза и некоторые вопросы международного права.* – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954. – 221 с.; Моджорян Л.А. *Институт военной оккупации и проблема народной войны: Автореф. дис. д-ра юрид. наук / Академия общественных наук при ЦК ВКП(б).* – М., 1950. – 34 с.; Полторацк А.И. *Понятие вооруженных сил (комбатантов) в международном праве. Основные правовые проблемы: Дис. канд. юрид. наук.* – М., 1949. – 398 с.; Ромашкин П.С. *Преступления против законов и обычаев войны: Автореф. дис. д-ра юрид. наук / Военно-юридическая академия Советской Армии.* – М., 1951. – 58 с.; Ромашкин П.С. *Военные преступления империализма.* – М.: Госюриздат, 1953. – 440 с.
12. Гак Д.В. *Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР.* – 1946. – № 4. – С. 3 – 9.
13. Кондратенко О. *Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945–1950 рр.) // Український історичний збірник.* – 2010. – Вип. 13. – С. 29–38; Руденко Н.М. *Діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР по створенню документальної бази // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / Ред. В.А. Смолій (НАН України, Ін-т історії).* – 1999. – Вип. 3. – С. 29 – 42.
14. Бегма В.А. *Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині.* – К. – Х.: Укр. держ. видав., 1945. – 36 с.; Дубина К. *Злодеяння немцев в Києве.* – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 47 с.; Іонов О.В. *Злочинства німців у Донбасі.* – К.: Укрполітвидав, 1946. – 39 с.
15. Котов В.Н. *Україна в завойовницьких планах німецько-фашистських загарбників: Монографія.* – Т. 1 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 247. – 163 с.; Т. 2 // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 248. – 177 арк.; Халепко Т.І. *Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України: Дисертація.* – К., 1948 // ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 236. – 217 арк.
16. Павленко Н.Г. *Сталинские концепции военной истории // История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов.* – М.: Политиздат, 1991. – С. 350–381.
17. Сталин И. *О Великой Отечественной войне Советского Союза.* – Изд. 5-е. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. – 207 с.
18. Анисимов И.В., Кузьмин Г.В. *Великая Отечественная война Советского Союза (1941 – 1945 г.). Краткий исторический очерк.* – М.: Воениздат МВС СССР, 1952. – 190 с.; Крутиков А. *Великая Отечественная война Советского Союза: Популярный очерк.* – М.: Воениздат МВС СССР, 1947. – 208 с.; Минц И. *Великая Отечественная война Советского Союза.* – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. – 71 с.
19. *Незаконченное сражение маршала Жукова: О реабилитации советских военнопленных. 1954 – 1956 гг. / Публ. В.П. Наумова и Л.Е. Решина // Исторический архив.* – 1995. – № 2. – С. 124 – 125.

20. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3-х т. – Т. 1: Март 1953 – февраль 1956 / Сост. А.Н. Артизов, Ю.В. Сизачев, В.Г. Хлопов, И.Н. Шевчук. – М.: МФД, 2000. – С. 310 – 312.
21. Сойма В.М. Запрещенный Сталин. – М.: Олма-Пресс, 2005. – С. 424 – 428.
22. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3-х т. – Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов / Сост. А.Н. Артизов, Ю.В. Сизачев, В.Г. Хлопов, И.Н. Шевчук. – М.: МФД, 2003. – С. 115 – 116.
23. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 29 июня 1956 г. № 898 – 490 с. / Публ. В.П. Галицкого // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 8. – С. 32.
24. Наумов В.П. Н.С. Хрущев и реабилитация жертв массовых политических репрессии // Вопросы истории. – 1997. – № 4. – С. 13 – 35.
25. Шолохов М. Судьба человека. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1957. – 48 с.
26. Анваер С. Незабываемое (Записки о плене) // Знамя. – 1956. – № 9. – С. 11 – 136; Бондарец В.И. Военнопленные (Записки капитана). – М.: Молодая гвардия, 1960. – 288 с.; Волинский Л. Сквозь ночь // Новый мир. – 1963. – № 1. – С. 113 – 143; Голубков С. В фашистском концлагере. Воспоминания бывшего военнопленного. – Смоленск: Смоленское книжное изд-во, 1958. – 248 с.; Егоров Ф.И. Не склонив головы. Встретимся в Берлине. Эвакогоспиталь: Документальные повести. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1963. – 520 с.; Злобин С.П. Пропавшие без вести. В 2-х т. – М.: Советский писатель, 1964. – 744 с.; Кобытев Е. Хорольская Яма. – Красноярск: Красноярское книжное изд-во, 1965. – 146 с.; Лебедев А.Ф. Солдаты малой войны. Записки освенцимского узника. – М.: Госполитиздат, 1957. – 78 с.; Панферов А.И. Плен: Повесть. – М.: Московский рабочий, 1963. – 160 с.; Пиляр Ю.Е. Все это было!: Повесть. – М.: Молодая гвардия, 1957. – 181 с.; Пиляр Ю.Е. Люди остаются людьми. – М.: Советская Россия, 1966. – 428 с.; Пирогов А.И. Этого забыть нельзя. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Одесса: Одесское книжное изд-во, 1962. – 240 с.; Смирнов С.С. Герои блока смерти. – М.: Госполитиздат, 1963. – 48 с.
27. Проблемы истории второй мировой войны. Протокол научной сессии в Лейпциге с 25 по 30 ноября 1957 года. Доклады и дискуссии по теме: Важнейшие направления в реакционной историографии второй мировой войны / Ред. кол. Л. Штерн и др. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 438 с.
28. Борозняк А. Против забвения: Как немецкие школьники сохраняют память о трагедии советских пленных и остарбайтеров. – М.: Независимое издательство «Пик», 2006. – С. 6.
29. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII – XX вв. (Историко-статистическое исследование) – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 565 с.
30. Кулиш, В.М. Советская историография Великой Отечественной войны // Советская историография / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: РГГУ, 1996. – С. 288 – 289, 294 – 295.

31. Анфилов В.А. *Начало Великой Отечественной войны (22 июня – сер. июля 1941 г.): Военно-исторический очерк.* – М.: Воениздат, 1962. – 224 с.; Безыменский Л.А. *Германские генералы с Гитлером и без него.* – М.: Мысль, 1964. – 533 с.; Грецов М.Д. *На юго-западном направлении: Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летне-осенней кампании (июнь – ноябрь 1941 г.) / Под общ. ред. А.П. Покровского.* – М.: Типография Военной академии Генерального штаба, 1965. – 398 с.; Жилин П.А. *Подготовка германским генеральным штабом войны против СССР // Поражение германского империализма во второй мировой войне: Статьи и документы / Под общ. ред. Н.Г. Павленко.* – М.: Воениздат, 1960. – С. 47 – 70; *Правда о гибели генерала М.П. Кирпоноса // Военно-исторический журнал.* – 1964. – № 9. – С. 61 – 69; Соловьев С.П. *Замыслы и планы (Обзор военного планирования немецко-фашистского генерального штаба).* – М.: Воениздат, 1964. – 336 с.
32. Супруненко Н.И. *Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.).* – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
33. Деборин Г.А. *Вторая мировая война: Военно-политический очерк / Под ред. И.И. Зубкова.* – М.: Воениздат, 1958. – 433 с.; Тельпуховский Б.С. *Великая Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945: Краткий очерк.* – М.: Госполитиздат, 1959. – 575 с.
34. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945: В 6 т. / Предс. ред. ком. П.Н. Поспелов.* – Т. 2: *Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.).* – М.: Воениздат, 1961. – 688 с.
35. *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Под общ. ред. Е.А. Болтина.* – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
36. Манаенков А.Л. *Грубое нарушение законов и обычаев войны в обращении с военнопленными // Немецко-фашистский оккупационный режим... С. 330–339.*
37. Коваль М.В. *Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні.* – К.: Політвидав України, 1965. – 112 с.
38. Кузнецов А. *Бабий Яр.* – М.: Астрель; CORPUS, 2010. – 704 с.
39. Некрич А.М. *1941, 22 июня.* – М.: Памятники исторической мысли, 1995. – 336 с.
40. Петровский Л.П. *Дело Некрича // Вестник Российской академии наук.* – 1995. – № 6. – С. 528 – 539.
41. Штельцль-Маркс Б. *Плен в ретроспективе: контекст, создание и особенности мемуаров Дмитрия Чирова // Средь без вести пропавших: Воспоминания советского военнопленного о шталаге XVII «Б» Кремс-Гнайксендорф: 1941 – 1945 гг. / Д. Чиров.* – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 37.
42. Бродский Е.А. *Во имя победы над фашизмом: Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941 – 1945).* – М.: Наука, 1970. – 586 с.; Семиряга М.И. *Советские люди в европейском Сопротивлении.* – М.: Наука, 1970. – 352 с.
43. Брицкий П.П. *Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: Деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях.* –

- Львов: Вища школа, 1980. – 135 с.; Коваль М.В., Лемещук Н.М. Сопротивление советских военнопленных фашизму на временно оккупированной территории Украины // История СССР. – 1971. – № 3. – С. 113 – 119; Лемещук Н.М. Не склонив головы (О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях). – К.: Политиздат Украины, 1978. – 136 с.
44. Петухов К. Об издевательствах гитлеровцев над советскими военнопленными // Военно-исторический журнал. – 1978. – № 10. – С. 82 – 85.
45. Руденко Р.А. Забвению не подлежит // Правда. – 1969. – 24 марта. – С. 4.
46. Долматовский Е.А. Зеленая Брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1985. – 319 с.
47. Иванцов Д. Во власти безумия. Воспоминания. – Новозыбков: Изд-во Клинец. гор. тип., 1980. – 158 с.
48. История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. / Предс. гл. ред. ком. А.А. Гречко. – Т. 4: Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.
49. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3-х т. / Голова ред. кол. І.Д. Назаренко. – Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні. – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.
50. Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии 1939 – 1945. Исторический очерк. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1982. – 728 с.
51. Анфилов В.А. Бессмертный подвиг. Исследование кануна и первого этапа Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1971. – 543 с.; Анфилов В.А. Провал «блицкрига». – М.: Наука, 1974. – 616 с.; Кравцов В. Крах немецко-фашистского плана «Барбаросса» // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 11. – С. 36 – 48; № 12. – С. 36 – 45; Начальный период войны (По опыту первых кампаний и операций второй мировой войны) / Под общ. ред. С.П. Иванова. – М.: Воениздат, 1974. – 357 с.
52. Анисимов Н. Командарм 18-й армии А.К. Смирнов // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 8. – С. 115 – 117; Андреев Г., Вакуров И. Генерал Кирпонос. – М.: Воениздат, 1969. – 144 с.; Арушанян Б. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 6. – С. 60 – 65; Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919 – 1979) / Г.И. Серебряков и др. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 418 с.; Покровский А. На Юго-Западном направлении (июль – сентябрь 1941 г.) // Военно-исторический журнал. – 1978. – № 4. – С. 64 – 72; Ракицкий А. Киевская оборонительная операция // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 8. – С. 124 – 128; Рябышев Д. Об участии 8-го механизированного корпуса в контрударе Юго-Западного фронта (июнь 1941 г.) // Военно-исторический журнал. – 1978. – № 6. – С. 67 – 74.
53. Безыменский Л.А. Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты (новые материалы) // Вопросы истории. – 1978. – № 5. – С. 74 – 94; Семиряга М.И.

- Фашистский оккупационный режим на временно захваченной советской территории // *Вопросы истории*. – 1985. – № 3. – С. 3 – 15.
54. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
55. Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса / Отв. ред. А.И. Полторак. – М.: Наука, 1975. – 239 с.; Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / Под ред. Н.Ф. Чистякова, М.Е. Карышева. – 2-е изд., доп. – М.: Воениздат, 1979. – 294 с.; Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. – Изд. 2-е. – М.: Воениздат, 1969. – 560 с.; Рагинский М.Ю. Нюрнберг: перед судом истории. Воспоминания участника Нюрнбергского процесса. – М.: Политиздат, 1986. – 207 с.
56. Алексеев Н.С. Злодеяния и возмездие: Преступления против человечества – М.: Юридическая литература, 1986. – 400 с.; Краснов В.В. К суду истории: Записки военного прокурора. – Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1986. – 174 с.
57. Копалин Л.П. Расследование преступлений, совершенных в отношении советских военнопленных // *Нюрнбергский процесс и современность: Сб. ст. / Отв. ред. В.В. Пустогаров*. – М.: ИГПАН, 1986. – С. 57 – 68.
58. Галкин А.А. Фашистская Германия: от расовой дискриминации к фабрикам смерти // *Геноцид!* – М.: Прогресс, 1985. – С. 10 – 40; Минасян Н.М. Международные преступления третьего рейха. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1977. – 387 с.
59. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине, 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 171 с.
60. Бессонов Б.Н. Фашизм: идеология, политика. – М.: Высшая школа, 1985. – 279 с.; Галкин А.А. Германский фашизм. – М.: Наука, 1989. – 352 с.; История фашизма в Западной Европе / Отв. ред. Г.С. Филатов. – М.: Наука, 1978. – 616 с.; Проэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во второй мировой войне. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Наука, 1972. – 767 с.; Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М.: Наука, 1985. – 544 с.; Фомин В.Т. Фашистская Германия во второй мировой войне (сентябрь 1939 г. – июнь 1941 г.). – М.: Наука, 1978. – 328 с.
61. Мельников Д.Е., Черная Л.Б. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945. – М.: Политиздат, 1987. – 414 с.; Мельников Д.Е., Чёрная Л.Б. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер. – М.: Новости, 1991. – 464 с.; Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах. – М.: Юридическая литература, 1991. – 384 с.
62. Бродский Е.А. Они не пропали без вести: Не сломленные фашистской неволей. – М.: Мысль, 1987. – 461 с.; Сафронов В.Г. Антифашистская борьба в нацистских концлагерях и участие в ней советских людей // *Новая и новейшая история*. – 1989. – № 1. – С. 45 – 62.

63. Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 – 1951 годы // *История СССР*. – 1990. – № 4. – С. 26 – 41.
64. Парсаданова В.С. Международные конвенции военнопленных и интернированных и их применение в годы второй мировой войны // *Советские военнопленные и движение Сопротивления на польских землях в годы Второй мировой войны: Сб. ст. / Отв. ред. Ю.С. Новопашин*. – М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1991. – С. 85 – 94.
65. Кваша А.Я. Демографическое эхо войны // *Проблемы исторической демографии СССР / Отв. ред. Ю.А. Поляков*. – К.: Наукова Думка. 1988. – С. 18–26; Козлов В.И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов // *История СССР*. – 1989. – № 2. – С. 132 – 139; Шевяков А.А. Гитлеровский геноцид на территориях СССР // *Социологические исследования*. – 1991. – № 12. – С. 3 – 11.
66. Анфилов В.А. Крушение похода Гитлера на Москву, 1941. – М.: Наука, 1989. – 350 с.; Бабин А.И. Канун и начало Великой Отечественной войны (К 50-летию). – М.: Знание, 1991. – 64 с.; Владимирский А.В. На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне – сентябре 1941 г. – М.: Воениздат, 1989. – 304 с.; Гуров А.А. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны // *Военно-исторический журнал*. – 1988. – № 8. – С. 32 – 41; Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. – 2-е изд., доп. – К.: Наукова думка, 1989. – 624 с.; Коваль М.В. 1941 – 1945 роки. Україна // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 6. – С. 3 – 23; Кудряшов О.Н., Раманичев Н.М. Боевые действия советских войск в начальном периоде Великой Отечественной войны (по опыту 5-й армии и 8-го механизированного корпуса Юго-Западного фронта). – М.: ВАФ, 1989. – 61 с.; Хорьков А.Г. Грозовой июнь: Трагедия и подвиг войск приграничных военных округов в начальном периоде Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1991. – 240 с.
67. Галицкий В.П. Проблема военнопленных и отношение к ней Советского государства // *Советское государство и право*. – 1990. – № 4. – С. 124 – 130; Гареев М.А. О мифах старых и новых // *Военно-исторический журнал*. – 1991. – № 4. – С. 42 – 52; Коренюк Н. «Пленные нам не нужны...»: О судьбе советских военнопленных периода Великой Отечественной войны // *Смена*. – 1990. – № 2. – С. 89 – 96; Рубан С. Герои, предатели, жертвы?...: О советских военнопленных в годы Великой Отечественной войны // *Коммунист Вооруженных Сил*. – 1990. – № 8. – С. 71 – 73; Старков О.Ю. Они не сдались // *Военно-исторический журнал*. – 1989. – № 12. – С. 81 – 84; Хорьков А. Плен: трагедия соотечественников // *Коммунист Вооруженных Сил*. – 1991. – № 8. – С. 66 – 69.
68. Дашевский Н.Я. Воспоминания без вести пропавшего. – М.: Московский рабочий, 1990. – 219 с.; Солодилов В.В. Не поле перейти: Повесть-исповедь бывшего узника концлагерей. – Д.: Сич, 1991. – 174 с.

69. Самсонов А.М. Знать и помнить: Диалог историка с читателем. – М.: Политиздат, 1988. – 368 с.
70. Більш докладно див.: Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И.Н. Данилевский и др. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, Ин-т «Открытое общество», 1998. – С. 634 – 640.

© Александр МАРИНЧЕНКО

КРАСНОАРМЕЙЦЫ В УСЛОВИЯХ НЕМЕЦКОГО ПЛЕНА: ОБЗОР ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ

Представлено развитие исторической литературы СССР по вопросам пребывания военнослужащих РККА в немецком плену в период Второй мировой войны; выделены этапы развития научной историографии, мемуаристики и публицистики; воспроизведена эволюция представлений советских авторов о плене, ее полная зависимость от текущей политики партии и правительства; проанализированы как слабые стороны, так и достижения советских исследователей в изучении темы плена в период с 1941 по 1991 г.

Ключевые слова: *красноармейцы, военный плен, историческая литература, научная работа, произведения, материалы, публикация, освещение, специфика.*

© Olexander MARINCHENKO

RED ARMY DURING GERMAN CAPTIVITY: REVIEW OF HISTORICAL LITERATURE SOVIET ERA

Submitted development of historical literature of the USSR about staying soldiers of Red Army in german captivity of World War II; singled stages of scientific historiography, memoirs and essays; reproduced evolution of ideas of soviet authors about captivity, its complete dependence on the current policy of the party and the government; analyzed weaknesses and achievements of soviet researchers studying the topic of captivity from 1941 to 1991.

Historiography of the fate of fighters and commanders of the Red Army in german captivity originated from the World War II. Although this topic has not been the subject of special research of soviet historians but from the beginning of the Nazi invasion till the dissolution of the Soviet Union, appeared a lot of researches, which highlighted some of its aspects.

The first stage falls on period of the war and the first postwar decade. Its characteristic was that almost all publications were "hot pursuit" for obvious reasons was very limited range of sources involved. From the first days of the war in the pages of the soviet press (mostly newspaper "Pravda" and "Chervona Zirka") were a variety of articles and news reports of

journalists and publicists about crimes invaders in the USSR, which formed the original idea about the moral character of the enemy.

A characteristic feature of the literature was to show captives as impersonal and passive victims of war, as the most revealing illustration atrocities of the occupiers.

The key event was the International conference "Nazi occupation regime in Europe: its forms, methods and development", held in 1963 in Czechoslovakia. As a result of her work published a collection of papers by soviet historians.

The distinctive features and characteristics of soviet literature were: ideological partiality and "consistency"; choice of themes and subjects set; not only the author's personal experiences also an event or "big man" – the object of memories; trying to be involved in a particular event; some standardization in the characteristics of situations or people; the image of the enemy.

Keywords: *Red Army soldiers, military captivity, historical fiction, scientific work, materials, publication, lighting, specificity.*

УДК 94 (477) «1941/1944»

© **Неля МЕЛЬНІЧУК**

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИКИ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»

Висвітлюються особливості сучасного історіографічного дискурсу в контексті вивчення реалізації політики нацистського геноциду євреїв України, яка здійснювалася в роки Другої світової війни. Автор публікації доводить факт існування національної історіографічної школи Голокосту як у самодостатньому вигляді, так і в рамках одного з напрямів національної історіографії Другої світової війни. Про це свідчать численні публікації у наукових журналах, у збірниках вузькоспеціалізованих наукових конференцій і в окремих узагальнюючих монографіях. Немало відомостей про Голокост потрапило до індивідуальних та колективних монографій, автори яких розглядають окупаційний режим у різних проблемно-тематичних нішах, часто дотичних. Колабораціонізм, функціонування місцевих поліційних формувань райскомісаріату «Україна», непрості настрої місцевого населення, які динамічно змінювалися, антисемітська пропаганда, українсько-єврейські стосунки в період «нового порядку», регіональні аспекти окупаційного режиму в райскомісаріаті «Україна» перетворилися на повноцінний і самодостатній предмет досліджень сучасних науковців.

Ключові слова: Голокост, геноцид, нацизм, історіографія, колабораціонізм, місцеве населення.

Дослідження політики Голокосту, яка проводилася нацистською Німеччиною на теренах окупованої України, набуло актуалізації, а згодом і науково-інституційного оформлення лише в 90-х рр. ХХ ст. Однак, незважаючи на досить короткий термін, маємо солідний доробок вітчизняних дослідників у цій царині історієписання Другої світової війни. Значна кількість публікацій із цієї тематики викликала й появу специфічних історіографічних робіт, пріоритетною темою яких є вивчення отриманих результатів, з'ясування перспектив майбутніх досліджень. Тому, на наш погляд, важливим завданням на сучасному етапі є аналіз історіографії, присвяченої висвітленню проблеми Голокосту в Україні, а також виявлення ступеня інтеграції цієї теми в загальний обсяг праць учених, які вивчають історіографію Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму, встановленого на теренах райскомісаріату «Україна» (далі РКУ).

Нині налічується досить широкий перелік спеціальних праць, у яких розглядаються різні аспекти нацистського окупаційного режиму, встановленого на теренах РКУ. Одним із напрямів діяльності окупаційного апарату влади РКУ стало переслідування, створення умов та безпосередня участь у різних формах фізичного винищення єврейського населення. Автори узагальнюючих та спеціальних монографічних досліджень з історії окупаційного режиму на теренах РКУ, здійснюючи історіографічні огляди, називають окремі праці, утім, аналізуючи цю літературу, фактично обмежуються її переліком і короткими анотаціями. Це стосується монографічних праць О. Гончаренка та М. Куницького.

Відразу зазначимо, що ці дослідники розглядають інші проблеми окупаційного режиму й лише побічно звертають увагу на реконструкцію подій Голокосту. Однак вони подають настільки масштабну реконструкцію «нового порядку» в Україні, соціальних порядків, запроваджених гітлерівцями, що без цього неможливо розглянути таку подію як Голокост. Зокрема, у праці О. Гончаренка, предметом якої визначаються організаційно-правові аспекти функціонування окупаційної адміністрації РКУ, досить системно реконструюється увесь репресивно-каральний механізм окупаційних органів влади. Цій темі присвячені роботи Ф. Левітаса, А. Подольського, Ф. Винокурової та М. Тягло, які займаються проблемами Голокосту [1, 44, 45]. А М. Куницький, розглядаючи проблеми соціально-правового статусу місцевого населення РКУ, зупиняється на аналізі напрацювань як зазначених авторів, так і О. Гончаренка, Н. Сугацької, Ж. Ковби та М. Михайлюк [2, 47, 48].

Порівняно невеликий перелік монографічних досліджень, автори яких здійснюють огляд історіографічних надбань попередників, пояснюється кількома обставинами, на які потрібно зважати, розглядаючи історіографічний аспект проблеми.

По-перше, на національну традицію історієписання нацистського окупаційного режиму впливає фактор майже повної відсутності праць із відповідною «єврейською» тематикою в радянський період. Якщо в радянській літературі й згадувалося про геноцид євреїв у добу окупації, то в історіографічні праці вони ніколи не потрапляли. Фактично вивчення історії Голокосту на теренах України розпочалося лише з 90-х рр. ХХ ст. По-перше, як і будь-яка проблема, ця сторінка окупаційного минулого потребує нагромадження емпіричного матеріалу, перших узагальнень, вироблення специфічного методологічного інструментарію, який часто межує на рівні міждисциплінарних методик. А для цього потрібен час.

По-друге, частина вітчизняних дослідників фактично ігнорує тематику подій Голокосту, і якщо й називає окремі факти нацистського геноциду євреїв, то виключно в контексті трагічної долі всіх категорій місцевого населення, яке мешкало на теренах РКУ. Звісно, що цей підхід застосовується і в історіографічних оглядах. Пояснюється подібний підхід ще й дражливою темою українсько-єврейських стосунків, участі місцевого населення в переслідуванні жертв окупантів, наявними до сьогодні міфами про «генетичний український антисемітизм» і «єврейський більшовизм» тощо. Тому окремі дослідники намагаються не помічати цієї проблеми або ж займають «оборонну» позицію, відмовляючись навіть порушувати та відкрито обговорювати ці питання.

По-третє, брак «радянської традиції» у висвітленні долі євреїв України став причиною високого ступеня інтеграції сучасних вітчизняних дослідників Голокосту із зарубіжним науковим дискурсом, використання цієї групою вчених термінологічного апарату західноєвропейської, ізраїльської та північноамериканської історіографічної традиції, ментальних, теологічних та етнополітичних її аспектів. А саме вони інколи й не знаходять широкого вжитку в сучасній пострадянській національній як історичній науці, так і в історіографії.

По-четверте, незважаючи на значну кількість публікацій з історії Голокосту в Україні, нині відчувається нестача узагальнюючих монографій із цієї проблеми. Тому, у кращому випадку, до історіографічних оглядів у сучасній літературі й потрапляють короткі згадки про дисертації А. Подольського та Ф. Левітаса, а про численні публікації в регіональних наукових журналах та збірниках конференцій їх автори навіть не згадують. До історіографічних оглядів можна віднести й аналіз концептуальних праць Я. Хонігсмана та Ж. Ковби, однак у контексті нашого дослідження зазначимо, що вони стосуються теренів західної України, зокрема дистрикту «Галичина», а тому виходять за визначені географічні межі нашого предмета дослідження.

На наш погляд, цими обставинами можна пояснити той факт, що в багатьох монографіях, як індивідуальних так і колективних, присвячених подіям на окупованих територіях України, аналіз історіографії Голокосту відбувається дещо поза увагою дослідників. А якщо врахувати ту обставину, що кожен автор працює в руслі й контексті визначеного ним центрального предмета дослідження, то звідси стає зрозумілим, чому аналіз історіографії Голокосту здійснюється поверхово.

Проте, незважаючи на названі аспекти проблеми, нехай не так швидко, як хотілося б, але історіографічні здобутки сучасної науки з проблеми Голокосту інтегруються в загальноукраїнський дискурс, перестають дистанціюватися національною історичною наукою як виключно «біда євреїв». Соціум на теренах України завжди мав багатонаціональний та поліконфесійний вигляд, а тому не може бути в національній історіографії поділу на українську та єврейську.

Важливим явищем в історіографії проблеми є відповідні підрозділи дисертаційних досліджень, а особливо тих, предметом яких визначені різні аспекти політики Голокосту на теренах України. За встановленими вимогами до такого виду робіт цей підрозділ має бути в обов'язковому порядку в тексті дисертації.

Доробок українських авторів у вивченні процесу нагромадження знань з окресленої проблеми репрезентують історіографічні огляди дисертаційних робіт А. Подольського, Ф. Левітаса, Ф. Винокурової, О. Гончаренка, Н. Сугацької, О. Трепкачової, О. Суровцева та Ю. Радченка. І хоча останні дві дисертаційні роботи безпосередньо й не стосуються політики Голокосту, що проводився на теренах РКУ, а висвітлюють дії гітлерівців щодо геноциду єврейського населення в Північній Буковині та прифронтових районах (так званій військовій зоні окупації), в огляді літератури міститься аналіз праць, автори яких розглядають ці події на прикладі України.

Спеціальні історіографічні праці, присвячені аналізу сучасної історичної літератури з проблем Голокосту на теренах РКУ, посідають особне місце в дослідженні

теми. Цих спеціальних праць досить небагато. Здебільшого це публікації І. Щупака та Г. Абакунової, М. Тяглою, К. Долгорученко, О. Гончаренка, С. Єлисаветського, Д. Слободинського, А. Медведовської, С. Гузенкова, О. Круглова, А. Подольського [3; 4; 5; 6; 15; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 16; 18; 19; 20; 21; 22; 23]. Варто відзначити також історіографічні та теоретико-методологічні роботи істориків воєнної доби О. Лисенка, Я. Грицака, О. Марущенка, В. Стецкевича, які містять актуальні для подальшого дослідження й осмислення подій Голокосту напрацювання [24; 25; 26; 27; 28].

Г. Абакуновій належить ґрунтовне дослідження, предметом якого визначається радянська історіографія Голокосту. Автор зазначає, що жоден із сучасних дослідників не аналізує радянську історіографію геноциду євреїв, обмежується при цьому лише загальними фразами. У роки війни, вважає Г. Абакунова, був наявний інформаційний аспект вивчення Голокосту, але не науковий. Здебільшого науковий підхід до вивчення Голокосту, як зазначає дослідниця, припадає на другу половину 40-х рр. ХХ ст. При цьому Г. Абакунова наводить приклади робіт радянського періоду, в яких у перші повоєнні роки дослідники приділяли неабияку увагу подіям геноциду євреїв України. У результаті було створено низку праць, зокрема й на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, однак усі вони так і не були опубліковані, а наукові теми вилучені з наукового обігу.

Дослідниця вважає, що, аналізуючи радянську історіографію Голокосту, ми маємо звертати увагу на цілий комплекс джерел, до яких входять архівні документи, акти НДК, опубліковані збірки документів про війну, збірки партійних документів, промови партійних лідерів, наукові статті, монографії, мемуари, щоденники, газетні статті, радянська література, поезія, журнали та газети, література та поезія мовою ідиш, а також радянський кінематограф і театр. Тільки завдяки залученню та вивченню всіх джерел у комплексі можна повною мірою висвітлити цю тему, яка може стати подальшим дослідженням у цьому напрямі [5, 100].

І. Щупак та Г. Абакунова, провівши аналіз напрацювань українських істориків у царині дослідження подій Голокосту за 1991 – 2007 рр., називають три етапи вивчення проблеми. Їхніми хронологічними межами стали: 1991 – 1995 рр., 1996 – 2000 рр., 2001 – 2007 рр. Для першого історіографічного етапу характерна поява перших робіт з історії Голокосту, розробка джерельної бази досліджень.

Під час другого історіографічного етапу тривала робота над першими монографіями та дисертаційними дослідженнями. Регіональні розвідки в цей час, як стверджують І. Щупак та Г. Абакунова, відходять на задній план, а на перший виступають роботи узагальнюючого характеру, які охоплюють великі регіони або навіть усю територію України. Виходять також роботи, автори яких намагаються проаналізувати міжнаціональні відносини в період Голокосту.

Третій етап характеризується значною кількістю публікацій, осмисленням трагедії не тільки істориками, а й філософами, психологами та юристами. В Україні в цей час створюються наукові центри з вивчення Голокосту, окремі з них видають відповідну наукову літературу. Це, зокрема, Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпропетровськ), Український центр вивчення історії Голокосту

(Київ), Харківський просвітницький центр «Голокост», Регіональний центр вивчення Голокосту у Львові [6, 62 – 64].

Дослідники зазначають, що матеріалів по окремих регіонах досить багато, а робіт, що узагальнюють, систематизують та аналізують ці матеріали, вкрай недостатньо. Аналізуючи дослідження, І. Щупак та Г. Абакунова виокремлюють відмінності в підходах різних істориків до розкриття теми, деякий суб'єктивізм в оцінці джерел, що використовуються. Ще одна проблема – це інтерпретація джерел, яку подають історики-професіонали та історики-аматори. Досить часто відсутність професіоналізму в роботах останніх впливає на науковий рівень висвітлення тієї чи іншої історичної події або явища.

Дослідники дають характеристику й проблемам, які вивчаються в історіографії Голокосту: впродовж перших двох періодів в українській історіографії основний наголос ставився на таких темах, як розстріли євреїв на території України, діяльність айнзатцгруп, гетто, таборів, юденратів, опір нацистам, діяльність ОУН-УПА, регіональні дослідження, побудовані на місцевих матеріалах. На третьому історіографічному етапі акцент досліджень змістився. Далі студіюються питання опору та ОУН-УПА, однак пріоритетними залишилися проблемні теми, зокрема колаборація, рятування й допомога євреям (Праведники Народів Світу), преса періоду окупації. Дослідження з цих питань проводяться, як правило, на регіональному рівні. Викликає зацікавленість історія міжетнічних взаємовідносин між євреями, українцями і поляками [6, 67, 68].

М. Тяглий, аналізуючи історіографічний доробок сучасних дослідників у сфері нацистської антисемітської пропаганди, яка проводилася на теренах окупованої України, доходить висновку, що для узагальнюючої праці з цієї теми ще «не наступив час». Для цього, на його думку, потрібен широкий набір регіональних досліджень, а також вироблення єдиної, універсальної методики, яка б давала можливість виділити якомога більше аспектів проблеми та поглянути на них під різними кутами зору [7, 42].

К. Долгорученко, досліджуючи регіональні сегменти історіографії пропаганди в генеральній окрузі «Дніпропетровськ» у контексті «юдофобського напрямку публікаційної преси», виділяє низку робіт сучасних дослідників: О. Салати, Ю. Смілянської, М. Тягло, Ф. Винокурової, О. Гончаренка, О. Сугацької та ін. Дослідниця виділяє три періоди української історіографії Голокосту та студіювання проблем окупаційної пропаганди. Перший історіографічний період тривав з 1991 до 1995 р. Однак авторка так і не назвала праць, центральним стрижнем яких була б окупаційна пропаганда. На другому етапі розвитку української історіографії (1996 – 2000 рр.) з'явилися «сегменти відображення антисемітської пропаганди» в періодичних українських виданнях. Це стосується праць А. Подольського, О. Круглова, М. Тягло, Ю. Смілянської. Третій період тривав з 2001 р. до 2006 р., коли було опубліковано чимало праць з цієї теми. На наш погляд, ця дослідниця припускається певної плутанини в термінологічному апараті, фактично ототожнюючи поняття «етап» і «період», а такі автори, як С. Єлисаветський та О. Круглов, досить мало уваги приділили окупаційній пресі, розглядаючи інші аспекти політики Голокосту [8].

Д. Слободинський, вивчаючи наявну літературу із проблем порятунку євреїв під час нацистської окупації України, зазначає, що це питання в історіографічному доробку українських науковців відображалось недостатньо повно впродовж усього післявоєнного періоду, бо ця проблема висвітлювалася, як правило, завжди однобоко. При цьому замовчувався той факт, що євреї, проживаючи переважно на території України, становили значний процент серед місцевого населення. Вивчення питання жертвовності українського народу під час порятунку євреїв є досить складним процесом, оскільки спасіння євреїв українським населенням практично ніде не висвітлювалося. Пріоритетною проблемою вважався Голокост євреїв, а вже в контексті цієї проблеми робилися спроби висвітлювати питання порятунку, зазначає дослідник [11].

А. Медведовська, студіюючи сучасну вітчизняну літературу із проблем Голокосту, пропонує розглядати всі роботи, у яких віддзеркалюються певні аспекти єврейського життя в період нацистського панування. Вона зосереджує увагу на тому, що дослідження, в яких сюжети винищення євреїв вплітаються в канву життя населення України під нацистською окупацією, є більш об'єктивними, ніж ті, що концентрують увагу безпосередньо на переслідуванні та екстермінації без певного соціального контексту [12, 191].

Дослідниця стверджує, що сучасна українська історіографія Голокосту демонструє певні здобутки стосовно інтеграції проблемних питань Голокосту в контекст української історії. Зважаючи на сюжети, які обирають дослідники для вивчення, можна помітити тенденцію до розширення поняття історії Голокосту, яке еволюціонує від вузького розуміння як історії екстермінації до ширшого, що охоплює взагалі історію євреїв періоду Голокосту. Відзначає А. Медведовська і ввідсутність ґрунтовних теоретичних праць, у яких подавалися б рефлексії щодо розуміння та застосування термінології Голокосту в різних контекстах [12, 195].

Досить значна кількість публікацій (мабуть, найбільша серед сучасних науковців), у яких досліджується українська історіографія Голокосту, належить А. Подольському, у роботах якого спостерігаються такі тенденції. По-перше, переважна більшість його публікацій майже однакова за своїм змістом і час від часу із незначними змінами або й без них передруковується в наукових журналах чи в матеріалах конференцій. По-друге, якщо перші публікації автора конструювалися в руслі об'єктивізму, зваженості й неупередженості, то згодом вони набули яскравого емоційно-публіцистичного присмаку [15, 16]. Один з істориків із цього приводу зазначав: «Очевидно, слабе розуміння або й незнання потенціалу принаймні доступного джерельного корпусу викликають появу «сенсаційних висновків» [17, 33].

А. Подольський не лише аналізує напрацювання сучасних науковців, а й прагне визначити концептуальні питання, зокрема наскільки історіографія Голокосту інтегрувалася в науковий простір України і стала невід'ємною частиною національної історіографії; яке місце посідає єврейська спадщина, українсько-єврейські взаємини, єврейська культура в концепції української історії та історіографії. «Від її розуміння залежить усвідомлення того, чи існують єврейська історія та культура, чи

стали вони інтегральною частиною української історії та культури, чи й надалі все обмежується лише констатацією того факту, що «вони жили серед нас», – зазначає дослідник [19, 47].

У дослідженні історії Голокосту від початку 1990-х рр. в Україні зроблено досить багато. Кардинальна відмінність української історіографії від радянської полягає в тому, що ця тематика стала спеціальним об'єктом вивчення, одночасно розпочався процес формування наукової школи з історії Голокосту в Україні. Українська історіографія Голокосту формувалася від регіональних досліджень і публікації мемуарів до підготовки узагальнюючих праць із різних аспектів, публікацій фундаментальних збірників документів, дисертаційних досліджень, яких, однак, ще надто мало, стверджує А. Подольський, наводячи в історіографічному огляді далеко не повний перелік праць із проблем Голокосту, які на той час уже стали надбанням історичної науки.

А. Подольський намагається проаналізувати, як ці дослідження вплинули на історичну науку в цілому та ставлення до теми в державі й суспільстві зокрема. При цьому він констатує, що праці українських істориків, пов'язані із проблематикою Голокосту, залишаються маргінальними у вітчизняній історіографії, однак привертають увагу західних колег, які активно працюють над історичними студіями з історії Голокосту на українських землях. Подібне «непомічання» останнім часом стає дедалі послідовнішим, ба навіть тотальним чи агресивним, – підсумовує А. Подольський і додає, що за останні роки подібне ставлення до єврейських жертв Другої світової війни в Україні та долі інших національних меншин у цей період практично не змінилося – цей аспект національної історії практично повністю ігнорується творцями офіційної історіографії [19, 49]. При цьому він наводить приклади історичних праць, автори яких, на думку А. Подольського, не приділили належної уваги подіям Голокосту.

Дослідник констатує той факт, що місце Голокосту в історичній пам'яті українського суспільства не обмежується лише тенденцією повного чи часткового замовчування або подання цієї трагедії як такої, що не входить у наратив національної історії. Ця тенденція (а можливо, і стратегія) фактично репрезентує монокультурний підхід до модерної історії України. Інша тенденція, якщо говорити про науковий аспект формування пам'яті про Голокост в українському суспільстві, – це полікультурний підхід до історії України, який безперечно розглядає історію Голокосту на українських землях як інтегральну частину історії України часів Другої світової війни і ХХ ст. загалом [18, 52].

Розвиваючи далі думку вже в іншій, майже ідентичній за змістом публікації, А. Подольський називає тих, хто підтримує полікультурний підхід до історії Голокосту, «ліберальними істориками». Цей підхід, за його словами, підтримують незалежні гуманітарні періодичні видання (журнал «Критика»), громадські наукові та освітні організації (Комітет «Бабин Яр», Український центр вивчення історії Голокосту, Асоціація вчителів історії «Нова доба»). Утім, стверджує А. Подольський, панівні позиції в українській історіографії займає тенденція витіснення пам'яті про Голокост як частини української історії [19, 166].

В одній із робіт автор спробував розглянути і проблему колабораціонізму, який виник на окупованих теренах України, однак засвідчив відсутність системних знань з історіографії питання, звернувши увагу лише на публікації Я. Грицака, Я. Хонігсмана, Ф. Винокурової та С. Авербуха. Звісно, що й висновки мали загальний, більш публіцистичний, аніж науковий характер. Дослідник зазначає, що в сучасній Україні, де лише розпочалося формування основ громадянського суспільства, толерантності в усіх її аспектах, відсутня адекватна оцінка історичної ролі українських національних сил і їхньої діяльності в роки Другої світової війни, а також об'єктивного визнання й оцінки української колаборації в період Голокосту. Українська влада не може поки що запропонувати соціуму зважені підходи до оцінки цих історичних силі цього періоду в історії України. Лише в українському науковому мікросвіті йде дискусія, яка, утім, не доходить до широкої аудиторії [20, 391]. Отже, за логікою А. Подольського, спочатку Українська держава має дати оцінку колабораціонізму, а потім уже професійні дослідники візьмуться за роботу, а не навпаки. Схожі за змістом міркування містяться і в інших публікаціях автора [21; 22; 23].

В унісон думкам А. Подольського висловлюється і С. Гузенков, який намагається проаналізувати українську історіографію Голокосту, по суті, не володіючи інформацією про роботи, які з'явилися в Україні. Звісно, що, здійснюючи аналіз історіографії без розуміння її змісту, він доходить висновку, що «в українській історіографії й далі існує тенденція до розгляду геноциду єврейського населення виключно як злодіяння нацистів, незважаючи на те, що вступає в протиріччя зі стратегічною метою української історіографії – перетворення України з об'єкта на суб'єкт історичного процесу» [13, 90].

Досить позитивним маркером, який засвідчує надзвичайну актуальність теми Голокосту, є поява рецензій на праці сучасних вітчизняних дослідників. Так, уже традицією стало опублікування рецензій на захищені в Україні дисертаційні дослідження з проблем Голокосту в науковому журналі «Голокост і сучасність» (рецензії публікуються вже після успішних захистів дисертаційних робіт). Ініціатором цього підходу став Український центр вивчення Голокосту, керівником якого є А. Подольський. Також важливо, що на сторінках цього та інших спеціалізованих видань (зокрема, «Проблеми Голокосту», який видається Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» (керівник – І. Щупак), з'являється немало оглядів праць, присвячених проблемі.

Стосовно досліджуваної нами проблеми у вітчизняній історичній науці можна виділити дві історіографічні школи: радянську та сучасну національну. Характерною особливістю радянської історіографії стало намагання приховати від суспільства ті трагічні події, які сталися на окупованих теренах України в 1941 – 1944 рр. Якщо в роки війни та в перші повоєнні десятиліття ця тема ще якось вивчалась і навіть визначалась предметом дисертаційних досліджень, то згодом науковці втратили навіть можливість ідентифікувати національну належність жертв нацистів. Натомість з'явився неофіційний тезис про мовчазну покірливість євреїв перед лицем смертельної небезпеки. До того ж, «єврейська карта» була розіграна радянськими ідеологічними відомствами у боротьбі з «міжнародним сіонізмом» 60 – 80 рр. ХХ ст.

Сіоністи обвинувачувалися ще й у співробітництві з А. Гітлером та НСДАП і таким чином несли відповідальність за політику Німеччини щодо євреїв. У результаті – тема виявилася незручною із суто ідеологічних мотивів. Хоч як парадоксально це звучить, але, обвинувачуючи сіоністів у співробітництві з нацистами, автори цих ідеологічних прожектів називали й факти масових розправ та репресій щодо євреїв. Таким чином, говорити про традиції й концепції вивчення долі євреїв на теренах окупованих гітлерівською Німеччиною в радянський період не доводиться. А кілька розрізнених згадок про євреїв як одну з колективних жертв окупантів, які час від часу таки потрапляли на сторінки академічних видань УРСР, нічого в науковому сенсі не означали та історіографічною традицією вважатися таки не можуть, а тому штучним буде виділення певних етапів цього сегмента досліджень. До того ж, про відсутність досліджень питань геноциду євреїв України в радянських працях йдеться в усіх без винятку історіографічних публікаціях названих сучасних авторів.

Кілька зауважень необхідно висловити й стосовно національної історіографічної школи Голокосту. Безсумніву, вона таки існує як самодостатньому вигляді, так і в рамках одного з напрямів національної історіографії Другої світової війни. Про це свідчать як численні публікації в наукових журналах, так і в збірниках вузькоспеціалізованих наукових конференцій. Відомі й окремі узагальнюючі монографії, які належать, наприклад, Ф. Левітасу та Ж. Ковбі, а також колективна монографія «Катастрофа та опір українського єврейства», монографія М. Шитюка та Н. Сугацької, присвячена подіям Голокосту на півдні України. Немало відомостей про Голокост потрапило до індивідуальних та колективних монографій, автори яких розглядають окупаційний режим в різних тематично-проблемних нішах, часто дотичних. Колабораціонізм, функціонування місцевих поліційних формувань РКУ, непрості настрої місцевого населення, які, до того ж, динамічно змінювалися, антисемітська пропаганда, українсько-єврейські стосунки в період «нового порядку», регіональні аспекти окупаційного режиму в РКУ перетворилися на повноцінний і самодостатній предмет досліджень сучасних науковців.

Джерела та література:

1. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941 – 1944 рр.): монографія / Гончаренко О.М. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
2. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
3. Абакунова А. Изучение проблемы помощи евреям на оккупированных нацистами территориях в дискуссии межэтнических взаимоотношений: историографический аспект / А. Абакунова // Историчні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету. – 2009. – № 1. – С. 115 – 120.

4. Абакунова А. Современная историография спасения евреев в годы Холокоста в контексте формирования исторической памяти / А. Абакунова // Историческая память: Противодействие отрицанию Холокоста: Материалы 5-ой международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия» / под ред. И.А. Альтмана; сост. С.Б. Герус. – М.: Российский еврейский конгресс, Центр и Фонд «Холокост»: МИК, 2010. – С. 129 – 138.
5. Абакунова Г. Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ століття / Г. Абакунова // Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21 – 22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту; 2012. – С. 90 – 100.
6. Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні / І. Щупак, Г.Абакунова // Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. – С. 61 – 75.
7. Тяглый М. Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях: историография и методика изучения вопроса / М. Тяглый // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту. – 2005. – № 1. – С. 28 – 42.
8. Долгорученко К. Нацистська антисемітська пропаганда на території «генерального округу Дніпропетровськ»: історіографічний огляд / К. Долгорученко // Історія та географія: Збірник наукових праць. – Х., 2013. – Випуск 47. – С. 193 – 200.
9. Гончаренко О. Нове дослідження історіографії Голокосту. Михман Дан. Історіографія Катастрофи. Єврейський взгляд: концептуалізація, термінологія, підходи і фундаментальні питання: Пер. с англ. – Д.: Центр. Укр. фонд історії Холокоста «Ткума»; ООО «Независимая издательская орг. Дива», 2005. – Вып. 1. – 448 с. – Акад. Сер. «Б-ка Холокоста «Ткума») / О. Гончаренко // Історичний журнал. – № 1. – 2006. – С. 116 – 119.
10. Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991 – 2000) / С. Елисаветский // Холокост. Доклады на Восьмой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике / отв. ред. К.Ю. Бурмистров. – М., 2001. – С. 70 – 75.
11. Слободинський Д. Питання порятунку єврейства українцями в контексті історіографії Голокосту / Д. Слободинський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 74 (№ 7). – С. 135 – 139.
12. Медведовська А. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту / А. Медведовська // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – Вип. 35. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – С. 189 – 196.
13. Гузенков С. До питання про місце теми Голокосту в українській історіографії / С. Гузенков // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28 – 30 вересня 2012 р.: Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – С. 90 – 96.

14. *Круглов А.О. О состоянии и перспективах исследования Холокоста на Украине / А.О. Круглов // Катастрофа европейского еврейства под час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть. / Збірник наукових праць. – К.: Інститут Юдаїки, 2000. – С. 229 – 231.*
15. *Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи / А. Подольський // Катастрофа и Сопротивление украинского еврейства (1941 – 1944) / ред.-сост. С.Я. Елисаветский. – К., 1999. – С. 26 – 37.*
16. *Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії / А. Подольський // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – С. 7 – 14.*
17. *Гончаренко О. Нацистський геноцид євреїв Білої Церкви: факти та наукові інтерпретації / О. Гончаренко // Юр'ївський літопис. – Біла Церква. – № 5. – 2006. – С. 32 – 44.*
18. *Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів / А. Подольський // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – К., 2005. – № 1. – С. 47 – 59.*
19. *Подольский А. Украинское общество и память о Холокосте: попытка анализа некоторых аспектов / А. Подольский // Евроазиатский еврейский ежегодник – 5768 (2007 / 2008). – М.: Паллада, 2008. – 592 с.*
20. *Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / А. Подольский // Друга світова війна та доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2007. – С. 381 – 392.*
21. *Подольський А. Сучасні вітчизняні та зарубіжні підходи до проблематики Голокосту на теренах України / А. Подольський // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 287 – 303.*
22. *Подольський А. Історія Голокосту в Україні: історія, свідчення, увічнення. Спроба осмислення сучасної історіографії питання / А. Подольський // Наукові записки: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 4. – С. 123 – 132.*
23. *Подольський А. Формування моделей історичної пам'яті про Голокост в українському соціумі: проблеми та перспективи / А. Подольський // Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні: Монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – С. 345 – 361.*
24. *Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3 – 15.*
25. *Лисенко О.Є. Ми занадто довго стояли в черзі за власною історією... 3-тя Всеукраїнська наукова конференція «Друга світова війна і доля народів України» /*

- О.Є. Марущенко // Голокост і сучасність. Науковий часопис. – 2008. – № 2. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту. – 191 с.
26. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX – XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
27. Марущенко О.В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України / О.В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – Випуск 7. – С. 47 – 62.
28. Стецкевич В. Україна в роки навали 1941 – 1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 1. – С. 172 – 194.

© **Неля МЕЛЬНИЧУК**

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОЛИТИКИ ХОЛОКОСТА НА ТЕРРИТОРИИ РАЙХКОМИССАРИАТА «УКРАИНА»

Освещены особенности современного дискурса в контексте изучения реализации политики нацистского геноцида евреев Украины, осуществляемой в годы Второй мировой войны. Автор публикации утверждает о факте существования национальной историографической школы Холокоста – как в самодостаточном виде, так и в рамках одного из направлений национальной историографии Второй мировой войны. Об этом свидетельствуют как многочисленные публикации в научных журналах, так и в сборниках узкоспециализированных научных конференций, отдельных обобщающих монографиях. Немало ведомостей о Холокосте вошло в индивидуальные и коллективные монографии, авторы которых рассматривают оккупационный режим в различных проблемно-тематических нишах.

Ключевые слова: Холокост, геноцид, нацизм, историография, коллаборационизм, местное население.

© **Nelia MELNICHYK**

HISTORIOGRAPHY OF POTICY OF HOLOCAUST IN THE TERRITORY OF REICHSKOMMISSARIAT "UKRAINE" IN MODERN HISTORICAL SCHOLARSHIP

Highlights features modern historiography discourse in the context of policy implementation study of the Nazi genocide of the Jews of Ukraine, which was carried out during the Second World War.

Despite the short term of study the problem of the Holocaust in Ukraine have solid achievements of local researchers in the field of historiography of World War II. A large number of publications on the subject and causes the appearance of specific historiography works, the central subject is the study of the results clarify the prospects for future research. Immediately, we note that the terminology of the Holocaust is not the product of an intelligent domestic scientific discourse, and entered the Ukrainian humanities from outside, including from Israel. This was facilitated by the fact that the tragic fate of Jews during the Second World War Soviet historians practically not been studied, and therefore, terminological base has been prepared by foreign researchers and integrated into national science since the 90's. XX century, practically in finished form. However, don't a lot of these concepts still need clarification and revision scientists.

Author of publishing proves the existence of a national Holocaust historiography school as self-sufficient in form and in one of the areas of national historiography of World War II. These are as numerous publications in scientific journals and in collections of specialized conferences, generalizing individual monograph.

Collaboration, functioning local police forces CGS, uneasy mood of the local population, which are also rapidly changing, anti-Semitic propaganda, Ukrainian – Jewish relations during the "new order" regional aspects of the occupation regime in CGS did become self-sufficient and complete subject of research of modern scholars.

Keywords: *Holocaust, genocide, Nazism, historiography, collaboration, the local population.*

УДК 930.1:[355:61]«1941/1945»

© **Володимир СІРОПОЛ**

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941 – 1945 РОКІВ)

Систематизовано основні публікації, що виходили на шпальтах «Военно-медичного журналу», присвячені проблематиці медичного забезпечення за час функціонування журналу від 1941 до 2012 рр., проведено їхню бібліографічну систематизацію; проаналізовано наукові дискусії учених на сторінках часопису; розглянуто еволюцію поглядів у межах проблем радянської військової медицини 1941 – 1945 рр.; визначено найбільш пріоритетні напрями в дослідженнях на шпальтах видання; простежено тенденції розвитку радянської та сучасної історіографії на сторінках «Военно-медичного журналу» на різних етапах його виходу у світ.

Ключові слова: *Червона армія, Велика Вітчизняна війна, історіографія, військова медицина, медичне забезпечення, «Военно-медичний журнал», епідеміологія, польова хірургія, польова терапія, санітарія.*

Історіографія Другої світової та Великої Вітчизняної війн давно сформувалася як самостійний напрям історичної науки. Проблематика війни в науковій літературі досить багатопланова, однак в її тематичному розмаїтті осібне місце посідають бойові дії радянських Збройних сил у 1941 – 1945 рр. та чинники, що забезпечили кінцеву перемогу над нацизмом і фашизмом. Одним із таких факторів стала діяльність різноманітних тилових структур, у тому числі медико-санітарних. Належне медичне забезпечення діючої армії вважалося запорукою боєздатності, засобом збереження особового складу, підтримання його бойового духу й морально-психологічної стійкості. Медикам за роки Великої Вітчизняної війни вдалося повернути до лав Червоної армії, ВПС і ВМФ 72,3 % поранених і 90,6 % хворих військовослужбовців [26, 494].

Формування, становлення та розвиток системи медичного забезпечення в діючій армії в роки Великої Вітчизняної війни відбувалися під безпосереднім керівництвом провідних та висококваліфікованих спеціалістів СРСР і за активної участі десятків тисяч практичних лікарів різного профілю. У післявоєнні роки перед медичною службою Збройних сил СРСР постали нові завдання. У їхньому вирішенні та поступі військово-медичної науки велике значення мав досвід, накопичений у

період війни. Він виявився надзвичайно цінним і важливим для подальшого розвитку теорії медичного забезпечення, вироблення оптимальних форм та методів роботи медичної служби в умовах бойової обстановки. Провідна роль у цьому належить самим медикам, учасникам подій 1941 – 1945 рр., які ще в роки війни та повоєнні десятиліття створили цілий пласт літератури. Частина цього наукового доробку опублікована на сторінках «Военно-медицинского журнала» (далі «ВМЖ») – провідного фахового періодичного видання. Журналу належить велика заслуга у формуванні єдиних поглядів на систему медичних заходів у військах. Ці матеріали слід розглядати як більш оперативний спосіб оприлюднення результатів наукового пошуку порівняно з монографіями чи дисертаціями. Охоплюючи практично весь спектр цієї теми, статті й повідомлення у «ВМЖ» дають загальне уявлення про особливості й основні тенденції функціонування військової медицини в 1941 – 1945 рр.

За минулі роки побачило світ кілька сотень публікацій, через призму яких ретранслявалися в широкий читацький загал і науковий простір напрацювання фахівців. У них віддзеркалювалися визначальні тенденції історієписання в тематичному сегменті, пов'язаному з функціонуванням санітарно-медичних служб радянських Збройних сил. Відсутність історіографічного аналізу цього масиву періодики обумовлює доцільність цього дослідження.

У роки Великої Вітчизняної війни на сторінках журналу були чітко сформульовані найважливіші завдання, які належало виконувати військово-медичній службі: своєчасний збір, винесення та вивезення поранених під час відступу Червоної армії, їхнє ефективне лікування, організація медичного забезпечення спочатку оборонних, а згодом і наступальних операцій радянських військ. На шпальтах видання в той час публікували свої статті як діячі медичної науки, так і автори без будь-яких наукових ступенів і вчених звань: від медичних сестер до керівників медичних служб, які очолював керівник Головного військово-санітарного управління Червоної армії академік Є. Смирнов. Автори публікацій активно відстоювали втілення в життя радянської військово-польової доктрини, яка остаточно сформувалася лише в 1942 р., особливо у визначенні принципів евакуації поранених і хворих за призначенням.

У ході аналізу низки публікацій виявлено один із пріоритетних напрямів у розробці системи медичного забезпечення – маневрування засобами медичної служби в лікувально-евакуаційній сфері. Цій проблемі присвячено низку наукових статей Є. Смирнова, А. Георгієвського, Г. Федорова, М. Завалішина, М. Полякова, які пропонували новаторські ідеї та засоби розв'язання проблем, що супроводжували роботу медичних служб Червоної армії впродовж війни [71; 74; 75; 76; 19; 20; 21; 22; 78; 34; 36; 64]. Зокрема, М. Поляков наголошував на необхідності зміни застарілих поглядів на санітарно-тактичні положення, які в 1941 р. значною мірою базувалися ще на досвіді Першої світової та радянсько-фінляндської воєн [64, 39]. Одним із результатів такого пошуку стало впровадження шпиталів для легкопоранених. Автори статей «ВМЖ» взяли активну участь в обговоренні цього питання, що вилилося в низку публікацій, у яких дослідники намагалися науково обґрунтувати доцільність створення таких закладів. Помітний внесок у вивчення та впровадження цього виду

лікувальних установ зробили В. Горіневська та Е. Липський [57; 28; 29; 30]. Бурхливі дискусії розгорнулися довкола визначення ролі та місця Окремої роти медичного підсилення, у яких на сторінках журналу активну участь узяли А. Георгієвський, Є. Смирнов і Ф. Бадайлов [22; 74; 6]. До них у кінці 1945 р. приєднався й В. Шустов [84]. У роки війни не існувало єдиної думки щодо штату та обсягів шпитальної бази. Знаковою в цьому аспекті може бути стаття Є. Смирнова в № 5 – 6 журналу за 1943 р., у якій обстоювалася необхідність її збільшення [74].

Серед загального комплексу проблем у системі медичного забезпечення на той час чільне місце посідали питання військової хірургії, терапії та епідеміології. Досліджуючи публікації цього корпусу, можна констатувати, що в зазначений період спостерігалася відносно слабка наукова розробка нехірургічної тематики. Свідченням цього є вихід критичної статті С. Герзона наприкінці 1941 р., у якій ідеться про надмірне захоплення науковців, дописувачів «ВМЖ», хірургічною проблематикою [24]. Однак це не зменшувало важливості проблем військово-польової терапії, яка, за словами М. Вовсі та Є. Смирнова, мала всі підстави аби стати самостійною галуззю військової медицини, і потребувала окремих наукових зусиль [16; 17]. Зважаючи на це, не менш актуальною стала проблема синхронізації дій хірургів і терапевтів, потребу якої на шпальтах видання обстоювали такі вчені, як Є. Смирнов, М. Завалішин, П. Купріянов та ін. [75; 34; 56].

Незважаючи на підвищену увагу до проблем військової хірургії, вона все ж потребувала нових рішень з урахуванням умов війни, до яких медична служба виявилася не готовою. Так, заступник головного хірурга РСЧА С. Гирголав наприкінці 1942 р., підбиваючи підсумок діяльності військових хірургів, зазначав: «Головне досягнення військово-польової хірургії за цей час – її чітко окреслені контури. Тепер нашим лікарям достеменно зрозумілі і її завдання, і умови хірургічної роботи в діючій армії» [25, 11]. Доволі актуальними на всіх етапах війни лишалися проблеми анаеробної та газової інфекції, первинної обробки ран, на яких у своїх виступах наголошували С. Банайтіс, І. Горбунов, Т. Ар'єв [2; 7; 27].

Не менш важливий сегмент у дослідженнях 1941 – 1945 рр. охоплювало питання протиепідемічного захисту та санітарно-гігієнічного забезпечення, які мали свої особливості. Зокрема, на початок війни військові епідеміологи залишалися не зорієнтованими у своїх завданнях. Керівник ГВСУ Червоної армії Є. Смирнов на сторінках «ВМЖ» висловлював стурбованість із приводу інертності цих органів у перші півроку війни [71, 3]. Згодом ці недоліки були усунуті. Масова евакуація з прифронтових зон на схід спричинила появу нових інфекційних осередків. Військові епідеміологи вжили адекватних заходів, спрямованих на їхню локалізацію. Профілактиці інфекційних хвороб та епідеміологічній розвідці присвячено статті Т. Болдирєва, І. Юніна, М. Земскова та інших авторів [9; 10; 44; 45; 37]. Досить активно проблема протиепідемічного захисту обговорювалася в 1943 – 1944 рр., коли радянські війська почали визволяти окуповані гітлерівцями території. Яскравим прикладом тут може слугувати підбиття підсумків роботи епідеміологів Ленінградського фронту [5; 14]. Однак, як і раніше, головний акцент було зроблено

на загальній характеристиці епідеміологічного стану та профілактичних заходах. Виявлення причин і наслідків утворення інфекційних осередків та їхній вплив на боєздатність армій лишилися без глибокого опрацювання, оскільки дослідники не були забезпечені достатньою кількістю статистичних даних. До основних проблем, які студіювалися на той час у сфері санітарно-гігієнічного забезпечення, слід зарахувати розширення та вдосконалення не адаптованої до умов війни методологічної бази військових гігієністів [52; 53; 54; 55; 61; 62].

Повертаючись до публікацій, присвячених медичному забезпеченню Ленінградського фронту, що вийшли окремою серією в березні – травні 1944 р., варто зауважити, що в радянській історіографії статті стали одним із перших комплексних досліджень, які охоплювали фактично всі аспекти діяльності військових медиків Ленінградського та Волховського фронтів. Ленінградський фронт першим отримав ґрунтовне та комплексне висвітлення медичного забезпечення бойових дій у наукових публікаціях фахівців, які розкривали закономірності перебігу різного роду хвороб, поранень, давали періодизацію медичного забезпечення блокадного Ленінграда тощо. У цих статтях містилося багато емпіричного матеріалу, що ілюстрував досвід медиків фронту. Це вигідно відрізняло їх від публікацій, присвячених подіям на інших фронтах. Вагомий внесок у розробку цієї теми зробили Д. Верховський, С. Багдасар'ян, В. Павловський, А. Гукасян, Ф. Медяник, С. Шубин, М. Шрайбер, С. Вісковський, П. Купріянов, Є. Гельштейн та інші дослідники [13; 32; 63; 60; 82; 83].

Утім, публікації 1941 – 1945 рр. ще не були в повному розумінні повноцінними історичними дослідженнями, здебільшого мали методично-інструктивний та практичний характер. Водночас уже під час війни Є. Смирнов, П. Абрамов, М. Поляков, М. Завалішин, Д. Верховський, С. Багдасар'ян та інші фахівці прагнули підбити перші підсумки та систематизувати накопичений досвід медичного забезпечення в межах бойових операцій [1; 64; 34; 74; 75]. Однак недостатня кількість статистичних даних зумовила появу занадто загальних положень і тверджень, що стало на заваді ґрунтовним висновкам. Ще однією характерною особливістю значної частини досліджень цього періоду була тенденційність викладу матеріалу, відсутність критичних оцінок і точних причин невдач, замовчування негативних фактів і явищ, домінування ідеологічного компонента трактування тогочасних подій на догоду тогочасному керівництву країни.

Аналізуючи далі науковий доробок на шпальтах досліджуваного нами видання, варто зауважити, що перше повоєнне десятиліття характеризується помітним зменшенням кількості публікацій, присвячених питанням медичного забезпечення Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни. Завершення бойових дій створило можливість для наукового осмислення всього комплексу проблем військової медицини й узагальнення накопиченого досвіду. Так, у статтях М. Вовсі, М. Карпова та О. Кобзєва йшлося про загальні досягнення військової медичної служби Червоної армії, здебільшого в частині окремих медичних ланок, зокрема протиепідемічного захисту [17; 48; 49; 50]. На сторінках журналу тривали дискусії щодо раціонального розв'язання тактичних питань. Наприклад, М. Завалішин та Д. Шогам по-різному

тракували проблему визначення оптимальної кількості етапів медичної евакуації [35; 81].

Починаючи з першої половини 60-х і до першої половин 80-х рр. ХХ ст. на сторінках журналу знову спостерігалось підвищення інтересу до проблем військової медицини Збройних сил у роки війни. Значна кількість публікацій містить інформацію про організаційні засади діяльності медичної служби РСЧА, тактику та маневрування медичними засобами, стан шпитальних баз на рівні «армія – фронт» та їхнє забезпечення ліжками. Статті були позначені залученням архівних матеріалів, що перепліталися з особистим досвідом авторів, які були учасниками бойових дій і на практиці знали стан справ на фронті та в тилу. Серед значного доробку вчених тут варто згадати статті О. Лобастова, І. Біспена, А. Георгієвського, Я. Капилевича, Б. Потулова, Є. Смирнова та ін. [8; 58; 59; 18; 46; 72; 73]. Однак, незважаючи на спільність досліджуваної теми, автори мали різні погляди на причини такого перевантаження фонду ліжко-місць, хоча й визнавали головною з них несподіваний напад на СРСР. На цьому етапі часопис уперше почав ознайомлювати читачів із медичним забезпеченням воїнів під час Московської, Смоленської та Сталінградської битв, оборони Севастополя, ґрунтовний аналіз якого містився у працях О. Іванова, М. Вишневського, А. Георгієвського, Б. Угрюмова, М. Іванова, О. Григор'єва, І. Брагіна М. Гурвича, П. Сафронова, О. Хмирова та ін. [38; 15; 23; 77; 43; 33; 68; 79; 31].

Великий блок публікацій становили статті, у яких розглядалася діяльність медичної служби окремих фронтів. У матеріалах Я. Капилевича, А. Бурназяна, М. Яковлева та інших висвітлювалися не тільки досягнення, а й труднощі, недоліки і втрати, яких зазнали військові медики в ході бойових операцій [46; 11; 12; 85; 86]. У 70-х рр. ХХ ст. з'явилася низка публікацій, присвячених окремим періодам війни чи фронтовим і стратегічним операціям Червоної армії. Зокрема, чітко простежувалася тенденція на сторінках видавництва до узагальнення досвіду медичного забезпечення на завершальній фазі війни. Пріоритетними на той час були берлінський, віденський та будапештський напрями. Найвагомими в цьому аспекті стали напрацювання Є. Смирнова, О. Яковлева, Р. Григор'єва, М. Шматікова, В. Колодкіна, А. Бурназяна, М. Семиколєнних та О. Лобастова [72; 73; 85; 86; 80; 51; 69; 70; 58; 59]. Водночас деякі публікації 60-х – 70-х рр. ХХ ст. мають локальний чи фрагментарний характер, проте кількість залученого емпіричного матеріалу порівняно з попередніми історіографічними етапами значно зросла, що послужило підставою для більш зважених та аргументованих узагальнень і теоретичних рекомендацій.

У повоєнні десятиліття суттєво розширився спектр проблем військової медицини, які студіювалися на шпальтах видання. У центр наукових студій переміщуються питання медичного забезпечення повітряних і морських операцій. Цим проблемам присвячені повідомлення М. Рудного, Е. Іванова, Б. Капутіна, О. Бабійчука [65; 66; 67; 39; 40; 41; 42; 47; 3; 4].

(Продовження в черговому випуску «ВІМ»)

Джерела та література:

1. *Абрамов П.В. Санитарное обеспечение Ростовской операции Красной армии (Ноябрь 1941 г.) / П.В. Абрамов // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 12. – С. 41 – 49.*
2. *Арьев Т.Я. Некоторые вопросы работы хирурга в войсковом, армейском и фронтовом районах / Т.Я. Арьев // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 7. – С. 27 – 38.*
3. *Бабийчук А.Н. Военные авиационные медики в боях за Северный Кавказ и Крым в 1943 – 1944 гг. / А.Н. Бабийчук // Военно-медицинский журнал. – 1965. – № 5. – С. 12 – 16.*
4. *Бабийчук А.Н. Медицинское обеспечение Военно-Воздушных Сил в годы войны / А.Н. Бабийчук // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 5. – С. 38 – 42.*
5. *Багдасарьян С.М. Военная медицина на Ленинградском фронте / С.М. Багдасарьян // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 3 – 4. – С. 3 – 7.*
6. *Байдалов Ф.Т. Организация специальной помощи раненым в голову в период Бугско-Висленской наступательной операции / Ф.Т. Бадайлов // Военно-медицинский журнал. – 1946. – № 6. – С. 29 – 32.*
7. *Банайтис С.И. Конференция хирургов N-ского фронта / С.И. Банайтис // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 1 – 2. – С. 55 – 58.*
8. *Биспен И.И. О медицинском обеспечении войск в битве на Волге / И.И. Биспен, Ф.В. Сатрапинский, Л.Л. Брызгалова // Военно-медицинский журнал. – 1963. – № 2. – С. 84 – 87.*
9. *Болдырев Т.Е. Основные условия успеха противоэпидемической работы в наступающих войсках / Т.Е. Болдырев // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 6. – С. 25 – 34.*
10. *Болдырев Т.Е. Профилактика острых желудочно-кишечных заболеваний в войсках весной и летом / Т.Е. Болдырев // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 3. – С. 32 – 40.*
11. *Бурназян А.И. Деятельность медицинской службы в наступательных операциях 1-го Прибалтийского фронта в 1943 – 1944 годах / А.И. Бурназян // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 42 – 48.*
12. *Бурназян А.И. Медицинская служба 1-го Прибалтийского фронта на заключительном этапе войны / А.И. Бурназян // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 5. – С. 43 – 46.*
13. *Верховский Д.Н. Медицинское обеспечение войск Ленинградского фронта / Д.Н. Верховский // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 3 – 4. – С. 8 – 16.*
14. *Висковский С.В. Противоэпидемическое обеспечение войск в условиях Ленинградского фронта / С.В. Висковский // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 3 – 4. – С. 36 – 42.*
15. *Вишневский Н.А. Военные медики в битве под Москвой / Н.А. Вишневский // Военно-медицинский журнал. – 1974. – № 12. – С. 18 – 22.;*

16. Вовси М.С. Некоторые вопросы военно-полевой терапии / М.С. Вовси // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 12. – С. 12 – 16.
17. Вовси М.С. О терапевтической помощи в Красной армии за годы Отечественной войны / М.С. Вовси // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № 6. – С. 3 – 7.
18. Георгиевский А.С. Великая Отечественная война 1945 – 1945 гг. и развитие организационных основ советской военной медицины / А.С. Георгиевский, Н.Г. Иванов, О.С. Лобастов // Военно-медицинский журнал. – 1965. – № 5. – С. 22 – 30.
19. Георгиевский А.С. Несколько слов о санитарном маневре в ходе боя / А.С. Георгиевский // Военно-санитарное дело. – 1943. – № 11 – 12. – С. 36 – 39.
20. Георгиевский А.С. О первой медицинской помощи на поле боя зимой / А.С. Георгиевский // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 10. – С. 5 – 11.
21. Георгиевский А.С. Опыт организации санитарного обеспечения наступления стрелковой дивизии на узком фронте / А.С. Георгиевский, С.И. Тарханов // Военно-санитарное дело. – 1943. – № 10. – С. 33 – 40.
22. Георгиевский А.С. Отдельная рота медицинского усиления / А.С. Георгиевский // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 7 – 8. – С. 45 – 51.
23. Георгиевский А.С. Первый опыт организации медицинского обеспечения контрнаступательных операций в Великой Отечественной войне (К 20-летию битвы под Москвой) / А.С. Георгиевский, Н.А. Вишневский // Военно-медицинский журнал. – 1961. – № 12. – С. 54 – 61.
24. Герзон С.Л. О перестройке медицинских журналов / С.Л. Герзон // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 10. – С. 60 – 64.
25. Гирголав С.С. Год работы хирургов на фронте / С.С. Гирголав // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 7. – С. 11 – 14.
26. Гладких П.Ф. Очерки истории отечественной военной медицины. Служба здоровья в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. / П.Ф. Гладких, А.Е. Локтев. – СПб., 2005. – 720 с.
27. Горбунов И. Третья научная конференция врачей-хирургов Ленинградского фронта / И. Горбунов // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 8. – С. 46 – 48.
28. Гориневская В.В. Госпитали для легкораненых в армейском и фронтовом тылу / В.В. Гориневская // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 11. – С. 9 – 12.
29. Гориневская В.В. Комплексное лечение в госпиталях для легкораненых / В.В. Гориневская // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 6. – С. 4 – 12.
30. Гориневская В.В. О недочетах в постановке лечебной физкультуры в эвакуогоспиталях / В.В. Гориневская // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 1 – 2. – С. 19 – 23.
31. Григорьев А.Н. Медицинская служба в Сталинградской битве / А.Н. Григорьев // Военно-медицинский журнал. – 1968. – № 1. – С. 19 – 24.
32. Гукасян А.Г. Терапевтическая помощь в полевых лечебных учреждениях во время боевых операций / А.Г. Гукасян // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 3 – 4. – С. 85 – 89.

33. Гурвич М.М. Организация медицинского обеспечения советских войск в битве под Москвой (К 30-летию разгрома немецко-фашистских войск под Москвой) / М.М. Гурвич // Военно-медицинский журнал. – 1971. – № 12. – С. 10 – 16.
34. Завалишин Н.И. Военная медицина в Отечественную войну / Н.И. Завалишин // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 11 – 12. – С. 6 – 11.
35. Завалишин Н.И. Контрольно-эвакуационный госпиталь (КЭГ) / Н.И. Завалишин // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № 12. – С. 33 – 38.
36. Завалишин Н.И. Медицинский распределительный пост как орган управления эвакуацией / Н.И. Завалишин // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № – 1 – 2. – С. 38 – 46.
37. Земсков М.В. Некоторые особенности противозидемического обеспечения действующей армии / М.В. Земсков // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 9. – С. 37 – 42.
38. Иванов А.П. Медицинская служба войск Советской Армии в обороне Севастополя (К 20-летию со дня начала обороны города в Великой Отечественной войне) / А.П. Иванов // Военно-медицинский журнал. – 1961. – № 11. – С. 82 – 87.
39. Иванов Е.М. Вклад медиков Военно-Морского Флота в победу над врагом / Е.М. Иванов // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 5. – С. 33 – 38.
40. Иванов Е.М. Некоторые вопросы медицинского обеспечения военно-морского флота в Великую Отечественную войну / Е.М. Иванов // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 4. – С. 24 – 28.
41. Иванов Е.М. О медицинском обеспечении боевых действий КБФ при разгроме немецко-фашистских войск под Ленинградом / Е.М. Иванов, Г.М. Антипин // Военно-медицинский журнал. – 1964. – № 3. – С. 84 – 86.
42. Иванов Е.М. Флотские медики в период Великой Отечественной войны / Е.М. Иванов, А.С. Крупин // Военно-медицинский журнал. – 1965. – № 5. – С. 7 – 12.
43. Иванов Н.Г. О медицинском обеспечении войск в битве под Ленинградом / Н.Г. Иванов, Я.Б. Капилевич // Военно-медицинский журнал. – 1964. – № 2. – С. 88 – 90.
44. Ионин И.Д. Ближайшие задачи противозидемической службы Красной Армии / И.Д. Ионин // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 1 – 2. – С. 24 – 27.
45. Ионин И.Д. Профилактика и терапия бациллярной дизентерии / И.Д. Ионин // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 4 – 5. – С. 46 – 55.
46. Капилевич Я.Б. Некоторые вопросы организации медицинского обеспечения войск 2-го и 3-го Украинских фронтов в Будапештской операции (К 20-летию разгрома немецко-фашистских войск в Венгрии и освобождения Будапешта) / Я.Б. Капилевич, Б.М. Потулов // Военно-медицинский журнал. – 1965. – № 2. – С. 9 – 16.
47. Капутин Б.И. Опыт медицинского обеспечения воздушнодесантных войск в годы Великой Отечественной войны / Б.И. Капутин // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 9. – С. 80 – 84.
48. Карпов М.К. Организация противозидемической защиты войск при осаде Данцига / М.К. Карпов // Военно-медицинский журнал. – 1946. – № 9. – С. 24 – 32.

49. Карпов М.К. Противоэпидемическое обеспечение наступательных операций в Прибалтике / М.К. Карпов // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № 6. – С. 16 – 21.
50. Кобзев А.Ф. Организация противоэпидемического барьера во внутреннем районе страны / А.Ф. Кобзев // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № 7 – 8. – С. 23 – 28.
51. Колодкин В.А. Медицинская служба 65-й армии в годы Великой Отечественной войны / В.А. Колодкин // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 3. – С. 78 – 81.
52. Кротков Ф.Г. Водоснабжение войск в полевой обстановке / Ф.Г. Кротков // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 3. – С. 41 – 46.
53. Кротков Ф.Г. Военная гигиена в Отечественную войну / Ф.Г. Кротков // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № 1 – 2. – С. 47 – 52.
54. Кротков Ф.Г. Гигиена питания войск по опыту Великой Отечественной войны / Ф.Г. Кротков // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № 3. – С. 45 – 53.
55. Кротков Ф.Г. Предупреждение обморожений в войсках / Ф.Г. Кротков // Военно-санитарное дело. – 1943. – № 11 – 12. – С. 61 – 67.
56. Куприянов П.А. Некоторые вопросы организации хирургической помощи на Ленинградском фронте / П.А. Куприянов // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 3 – 4. – С. 17 – 25.
57. Липский Э.Б. Принципы работы фронтового госпиталя для легкораненых / Э.Б. Липский // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 3. – С. 23 – 29.
58. Лобастов О.С. Организация медицинского обеспечения войск в битве за Берлин / О.С. Лобастов // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 48 – 54.
59. Лобастов О.С. Основные черты организации медицинского обеспечения Берлинской операции (К 20-летию разгрома немецко-фашистских войск под Берлином) / О.С. Лобастов // Военно-медицинский журнал. – 1965. – № 4. – С. 10 – 16.
60. Медяник Ф.П. Батальонный медицинский пункт во время боевой операции / Ф.П. Медяник // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 5. – С. 47 – 49.
61. Мусабекоев Ю.С. Оксидо-иодометрический метод определения калорийности пищи / Ю.С. Мусабекоев // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 3. – С. 52 – 53.
62. Киченко М.Г. Ускорение и упрощение стандартного метода определения Coli-титра воды / М.Г. Киченко // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 3. – С. 53 – 55.
63. Павловский В.Н. Медицинское обеспечение наступательных операций армии / В.Н. Павловский // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 3 – 4. – С. 54 – 69.
64. Поляков Н.А. Санитарное обеспечение ударной армии при наступлении / Н.А. Поляков // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 4 – 5. – С. 33 – 40.
65. Рудный Н.М. Медицинское обеспечение Военно-воздушных сил в Великую Отечественную войну / Н.М. Рудный // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 4. – С. 28 – 31.
66. Рудный Н.М. Опыт медицинского обеспечения Военно-воздушных сил в великую Отечественную войну / Н.М. Рудный // Военно-медицинский журнал. – 1980. – № 5. – С. 34 – 37.

67. Рудный Н.М. Организация медицинского обеспечения Военно-воздушных сил в Великую Отечественную войну / Н.М. Рудный // Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 5. – С. 20 – 25.
68. Сафронов П.Н. К 30-летию прорыва блокады Ленинграда / П.Н. Сафронов, В.В. Тимофеев // Военно-медицинский журнал. – 1973. – № 2. – С. 10 – 13.
69. Семиколенных Н.В. Медицинское обеспечение 10-го гвардейского танкового корпуса в Висло-Одерской операции / Н.В. Семиколенных // Военно-медицинский журнал. – 1972. – № 5. – С. 89 – 92.
70. Семиколенных Н.В. Медицинское обеспечение 6-го и 7-го гвардейских танковых корпусов в Берлинской операции / Н.В. Семиколенных // Военно-медицинский журнал. – 1974. – № 5. – С. 15 – 19.
71. Смирнов Е.И. Задачи санитарной службы на новом этапе Великой отечественной войны / Е.И. Смирнов // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 12. – С. 1 – 4.
72. Смирнов Е.И. Медицинское обеспечение войск в Висло-Одерской операции / Е.И. Смирнов // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 35 – 41.
73. Смирнов Е.И. Некоторые уроки опыта медицинского обеспечения боевых действий войск (К 25-летию победы в Великой Отечественной войне) / Е.И. Смирнов // Военно-медицинский журнал. – 1970. – № 5. – С. 7 – 14.
74. Смирнов Е.И. О некоторых организационных вопросах полевой санитарной службы / Е.И. Смирнов // Военно-санитарное дело. – 1943. – № 5 – 6. – С. 3 – 8.
75. Смирнов Е.И. Роль санитарной службы в Великой Отечественной войне / Е.И. Смирнов // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 11. – С. 1 – 5
76. Смирнов Е.И. Роль врача-терапевта в полевой санитарной службе / Е.И. Смирнов // Военно-санитарное дело. – 1941. – № 8. – С. 7 – 14.
77. Угрюмов Б.Л. Медицинская помощь советским воинам в боях под Москвой / Б.Л. Угрюмов // Военно-медицинский журнал. – 1966. – № 11. – С. 8 – 10.
78. Федоров Г.П. Некоторые вопросы из опыта работы полевого эвакуационного пункта по медицинскому обеспечению армейской наступательной операции / Г.П. Федоров // Военно-санитарное дело. – 1942. – № 10. – С. 45 – 52.
79. Хмыров А.Б. Медицинское обеспечение войск в Смоленском оборонительном сражении 1941 г. / А.Б. Хмыров // Военно-медицинский журнал. – 1971. – № 11. – С. 84 – 89.
80. Шматиков М.Д. Медицинская служба 10-й гвардейской армии на завершающем этапе Великой Отечественной войны / М.Д. Шматиков // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 64 – 67.
81. Шогам Д.Н. О Лечебно-эвакуационном обслуживании контуженных в армейском районе / Д.Н. Шогам // Военно-медицинский журнал. – 1946. – № 12. – С. 8 – 15.
82. Шрайбер М.И. Хирургическое обеспечение двух армейских наступательных операций / М.И. Шрайбер // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 3 – 4. – С. 70 – 75.
83. Шубин С.Т. Санитарная служба Н-ского стрелкового полка в наступательной операции / С.Т. Шубин // Военно-медицинский журнал. – 1944. – № 5. – С. 36 – 39.

84. Шустов В.Н. Об отдельной роте медицинского усиления / В.Н. Шустов // Военно-медицинский журнал. – 1945. – № 12. – С. 38 – 41.
85. Яковлев А.В. Медицинское обеспечение войск 3-го Украинского фронта в Будапештской операции / А.В. Яковлев // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 4. – С. 63 – 66.
86. Яковлев Н.А. Опыт медицинского обеспечения войск 2-го Белорусского фронта в Восточно-Померанской наступательной операции / Н.А. Яковлев, Р.Н. Григорьев // Военно-медицинский журнал. – 1975. – № 5. – С. 55 – 59.

© **Владимир СИРОПОЛ**

ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМ МЕДИЦИНСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОВЕТСКИХ ВОЙСК В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941 – 1945 гг.)

Систематизированы основные публикации, выходявшие на страницах «Военно-медицинского журнала», посвященные проблематике медицинского обеспечения за время функционирования журнала с 1941 до 2012 гг. Проанализированы научные дискуссии ученых на страницах журнала; прослежена эволюция взглядов в пределах проблем советской военной медицины 1941 – 1945 гг.; определены наиболее приоритетные направления в исследованиях на страницах издания; прослежено тенденции развития советской и современной историографии на страницах «Военно-медицинского журнала» на разных этапах его существования.

Ключевые слова: Красная армия, Великая Отечественная война, историография, военная медицина, медицинское обеспечение, «Военно-медицинский журнал», эпидемиология, полевая хирургия, полевая терапия, санитария.

© **Volodymyr SIROPOL**

HISTORIOGRAPHY OF MILITARY MEDICINE PROBLEMS OF SOVIET FORCES DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941 – 1945)

The problems highlighted in the journal were of great importance for the development of military medicine historiography during the Great Patriotic war. It is they laid the foundations of the theory of medical provision, which were hereinafter the basic for fundamental researches in the form of theses and monographs. Materials of the authors of publications published in «Military Medical Journal» were characterized by wideness of highlighted problems and are presented with a variety of genre forms. Those were mainly scientific articles, to a lesser extent – fragments of monographs, memoirist works, abstracts notes, letters from the front, conference abstracts etc. Materials published on the pages of the profile periodical edition introduce the

history of military medicine in terms of medical support of the army during World War II, show the process of improvement of medical service forces and means of the Red Army during the war, give an idea of urgent problems, mostly intensively developed by scientists, generalize the multifaceted experience of medical institutions participation in the war.

Scientists' discussions have shown that formatting of Red Army soldiers and officers' medical provision into the complex system of the wounded evacuation had long and complex way that was not always supported by scientists in the terms of theoretical and practical medicine.

The journal had an impact on the improvement of the medical service organizational structure. During the war a significant part of the scientists lots of time paid attention of both professionals and the public to the tactical problems during medical support of during warfare. Analysis of the first work made it possible for us to understand that the greatest number of works had practical character, but scientific works which in general have tried to summarize the first experiment took place, the majority of them still account for the final stage of the Great Patriotic war.

Experience generalization in the organization and tactics of this service was an indispensable condition for the formation of a new branch in Soviet military medicine.

It was found that the postwar period is characterized by reduction in publication activity. After the war the problem of beds providing in military hospitals became the most attractive problem from a scientific point of view. This question was particularly actively discussed in the 1960 – 70s. Changing the main leaders of the Soviet state in the mid-1980s also led to the beginning of changes in the history of military medicine – among scientists the problem of sanitary losses begins to take center stage. Although Party line is still of great importance to the formation of the problematic sphere in terms of military medicine. For example, it is about the influence of the Communist Party on the activities of hospitals. In fact, a new stage in Soviet historiography begins, that qualitatively in a new way began with the collapse of the USSR, in which scientists are trying in a new way to look at the problem of medical care with the involvement of new methodological tools. The problem of highly specialized care, the problems of medical education – is the next thing that scientists of the late 1980s pay attention to. These aspects were more objectively highlighted in the 1990s. Materials with the involvement of disclosed documents enable researchers to come to a better definition of the sanitary losses number. Some soviet scientists' statements of 1960s – 1970s are undetermined.

Keywords: *Red Army, soviet Armed forces, Great Patriotic war, historiography, military medicine, medical care, "Military medical journal", epidemiology, surgery, therapy field, sanitation.*

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ

УДК 070: Оглоблин (1941/1943)

© Віталій ГЕДЗ

ДІЯЛЬНІСТЬ О. ОГЛОБЛИНА В КИЄВІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОГО ПАНУВАННЯ

Досліджується діяльність Олександра Петровича Оглоблина в Києві періоду гітлерівської окупації, зокрема як голови Київської міської управи, директора Музею-архіву переходнової доби, керівника експертної комісії з історично-філологічних дисциплін. На основі статей газети «Українське Слово», примірники якої зберігаються у фондовій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», висвітлюється діяльність О.П. Оглоблина як міського голови. Акцентується увага на малодосліджених сторінках біографії, таких як дата обрання головою Київської міської управи, період припинення діяльності Музею-архіву переходнової доби, кількість та тематика виставок, створених колективом Музею-архіву.

Ключові слова: *Київська міська управа, «Українське Слово», Музей-архів переходнової доби, Українська академія наук, Київський університет, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», експертна комісія з історико-філологічних дисциплін.*

Українська історична біографістика останніх років справді може пишатися створенням цілої низки наукових біографій провідних постатей вітчизняної історії. Насамперед це стосується людей, які залишилися в окупованому Києві. Таким активним діячем у столиці за гітлерівського панування прийнято вважати Олександра Петровича Оглоблина. Дослідники присвятили не одну працю висвітленню київського періоду визначного історика, проте нині немає жодної розвідки, у якій би детально була описана діяльність вченого в окупованій гітлерівцями столиці.

Олександр Петрович Оглоблин народився 6 грудня 1899 р. у Києві. Його батько Петро Оглоблин-Мезько походив із відомого українського козацького роду Новгород-Сіверського повіту на Чернігівщині, а мати – зі старої чернігівської родини Лашкевичів.

Коли хлопчику виповнилося вісім років, батьки віддали його на навчання до підготовчого класу 3-ї київської чоловічої гімназії. Хлопець навчався сумлінно, щороку

отримував нагороди. Саме в гімназії в нього зародився інтерес до історії рідного краю, особливо до періоду гетьманування І. Мазепи.

1917 р. О.П. Оглоблин із золотою медаллю закінчив гімназію і восени того ж року вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, у якому відбувся і його науковий дебют. Під керівництвом М.В. Довнар-Запольського він підготував дипломну роботу «Спірні питання історії східнослов'янського розселення».

В університеті вчений мав змогу спілкуватися з такими відомими в майбутньому дослідниками, як Н.Д. Полонська-Василенко, І.І. Огієнко, В.М. Базилевич та ін.

Педагогічну і наукову працю Олександр Оглоблин розпочав 1919 р.: викладав у різних школах і вищих навчальних закладах, зокрема в Київському університеті. Саме тут розкрився його педагогічний і дослідницький талант. Майже 20 років життя вчений віддав служінню цьому вищому навчальному закладу.

У квітні 1922 р. О.П. Оглоблина обрали професором кафедри нової історії України, яку він і очолив. На той час йому виповнилося лише 22 роки. Одночасно вчений керував комісією із заснування музею М.П. Драгоманова. Упродовж 1921 – 1926 рр. О. Оглоблин завідував також історичною бібліотекою ім. О.М. Лазаревського. Проте найбільшим досягненням молодого вченого і викладача став історичний семінар вищого типу (1923 – 1928 рр.), створений ним при Київському університеті, який на той час називався Вищим Інститут Народної Освіти, що готував фахівців для вищої школи й науково-дослідної роботи. Учений першим із вітчизняних істориків 1926 р. здобув науковий ступінь доктора історії української культури. Уже тоді він вважався одним із провідних фахівців у царині української соціально-економічної та політичної історії XVII – XIX ст., досвідченим архівістом та археографом. Зокрема, на початку 1930-х рр. О. Оглоблин брав активну участь у підготовці фундаментального видання «Архів Коша Запорозької Січі».

Важливою була діяльність О.П. Оглоблина також на теренах Всеукраїнської академії наук (ВУАН), з якою він був пов'язаний ще з 1926 р. Історик був науковим співробітником численних комісій Української академії наук.

У 1932 р. після смерті Д.І. Багалія виконував обов'язки голови комісії О.П. Оглоблин.

Упродовж 1937 – 1941 рр. О. Оглоблин перебував на посаді завідувача сектору Інституту історії України АН України. Його науково-академічна діяльність була перервана арештом наприкінці 1930 р., на початку 1931 р. його звільнили, однак історик був змушений свої наукові задуми підпорядковувати вимогам радянської влади, виступати із самокритичними доповідями, паплюжачи себе і свій науковий доробок. Вінцем цієї кампанії цькування стала дискусія по доповіді Т.Т. Скубицького про «буржуазну Оглоблинську концепцію» українського історичного процесу (27 – 28 травня 1931 р. у Києві). На вченого посипався шквал брутальної риторики. Через методологічні засади вченого стали вважати в УРСР типовим буржуазним істориком, якому не місце серед учених України. Оглоблин утратив роботу на всіх кафедрах, деякі вже надруковані праці не вийшли. Серед них – «Нариси з історії української фабрики», «Кріпацька фабрика».

Проте, на щастя, події 1930 – 1931 рр. не вилучили Оглоблина з наукового процесу. Він працював в Археографічній комісії ВУАН, входив до очолюваної Н.Д. Полонською-Василенко групи, яка готувала до друку спадщину запорозьких козаків.

Учений працював і в Історико-археографічному інституті. Упродовж року він підготував збірку документів з історії бахмутських і торських заводів.

З листопада 1937 р. до вересня 1941 р. дослідник перебував на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР. Його статус у цьому закладі, як єдиного фахівця з науковим ступенем, був особливо високим: він обіймав кілька посад – завідувача сектору історії XIX – XX ст., керівника сектору історії. На час роботи О. Оглоблина в Інституті історії України припадає і відновлення його професорсько-викладацької діяльності у вищих навчальних закладах УРСР.

Початок німецько-радянської війни застав дослідника в Києві. О. Оглоблин не потрапив у реєстри радянських учених, яких евакуювали в тил, тому залишився в окупованому Києві. Біографи відомого історика стверджують, що з приходом нової влади українські активісти звернулися до вченого з проханням очолити новостворену Київську міську управу (далі КМУ) та увійти до складу Української національної ради [1]. Нині неможливо встановити, коли й за яких обставин О. Оглоблин став очільником КМУ. Дослідник І. Верба переконаний, що вибір був свідомим і добровільним [2].

Автор О. Костючок у статті стверджує про те, що О.П. Оглоблина було обрано головою КМУ на зборах 19 вересня, а З. Городиський зазначає іншу дату – 20 вересня [3; 4]. Л. Винар та О. Кучерук дотримуються думки про обрання першого голови КМУ представниками київської національно свідомої інтелігенції 21 вересня [5]. Д. Армстронг, не вказуючи точної дати, припускає, що міського голову могли обрати не раніше ніж через 2 – 3 дні після захоплення Києва гітлерівцями [6]. Історики І. Верба та Т. Заболотна вважають, що О. Оглоблин очолив Управу 23 вересня [7].

Отже, зважаючи на викладений вище матеріал, ми можемо стверджувати, що головою КМУ О.П. Оглоблин став у 20-х числах вересня 1941 р.

Також у науковій та мемуарній літературі розповідається про справжню «війну» між В. Багазієм та О. Оглоблиним за посаду голови КМУ [8]. Утім, історик О. Костючок зазначає, що, відповідно до джерел, протиставлення не було, адже постать О.П. Оглоблина як міського голову була затверджена на зборах ще 19 вересня, а вибори 22 чи 23 вересня мали формальний характер [9].

Ще одне питання в біографії дослідника, яке донині не має однозначної відповіді, стосується того, чиєю креатурою був О. Оглоблин на посаді голови.

Згідно зі звітами співробітників НКВС учений постає відвертим колабораціоністом і на посаду голови був призначений німецькими окупантами. Д. Армстронг називає О.П. Оглоблина ставлеником ОУН (м) [10; 11]. Дослідники В. Омельченко та О. Костючок вказують, що вченого на посаді міського голову хотіла бачити українська громадськість Києва.

На нашу думку, більшість фактів свідчать, що О.П. Оглоблин на посаді голови КМУ був креатурою української громадськості.

Про місце розташування та графік роботи КМУ за часів головування О.П. Оглоблина повідомлялося в оголошенні на сторінках газети «Українське Слово» від 29 вересня 1941 р.: «Міська управа буде розміщуватися на вул. Покровській № 6 (нині на Покровській № 6 міститься церква Миколи Доброго. – В.Г.). Приймні години голови О.П. Оглоблина від 2 до 4 дня, щоденно, крім неділі».

На посаді міського голови О.П. Оглоблин перебував до 29 жовтня, однак і такий короткий термін істориками оцінюється неоднозначно – від негативних до позитивних думок.

Проте ми не ставимо за мету проаналізувати роботу вченого, а воліємо лише розповісти про зміни, які відбулися в місті під час його перебування на посаді голови міської управи.

Період головування О.П. Оглоблина в КМУ більшість істориків називають інтенсивною фазою розбудови Управи, адже саме в цей час він активно створював новий міський апарат, підбирав співробітників для штату [14]. 6 жовтня 1941 р. згідно з постановою КМУ № 12 було затверджено 10 відділів: фінансовий, культури та освіти, охорони здоров'я, пропаганди та преси, праці, кадрів, суспільної опіки, житловий, міських підприємств, торгівлі та харчування. Того самого дня було створено Бюро скарг та пропозицій й автотранспортне управління [15]. До роботи в КМУ О. Оглоблин запросив відомих фахівців – К. Штеппу, Л. Окиншевича, І. Кавалерідзе [16].

Після 73 днів боїв за Київ місто було вщент зруйноване. За головування О.П. Оглоблина ліг тягар на плечі КМУ з відновлення життя в столиці. Міські урядовці на чолі з Оглоблиним писали доповідні записки про стан і діяльність київських підприємств. І. Верба віднайшов архівні документи, у яких повідомлялося, що за участю голови КМУ був створений Комітет взаємодопомоги полоненим і хворим у Білій Церкві. За спогадами очевидців, міській адміністрації вдалося організувати роботу мережі українського радіомовлення, відновити рух трамваїв, налагодити роботу електростанції, водогону, телефонної мережі, розробити програму культурного життя [17].

Досить детально всі досягнення О.П. Оглоблина на посаді голови КМУ подавав часопис «Українське Слово».

У номері 19 видання «Українське Слово» містився заклик міського голови до киян спрямувати свої зусилля на відновлення нормального життя в Києві [18].

Наступного дня в рубриці «Новий Київ» подавався перший звіт про виконану роботу з відбудови міста. У ньому, зокрема, зазначалося: «Відновлена робота водопроводу, проводиться «енергійна» робота по будівництву електростанції; відкрито 8 м'ясних магазинів; відкрито 3 магазини по продажу сільськогосподарських продуктів і овочів; підготовлено до роботи 8 пекарень, які будуть давати 42 тонни хліба в день; шість пекарень і чотири хлібозаводи ремонтуються і до зими будуть пущені; розпочато ремонт суднобудівного заводу, тютюнової фабрики, міського трамвая, автопарку й інших підприємств; працює шість катерів по перевозці населення через Дніпро; п'ять затоплених катерів днями будуть підняті з води і відремонтовані» [19].

У Державному архіві Київської області (ДАКО) вдалося знайти документи, які підтверджують викладений вище матеріал. З 18 жовтня 1941 р. у Києві почали працювати шість маршрутів трамваїв, були запущені в дію хлібозавод № 3, тютюнова фабрика на бул. Т. Шевченка і дві ТЕЦ [20; 21].

Постанова КМУ № 1 була надрукована в номері 23 газети «Українське Слово» від 6 жовтня 1941 р. У ній, зокрема, зазначалося: «Пропонується всім колишнім керівникам закладів, які утримувалися на бюджетні кошти (школи, лікарні, дитячі садки, інститути і ін.), створити комісію у складі трьох осіб і до 10 жовтня 1941 р. подати у відповідні відділи Міської управи списки наявного майна, матеріалів, продуктів, які залишилися в закладах після того, коли Київ залишили совети. Керівники магазинів і столових у той же термін повинні здати залишки грошей в міський банк (Львівська вул., д. № 55)» [22].

У цьому ж номері в розділі «Новий Київ» була вміщена стаття «Пущена в хід електростанція», у якій повідомлялося, що «уже 3 дні повним ходом працює на Київській електростанції одна турбіна силою 3 200 кВт, 4 жовтня буде запущена друга турбіна силою 4 500 кВт» [23].

8 жовтня в «Українському Слові» була надрукована чергова постанова О.П. Оглоблина, яка стосувалася відкриття приватної торгівлі в місті [24]. На думку дослідниці Н. Глушенок, вказана тут податкова система була однією з форм грабунку українських селян [25].

9 жовтня в газеті «Українське Слово» у статті «Продукція місцевої промисловості» зазначалося, що до кінця місяця в Києві та області працюватимуть 30 фабрик і заводів [26]. Ознайомлюючись зі змістом газетних повідомлень, можна дійти висновку, що КМУ на чолі з О.П. Оглоблиним насамперед приділяла увагу відновленню електростанцій, водопроводу і руху трамваїв.

Завдяки наполегливій праці співробітників КМУ та сприяння німецької влади поступово починають працювати деякі промислові та продуктові об'єкти. На початку жовтня в Києві відновили роботу хлібозавод № 1 на Дехтярівській, 13, ливарно-механічний завод на бульварі Шевченка, 27, протезний завод, броварня на Деміївці [27]. А станом на 25 жовтня 1941 р. у Києві стали до ладу вже 25 заводів та фабрик [28].

Своєрідним підсумком місячного перебування О.П. Оглоблина на посаді голови КМУ стала стаття А. Черемоша «День у міській управі», вміщена на шпальтах часопису за 25 жовтня. У ній автор зазначає: «Запущено 50 відсотків всіх фабрик, заводів і майстерень. У нас буде українське національне законодавство» [29].

КМУ за правління О.П. Оглоблина заклала основи для відродження мистецько-літературного «обличчя» міста, внаслідок чого розпочала роботу Спілка українських письменників, відкривалися театри і кінотеатри, архіви [30].

І. Верба зауважує, що значною заслугою О.П. Оглоблина на посаді міського голови були спроби відродження Української академії наук та науково-дослідних осередків міста. Так, 20 жовтня 1941 р. очільник Управи в будинку УАН скликав нараду вчених, на якій заявив про відновлення Академії наук, про призначення

в ній тимчасової Президії, а також про затвердження штату керівників відділів і окремих науково-дослідних інститутів. О.П. Оглоблин посів членство в Президії УАН як керівник історико-філологічного відділу. Попри те, що роботу названа установа так і не розгорнула, однак ця сторінка життя науковця залишила певний слід у його діяльності.

Також не слід забувати про досягнення О.П. Оглоблина в педагогічній сфері. Разом із колегою К.Т. Штеппою, якого було призначено ректором Київського університету, у жовтні 1941 р. відновив діяльність названий заклад [31].

Зважаючи на позитивні зрушення в житті Києва за головування О.П. Оглоблина, не слід залишати поза увагою також і його прорахунки.

Зокрема, коли О. Оглоблин очолював КМУ, розпочалися розстріли в Бабиному Яру. Дослідник В.Ю. Король про ці події згадував так: «Взагалі таке масове винищення людей стало можливим як внаслідок звірства фашистів, так і тому, що в цій страшній справі їм допомагали запродавці свого народу. Одним із найпомітніших серед них був професор історії Київського університету, а в роки окупації Києва його бургомістр О.П. Оглоблін» [32]. Оскільки на наказі, який з'явився на київських вулицях 28 вересня, відсутній будь-який підпис, говорити про причетність науковця до цих подій ми не можемо [33].

Проте І.В. Вербі вдалося віднайти документальні свідчення про те, що у вересневій дні 1941 р. учений клопотався перед окупаційною владою про врятування єврейської сім'ї І. Мінкіної-Єгоричевої. О. Оглоблин також допоміг виїхати з Києва колишньому співробітнику Інституту історії єврею І.М. Премислеру [34].

29 жовтня 1941 р. О.П. Оглоблин залишає посаду бургомистра Києва. Свідок тогочасних подій, головний редактор газети «Українське Слово» І. Рогач на шпальтах часопису повідомив, що О. Оглоблин виявив бажання присвятити себе повністю науковій діяльності [35]. Проте професор М. Коваль установив, що бургомістр був звільнений у зв'язку з арештом його заступника В. Багазія, звинуваченого німцями в махінаціях із квартирами та майном розстріляних київських євреїв. Однак посилення на джерело він не подав [36].

17 квітня 1942 р. відомий історик очолив Музей-архів переходною доби, заснований 26 березня 1942 р. [37]. Історик О. Белая зазначає, що вся діяльність установи регулювалася безпосереднім контролем окупаційної влади. За задумом гітлерівців співробітники Музею-архіву повинні були вести антирадянську пропаганду серед киян, а для більшої наочності та доказовості науковці мали створювати виставки [38].

Ці завдання нова влада поклала на плечі 14 працівників Музею-архіву. Як свідчать документи з фондозбірні ДАКО, саме вони за пропозицією О.П. Оглоблина створили три тематичні виставки: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві», «Визволення Києва німецькою армією від юдо більшовицького гніту і відродження господарського і культурного життя м. Києва» та «Київ під час німецько-совєтської війни» [39]. Проте, на жаль, з джерел невідомо час та місце функціонування виставок. Дослідник І. Верба у своїх студіях стверджує, що була створена лише одна виставка

«Знищення більшовиками пам'ятників культури у Києві», яка відкрилася 15 липня 1942 р. [40].

Коли припинив існування Музей-архів – невідомо, оскільки наказ про ліквідацію установи не зберігся. Останні документи про діяльність цієї інституції датуються вереснем 1942 р. Дослідники П. Грімстед Кеннеді та Г. Боряк, на основі віднайдених у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України документів, стверджують, що установа припинила своє існування наприкінці жовтня 1942 р. [41]. Історик І. Верба вказує у своєму дослідженні, що Олександр Оглоблин очолював заклад до 18 листопада 1942 р. [42].

За короткий термін діяльності колектив Музею-архіву під керівництвом О.П. Оглоблина зібрав 3 045 документів, 756 фотографій, 154 фотонегативи, 195 малюнків, 183 плакати, 383 листівки, 1 433 газети, 133 журнали, 96 книг [43]. Проте науковцям не вдалося виправдати довіру окупаційної влади, що і стало однією з причин закриття установи. Як свідчить історик М. Коваль, головний «культфюрер» Києва доктор Йозеф Бенцінг залишився незадоволений експонатами музею, переважна більшість яких ілюструвала процес відбудови столиці українськими установами [44].

О. Оглоблин, на думку П. Грімстед Кеннеді та Г. Боряка, після головування в Музеї-архіві втратив довіру гітлерівців [45]. І саме на цій хвилі, за словами І. Верби, вченого 23 листопада 1942 р. було призначено директором середньої школи № 67, проте вже наступного дня наказ скасували [46].

На початку 1943 р. дослідник зосередився на роботі експертної комісії з історико-філологічних дисциплін, яку він очолював [47]. Комісія за наказом окупаційної влади проводила атестацію науковців і визначала їхню придатність до викладацької роботи. За головування О. Оглоблина було розглянуто 122 справи вчених Києва й написано відгуки про їхню наукову продукцію [48].

З наближенням Червоної армії до Києва історик переїхав до Львова, де долучився до роботи історичної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка та організованої з ініціативи митрополита Андрея Шептицького Церковно-археографічної комісії. У березні 1944 р. на запрошення колеги професорів філософічного факультету Українського вільного університету (УВУ) Оглоблин переїздить до Праги.

Учений викладав в Українському вільному університеті у Празі та Мюнхені. О.Оглоблин з 1945 р. до 1951 р. був професором УВУ та Богословсько-педагогічної академії УАПЦ. Дослідник відроджував у Німеччині Українське історико-філологічне товариство, де впродовж 1948 – 1951 рр. виконував обов'язки заступника голови.

1951 р. учений переїздить до США, де засновує й очолює Українське генеалогічне товариство (1963 р.), Українське історичне товариство (1965 р.). Він стає також на чолі іспитової комісії філософічного факультету УВУ в США й обіймає посаду професора в Українському технічному інституті в Нью-Йорку. Оглоблин мав великий вплив на українську еміграційну науку. Одночасно вчений працював в Українському науковому богословському товаристві. Упродовж 1960 – 1977 рр. перебував на посаді наукового консультанта для докторантів з історії України в Українському науковому інституті Гарвардського університету.

Упродовж 1970 – 1989 рр. О.П. Оглоблин – президент Української вільної академії наук у США. Він виховав плеяду широковідомих нині українських істориків (Л. Винар, О. Субтельний, В. Омельченко). Тривалий час учений досліджував період національної революції середини XVII ст. Дослідник дотримувався думки, що за Хмельниччини перемогла концепція козацької держави. Добу Івана Мазепи розглядав як час відродження України, а самого гетьмана вважав українським державцем, який хотів реалізувати другу Хмельниччину. Вчений обґрунтував положення про те, що ідея української козацької держави після ліквідації Гетьманщини не вмерла. Одним із перших розшифрував анонім старшинсько-козацького твору «Літопис Самовидця».

О.П. Оглоблин – один із тих українських істориків старшого покоління, який передбачав українське відродження.

Помер Олександр Петрович Оглоблин 16 лютого 1992 р. Похований у м. Спрінгфілді (США) [49].

Отже, з викладеного вище ми бачимо, що незалежно від місця роботи в окупованому Києві Олександр Петрович Оглоблин не стояв осторонь від подальшого розвитку України. Як свідчить короткий біографічний огляд за 1941 – 1943 рр., у переважній більшості ціною за це була втрата авторитету серед гітлерівців. На відміну від більшості колег, усі ці труднощі не вплинули на формування світогляду вченого. Нацисти не дбали про створення належних умов для професійної діяльності історика, вони шукали в ньому лише об'єкт, який мав би продукувати «ідеологічно правильні» публікації, виправдовувати їхні варварські дії, формувати в читача чорно-білу картинку світу. Документи засвідчують, що обставини не зламали знаного історика, він не погодився на «правила гри» нових господарів, не писав на угоду владі, не каюся у своїх «помилках» і не змінював власних поглядів на діаметрально протилежні.

Джерела та література:

1. Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (Життя і діяльність) // Український історик. – 1989. – № 4. – С. 40.
2. Верба І. О.П. Оглоблин // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 93.
3. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 100. – С. 30–31.
4. Городиський З. Українська Національна Рада в Києві // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. – С. 247.
5. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія. – Нью-Йорк; Торонто; Париж, 1994. – С. 31.; Кучерук О. Чин Володимира Багазія // http://knolga.at.ua/load/khkh_storichchja/1941_1953/chin_volodimira_bagazija_ch_1/7-1-0-4.
6. Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования. – М., 2008. – С. 116.

7. Верба І. О.П. Оглоблин // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 93.; Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві // Архіви окупації 1941 – 1944. Більше не таємно. – Т. 1. – К., 2006. – С. 770.;
8. Кучерук О. Чин Володимира Багазія // http://knolga.at.ua/load/khkh_storichchja/1941_1953/chin_volodimira_bagazija_ch_1/7-1-0-4; Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. – Чикаго, 1964. – С. 62 – 63.
9. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 100. – С. 31.
10. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К.; Львів, 2003. – С. 313.
11. Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования. – М., 2008. – С. 116.
12. Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (Життя і діяльність) // Український історик. – 1989. – № 4. – С. 40.; Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 100. – С. 30 – 31.
13. Українське Слово. – 1941. – 29 вересня. – № 18. – С. 2.
14. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 100. – С. 32.
15. Там само. – С. 33.
16. Верба І. О.П. Оглоблин // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 93.
17. Там само.
18. Українське Слово. – 1941. – 30 вересня. – № 19. – С. 1.
19. Там само. – 1941. – 1 жовтня. – № 20. – С. 4.
20. ДАКО. – Ф. Р-2354. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 1.
21. Там само. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 1.
22. Українське Слово. – 1941. – 6 жовтня. – № 23. – С. 4.
23. Там само.
24. Українське Слово. – 1941. – 30 вересня. – № 19. – С. 4.
25. Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941 – 1945 рр.: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Глушенко Наталія Миколаївна. – К., 2005. – С. 140.
26. Продукція місцевої промисловості // Українське Слово. – 1941. – 9 жовтня. – № 26. – С. 3.
27. Українське Слово. – 1941. – 19 жовтня. – № 35. – С. 4.
28. Українське Слово. – 1941. – 25 жовтня. – № 40. – С. 4 // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі МКНМІВВВ). – КН-41320. – Г-6889.
29. Там само.

30. Верба І. Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 251.
31. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. – К.: Аеростат, 2012. – С. 452.
32. Король В.Ю. Бабин Яр: відоме і невідоме // Голос України. – 1991. – 14 серпня. – С. 14.
33. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. – К.: Аеростат, 2012. – С. 438.
34. Верба І. Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 255.
35. Українське Слово. – 1941. – 2 листопада.
36. Коваль М.В. Українська культура та її діячів політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 25.
37. Архів-музей Переходої Доби. Пофондовий путівник. – К., 2002. – С. 7.
38. Архів-музей Переходої Доби. Пофондовий путівник. – К., 2002. – С. 7 – 8.
39. ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 39 – 40; Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 33 – 38.
40. Верба І. Олександр Оглоблін як директор Музею-архіву переходової доби м. Києва // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 1999. – Т. 1. – С. 85.
41. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., Львів: Червона Калина, 1991. – С. 19.
42. Верба І. Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 257.
43. ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 244. – Арк. 43.
44. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941 – 1944 рр.) // УІЖ. – 1993. – № 11. – С. 33.
45. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., Львів: Червона Калина, 1991. – С. 19.
46. Верба І. Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 259.
47. ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 38.
48. Верба І. Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 260.
49. Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / [Авт.-упор.: О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський, О.К. Закусило, В.І. Андрейцев, В.Ф. Колесник, В.В. Різун та ін.]. – К.: Світ Успіху, 2005. – С. 203 – 204.

© **Виталий ГЕДЗ**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А. ОГЛОБЛИНА В КИЕВЕ ВО ВРЕМЯ НАЦИСТСКОГО ГОСПОДСТВА

Исследуется деятельность Александра Петровича Оглоблина в Киеве в период гитлеровской оккупации, в частности как председателя Киевской городской управы, директора Музея-архива переходного периода, руководителя экспертной комиссии по историко-филологическим дисциплинам. На основании статей газеты «Украинское Слово», экземпляры которой хранятся в фондовой коллекции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», освещается деятельность А.П. Оглоблина как городского головы. Акцентируется внимание на малоисследованных страницах биографии – дата избрания председателем Киевской городской управы, время прекращения деятельности Музея-архива переходного периода, количество и тематика выставок, созданных коллективом Музея-архива.

Ключевые слова: Киевская городская управа, «Украинское Слово», Музей-архив переходного периода, Украинская академия наук, Киевский университет, Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», экспертная комиссия по историко-филологическим дисциплинам.

© **Vitalij GEDZ**

ACTIVITY OF O. OGLOBLYN IN KYIV DURING NAZI DOMINATION

Shown a brief biography of the scientist Olexandr Petrovych Ogloblyn, studied his work in Kiev of period of Nazi occupation, as Head of the Kyiv city council, director of the Museum-archives of transitional period, the head of the expert committee of historical and philological sciences. On the articles of newspaper “Ukrainske Slovo”, stored in the funds of Memorial complex, was showed activities of O.P. Ogloblyn as city chairman. Told about the revival of activity of Ukrainian Academy of Sciences and Kiev university for chairmanship of O.P. Ogloblyn. Made attempt to find out the degree of involvement of Oleksandr Ogloblyn to beginning of shooting in Babyn Yar on September, 29 in 1941. Is found the reasons of dismissing of city chairman. Attention is accented on scantily explored pages biographies, such how to give electing head of the Kiev city council, the termination activity of the Museum-archives of transitional period, the number and subjects of exhibitions created by the Museum-archives.

The researcher of history KCC O. Kostyuchek in the article asserts that O.P. Ogloblyn was selected as the head of KCC on collections on September, 19. Z. Gorodiskiy asserted, that it had taken place on September, 20. L. Vynar and O. Kucheruk adhere to the idea about electing of first chairman KCC by the Ukrainian circles on September, 21. D. Armstrong not naming the exact date, marks about a moment electing of city chairman not early than 2 – 3 days after

taking by the hitlerites of Kyiv. Historians I. Verba and T. Zabolotna consider that Oleksandr Ogloblyn was elected on September, 23.

The last documents about activity of museum-archives are dated on September in 1942. Researchers P. Grimsted Kennedi and G. Boryak, on the basis of discovered in the funds of the Central State Archives of higher organs of power and management of Ukraine, are asserted that the institution has ceased to exist at the end of October in 1942. Historian I. Verba specifies in the research that Oleksandr Ogloblyn headed establishment till November, 18 in 1942.

The staff was set up three exhibitions: "The destruction of the Bolsheviks cultural attractions in the Kiev", "Liberation Kyiv by the German army of Judah Bolshevik oppression and revival of economic and cultural life of the Kyiv" and "Kyiv during the German-Soviet war". But unfortunately from sources not known period and place operation shows.

Researcher I. Verba in his studies states that was established only one exhibition "Destruction of the Bolsheviks cultural monuments in Kiev," which opened on July 15, 1942. In short period of existence of collective Museum-archives under the supervision of O. Ogloblyn managed to collect 3 045 documents, 756 photographs, 154 photo negatives, 195 drawings, 183 posters, 383 leaflets, 1 433 newspapers, 133 magazines, 96 books.

Told about causes of loss by O. Ogloblyn confidence of the occupying power.

Keywords: Kyiv city council; "Ukrainske Slovo"; Museum-archive of transitional period; Ukrainian Academy of Sciences; Kyiv university; Memorial complex "The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945"; expert committee on historical and philological sciences.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94:32(477)

© Андрій ЛИСЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМУ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Проаналізовані причини зростання соціальної напруги в Україні після приходу Центральної Ради до влади в Києві. Здійснено аналіз прийнятих Радою ухвал та рішень, що стали однією з причин демонстративних «лівих» поглядів більшості депутатів, хоч вони й не були зреалізовані на практиці. Досліджено той факт, що Центральна Рада відмовилася використати значний військовий потенціал, не дозволивши українізацію військових частин, що, в свою чергу, унеможливило організацію захисту перед зростаючою агресією з боку Радянської Росії, яка гостро потребувала продовольства. Цей фактор став визначальним для появи на українських теренах Військово-революційних комітетів, які діяли під прикриттям великоросійських військових підрозділів та координувалися спеціальним лєнінським емісаром – С. Орджонікідзе. Протиставити реальному вторгненню чужоземних збройних формувань, які прикривалися загальнодемократичними та соціалістичними лозунгами, українська влада не могла нічого.

Ключові слова: *українізація, комісії, федеративні відносини, збройні формування, режим, робітники, селяни, продовольчі ресурси, націоналізація, радянське господарство.*

Проблема дослідження періоду української історії першої чверті ХХ ст., коли країна опинилася у вирі громадянської війни, а військово-політичні режими на її території змінювалися з калейдоскопічною швидкістю, нині набуває особливої гостроти та актуальності. Активізувалися антиукраїнські сили як у середині нашої держави, так і за її межами. Ставлячи перед собою завдання знищити державність України, вони застосували широкий спектр методів і прийомів. Для фахівців та пересічних українців проведемо аналогії з недалеким минулим нашої держави, коли агресію сусідньої країни вона зустріла фактично без збройних сил, з розладнаною фінансовою системою, важким станом в економіці. Така вкрай складна ситуація активно використовувалася опонентами.

Дослідження проблеми почалося фактично після закінчення громадянської війни, коли безпосередні учасники подій стали активно публікувати свої праці, намагаючись узагальнити досвід та винести уроки громадянської війни [1, 6, 21, 24].

Зрозуміло, ці спогади, написані по «гарячих слідах» подій, не претендували на всебічне дослідження глибинних соціально-економічних і політичних процесів, які відбувалися на українських землях. Роботи узагальнюючого характеру з'явилися пізніше [5, 13, 16].

Лише з початком перебудови в СРСР та утвердженням незалежності України науковці дістали можливість ознайомитися з діаметрально протилежними поглядами – з'явилися праці представників еміграції [12, 14, 20].

Українські та російські науковці, використовуючи нові джерела й свідчення, що стали доступнішими, давали більш об'єктивну оцінку подіям, які відбувалися в досліджуваній період [7, 11].

Соціальна напруга в Україні почала зростати з приходом до влади в Києві Центральної Ради. Частково це можна пов'язати з декларативністю «лівих» поглядів більшості депутатів цього органу. У своїй резолюції від 15 квітня 1917 р. Рада рекомендувала із солдатів, які цього вимагають, створити українізовану військову одиницю, але за умови, що вони будуть негайно відправлені на фронт. Згодом Рада виступала проти самостійної українізації фронтних частин, лишаючи це на розгляд вищого військового командування. На V сесії знову постало питання про негативну поведінку створеного в Чернігові українізованого полку під командуванням Павленка [22, 108 – 109]. Результатом такої політики стала втрата темпів розвитку української революції. Тим більше, що на фронті солдати під впливом пропаганди і військових невдач швидко скочувалися до анархії.

У Росії розпочиналася громадянська війна. Новий уряд, прийшовши до влади в Петрограді, потребував продовольства для задоволення першочергових потреб. Проте взяти хліб в Україні було нелегко. Значну роль у примусовому вилученні хліба відігравали військово-реквізиційні комісії на чолі із С. Орджонікідзе, який був відряджений із Петрограда в грудні 1917 р. в Україну як надзвичайний комісар Раднаркому. Упродовж січня – лютого 1918 р. він, вирішуючи питання продовольства, відвідав деякі українські міста, зокрема Катеринослав, Харків, Одесу, Миколаїв, Херсон. З Росії надходили телеграми від В. Леніна з вимогами поставок хліба, тому С. Орджонікідзе вживав невідкладних заходів для задоволення потреб вождя [10, 29, 30]. У результаті проведеної роботи з Херсонської губернії з 18 лютого до 9 березня 1918 р. було відправлено на північ 1 090 вагонів зерна. Для конфіскації хліба на всій зайнятій території прокотилася хвиля реквізицій і примусової гужової повинності для безкоштовної доставки його на зсипні пункти.

IV Універсал проголошував розрив українсько-російських федеративних відносин. Однак остаточне вирішення цієї проблеми перекладалося на майбутні Українські Установчі збори [26, 15 – 16]. Одночасно український народ закликали до боротьби за власну державу, проте Центральна Рада через домінування соціалістичних настроїв знехтувала організацією власних збройних сил. Про ці помилки писав у своїх «Споминах» П. Скоропадський [20, 48 – 49].

Радянські загони, які проникали на українську територію, насаджували Військово-революційні комітети відповідно до настанов В. Леніна про створення обласних тимчасових радянських урядів, що дає можливість приховати факт окупації і формує сприятливу атмосферу для подальшого просування московських частин [10, 29, 30]. Командування загонів, що просувалося на територію України (наприклад, «Першого Московського революційного добровільного загону по боротьбі з контрреволюцією» на чолі з більшовиком Єгоровим, полковником царської армії, який до літа 1918 р. співчував лівим есерам) боролася з українським національно-визвольним рухом під Києвом, у Катеринославі, у Золотоноші, у Черкасах та в Смілі. 10 січня 1918 р. петроградський військовий загін під командуванням підполковника М. Муравйова, спираючись на підтримку харківських робітничих організацій, обеззброїв українські частини в Харкові, а 19 січня захопив Полтаву [17, 30]. «Московський відділ особливого призначення» під командуванням Знаменського, просуваючись від Брянська, зайняв Глухів і Кролевець. З Гомеля на Бахмач та Конотоп рушила група колишнього вчителя Р. Берзіна. Трагедія під Крутами довела, що достатніх сил для захисту держави Центральна Рада не мала [23, 10].

Нові органи влади, підтримані більшовицькими збройними загонами, відразу розпочали реквізиції, арешти, розстріли та відверті грабунки. Результатом правління більшовицького режиму стала реакція селянства, яке продемонструвало, що не буде пасивним спостерігачем. Починалися перші збройні виступи, на які більшовики відреагували досить швидко. За свідченням М. Лациса, у 1918 р. лише київська ЧК встигла розстріляти 825 осіб, тоді як від рук селян по всій Україні загинуло близько 2 тис. чекістів [9, 25 – 26].

Характеризуючи розстановку політичних сил, ідеолог махновського руху П. Аршинов стверджував, що Комуністична партія не володіла тут і десятою частиною тих організованих партійних сил, які мала у своєму розпорядженні у Великоросії, тому її вплив на селян та робітників був незначним. Особливість української революції пояснюється двома причинами – браком сильної організованої політичної партії та духом волелюбності, який історично притаманний українському народові. В Україні одержавлення йшло важко, радянський апарат створювався здебільшого технічним способом [3, 43 – 44].

Канадський дослідник визвольної боротьби українського народу Р. Млиновецький звинувачував членів Центральної Ради в нерозумінні того факту, що московські політики лише прикривалися загальнодемократичними та соціалістичними лозунгами, а на ділі проводили чітко виважену шовіністичну політику стосовно України, «...лише для «замилування очей» подано як причину намагання «знищити всякі державні кордони», центром же уваги є бажання Леніна показати своїм партійцям і адміністраторам, конечність «на якийсь час» поступитися для того, щоб приспати чуйність пробудженого національного почуття й інстинкту, щоб, інакше кажучи, полегшити москалям і московським агентам розшарування національної української спільноти. Ленін знає, що український нарід під час подій 1917 р. прокинувся з летаргічного сну, що самостійники своїми брошурами,

плакатами й пропагандистською діяльністю збудили у широких мас недовір'я до москалів, і щоб його «приспати», не можна собі дозволити найменший необережний рух...» [15, 54].

Перші збройні зіткнення з червоногвардійцями розпочалися поблизу Донбасу та в багатих на хліб Херсонській і Катеринославській губерніях. Справжня битва місцевих селян із червоними загонами розгорнулася біля с. Терни в Харківській губернії, де до повсталих приєдналося населення навколишніх сіл [18, 23 – 24].

З України вилучалися не лише продовольчі товари, а й грошові ресурси. Якщо співробітники банків у губернських центрах відмовлялися фінансувати представників іншої держави, тоді надзвичайний комісар С. Орджонікідзе ішов второваним шляхом: більшу частину директорів і головних касирів відправляли до ЧК, а двері сховищ підривали [5, 122 – 123]. За російським зразком почала проводитися і націоналізація. 29 січня 1918 р. промислове об'єднання «З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії» було проголошено власністю Радянської республіки. На кінець березня лише в Донбасі було націоналізовано 230 шахт, які давали близько 50 % вугілля басейну [11, 79 – 80].

З часом темпи націоналізації зростали, розширювалися її рамки. На початок квітня 1918 р. більшість монополій змінили власників, прийшла черга й до середніх та дрібних підприємств, транспорту. Таким чином полегшувався вивіз промислових та продовольчих товарів з України, на територію якої стала поширюватися дія декретів Раднаркому Росії, а націоналізація, за словами П. Аршинова, вилілася в абсолютне одержавлення всіх форм народного життя [3, 44].

Селяни нічого не отримали від націоналізації поміщицьких латифундій. На конфіскованих землях почали створюватися радянські господарства. У листопаді 1918 р., відповідаючи на запити селян, В. Ленін наголошував на необхідності брати поміщицькі землі під найсуворіший облік, радив дотримуватися визначеного порядку, найпильніше охороняти поміщицьке майно [11, 120]. Радянський «похід за хлібом» в Україну був припинений березневим наступом німців. На Волині полковники Центральної Ради П. Болбочан та Сушко активізували збройну боротьбу з більшовиками. Український уряд, що повернувся до Києва, роздирали власні суперечки. Різні політичні партії не могли дійти компромісу. Діяльність національних об'єднань стала антиурядовою, а населення, залишене напризволяще, втратило довіру до УНР та її інститутів. Підтримуючи прогресивні закони, прийняті Центральною Радою, але не реалізуючи їх, уряд підривав свій авторитет, тому соціалістичні лозунги та обіцянки лише збурювали населення.

У доповіді начальнику операційного відділення німецького Східного фронту про становище в Україні в березні 1918 р. К. Росс відзначав: «Внутрішнє становище України більш за все нагадує стан Мексики після падіння Хуерти. В країні немає ніякої центральної влади, яка б охоплювала більш чи менш значну територію. Вся країна розділена на цілий ряд окремих областей, що обмежуються кордонами повітового міста, а іноді навіть окремими селами та селищами. Влада в таких областях належить різним партіям, а також і окремим політичним авантюристам, розбійникам та диктаторам. Можна зустріти села, оточені окопами, які ведуть війну один з одним за поміщицькі землі. Окремі отамани володарюють в областях, підкорення яких

вони добиваються з допомогою своїх підручних та найманців. У їх розпорядженні знаходяться кулемети, гармати та броньовані автомобілі; як і взагалі багато зброї розібрано населенням...» [2, 288].

Сучасник описуваних подій М. Капустянський зауважував, що серед солдатів, демобілізованих із російської армії, нараховувалося багато робітників, настроєних пробільшовицьки. А ставлення селянства до нової влади було набагато складнішим. У Донецьку, Харкові, Києві, де вже встигли побувати представники Г. П'ятакова, селянство з радістю зустрічало будь-яку владу, аби лише вона забезпечила відносний спокій та порядок. Далі М. Капустянський говорить, що в інших місцях більшовицька агітація мала успіх і серед селянства: «Симпатії частини селянства та робітників до большевиків («вони нам рідні брати і б'ються за землю і волю»). Інтелігенція, що була вихована на російській культурі, хоч і була ідейним ворогом большевиків, у більшості не співчувала повній самостійності України і не подавала необхідної підтримки Директорії. Власної ж суто-національної інтелігенції було замало, та до того вона не йшла спільним фронтом» [8, 94].

Небезпека для нового українського уряду полягала й у тому, що Центральна Рада не здатна була реалізувати обумовлені в Брест-Литовську продовольчо-фуражні та інші зобов'язання з поставок у Німеччину та Австро-Угорщину. Розміри поставок були значними, проте Німеччина із союзниками теж не могла реалізувати свої зобов'язання. У першу чергу це стосувалося імпорту сільськогосподарських машин та реманенту. У відповідь на невдоволення німецького командування Центральна Рада надсилала в Берлін протести. Позиції сторін були надто нерівними. Окупаційне командування підтримував більш ніж 300-тисячний корпус. Військові сили Центральної Ради оцінювалися лише як «політична декорація» [2, 290]. Оптимізму німцям, очевидно, додавало те, що, просуваючись територією України, вони не зустрічали організованого опору. Більшовицькі частини відходили, а сил місцевих отаманів для організації оборони було явно недостатньо. Рівень боєздатності їхніх невеликих загонів був надто низьким. Хоча німці розуміли, що відносна лояльність населення до них і Центральної Ради гарантована до миті порушення статус-кво в питанні розподілу землі, зрив продовольчих поставок не залишав для них іншого виходу. Вибух відбувся 6 квітня 1918 р., коли головнокомандувач німецьких військ в Україні генерал Ейхгорн видав наказ про обов'язковий засів селянами земельних наділів. Якщо ж у селян не було такої можливості, то земельним комітетам наказувалося допомогти це зробити поміщикам [15, 37]. А. Денікін у своїй роботі «Гетманство и Директория на Украине» наводив слова начальника штабу Східного фронту генерала Гофмана стосовно описуваних подій: «У дійсності Україна – це справа моїх рук, а зовсім не результат свідомої волі руського народу. Я створив Україну для того, щоб мати можливість заключити мир хоча б з частиною Росії» [4, 136].

Більшовики оперативно відреагували. Уже 18 квітня 1918 р. у Таганрозі, де знаходилися установи Радянської України, відбулася сесія ВУЦВК, що реорганізувала український уряд. Замість ВУЦВК і Народного Секретаріату було створено Бюро, так звану «дев'ятку», яке мало керувати повстанським рухом в Україні. На сесії було ухвалено звернення, у якому критикувалася внутрішня

політика Центральної Ради, а населення закликали до збройного опору окупантам. Своїм завданням сесія визначила ідейну, організаційну й технічну допомогу «повстанню робітників і селян України». «Хоча напередодні Таганрозької наради ВУЦВК і прийняв маніфест про розгортання негайної збройної боротьби, написаний Г. П'ятаковим, але на самій нараді навколо цього питання відновилися суперечки. Одні учасники наради переоцінювали внутрішні можливості революційного руху, головним чином українського селянства, покладали основні надії на збройне повстання, не враховуючи ступеня його готовності, недооцінюючи такого вирішального фактора переможної боротьби на Україні, як допомога Радянської Росії» [24, 6].

Центральна Рада в кінці квітня 1918 р. скликала з'їзд «представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства», головним результатом якого стало створення всеукраїнської організації промисловців, торговців, фінансистів, землевласників – Протофіс. Своя організація з'явилася у власників заводів та фабрик – «Союз обществ заводчиков и фабрикантов на Украине», і домовласників – Постійна рада домовласників України, був відновлений «Продамет» [8, 4 – 5].

Однак час для Центральної Ради був упущений, її керівництво не задовольнило ні німецьку владу, ні українське населення, особливо в тих регіонах, де вже встиг «погосподарювати» комуністичний уряд під керівництвом Г. П'ятова. І союзники української держави, і прості українці звернули увагу на кадрового військового – генерала імператорської армії та нащадка давнього українського старшинського роду – генерала П. Скоропадського.

Отже, можна стверджувати, що у досліджуваний період ліберально-демократична більшість Центральної Ради виявилася неспроможною врахувати реальні потреби українського суспільства та адекватно відреагувати на них. Перед українським народом постала небезпека реставрації царського режиму з усіма негативними наслідками. Серед населення наростало невдоволення. Німецький уряд, стурбований видимою лівизною Центральної Ради, її демаршовими протестами щодо німецьких недопоставок в Україну та роздратований її безсиллям у реалізації власних зобов'язань, зробив ставку на іншу форму державного устрою.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. / В. Антонов-Овсеенко. – М. – Л.: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.
2. Архив русской революции. – Берлин: Изд-во И.В. Гессена, 1921. – Т. 1. – 312 с.
3. Аршинов П. История махновского движения (1918 – 1921 гг.). / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
4. Деникин А. Гетманство и Директория на Украине. // Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Революция на Украине. / Сост. С. Алексеев. – М. – Л.: Отечество, 1991. – 510 с.
5. Дубинский-Мухадзе И. – Серго Орджоникидзе. / И. Дубинский-Мухадзе. – К.: Політична література, 1984. – 254 с.

6. *Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. / Р. Ейдеман, М. Какурін. – Харків: Держвидав, 1928. – 71 с.*
7. *Іваненко В., Голуб А., Удод О. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ ст. / В. Іваненко, А. Голуб, О. Удод. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.*
8. *Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – Киев: Киевская мысль, 1918. – 12 с.*
9. *Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. Короткий воєнно-історичний огляд. / М. Капустянський. – Мюнхен, 1946. – 310 с.*
10. *Лацис (Судрабс) М.Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. / М.Я. Лацис (Судрабс) – М.: Гос. из-во, 1920. – 81 с.*
11. *Ленін В. Телеграма в Харків і Москву. – В.О. Антонову-Овсєнку і Г.К. Орджонікідзе. 28.01.18. – Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1981. – 641 с.*
12. *Ленін В. Аграрний пункт програми РКП(б). – Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1973. – 572 с.*
13. *Литвин С. Симон Петлюра у 1917 – 1926 рр. / С. Литвин. – К.: Акваілон-Прес, 2000. – 464 с.*
14. *Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади). / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.*
15. *Мельчин А. Станіслав Косиор. / А. Мельчин. – М.: Политическая литература, 1964. – 79 с.*
16. *Мірчук П. Українсько-московська війна (1917 – 1919 рр.). / П. Мірчук. – Торонто, 1957. – 80 с.*
17. *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань (1917 – 1922 рр.). / Р. Млиновецький. – Оттава, 1966. – 126 с.*
18. *Мордвінов Р. В грозные годы гражданской войны. / Р. Мордвінов. – М.: Просвещение, 1977. – 319 с.*
19. *Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту (1917 – 1922). / О.О. Несвіцький – Полтава: Просвіта, 1995. – 280 с.*
20. *Полтавська Петлюріана. // Під ред. П. Ротача, Т. Пустовіта, М. Кульчицького. – Полтава: Потавський літератор, 1993. – С. 18 – 19.*
21. *Примаков В. Записки волонтера. / В. Примаков. – К.: Радянський письменник, 1970. – 294 с.*
22. *Скоропадський П. Спомини. / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.*
23. *Троцький Л.Д. Как вооружалась революция. / Л.Д. Троцький. – М.: Б.и., 1924. – Т. 2. – Кн. 1. – 476 с.*
24. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. // Упорядник В. Верстюк – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – 422 с.*
25. *Фесенко О. Дещо про отамана Зеленого та його час. // Молода гвардія. – 1990. – № 12. – С. 10 – 11.*
26. *Чотири Універсали Центральної Ради. / Упорядник Конашевич В.Д.. – К.: Добровільне товариство любителів книги УРСР, 1990. – 16 с.*
27. *Щаденко С. Григор'євщина. / С. Щаденко. – Харків: Держвидав, 1929. – 44 с.*

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНЫ В КАНУН СТАНОВЛЕНИЯ РЕЖИМА ГЕТМАНА П. СКОРОПАДСКОГО

Проанализированы некоторые причины нарастания социального напряжения в Украине после прихода к власти в Киеве Центральной Рады. Сделан вывод о том, что одной из причин принятых Радой постановлений были демонстративные «левые» взгляды большинства депутатов, которые не были реализованы на практике. Центральная Рада собственноручно отказалась использовать значительный военный потенциал, который могла бы получить, разрешив украинизацию воинских частей. Вместо этого молодое украинское правительство оказалось без возможностей для организации защиты перед нарастающей агрессией со стороны Советской России, которая остро нуждалась в продовольствии. Этот фактор стал решающим для появления на украинских территориях Военно-революционных комитетов, которые действовали под прикрытием великороссийских военных подразделений и чья деятельность координировалась специальным ленинским эмиссаром – С. Орджоникидзе. Противопоставить реальному вторжению иностранных вооружённых формирований, которые прикрывались общедемократическими и социалистическими лозунгами, украинская власть не могла ничего.

Ключевые слова: украинизация, комиссии, федеративные отношения, вооружённые формирования, режим, рабочие, крестьяне, продовольственные ресурсы, национализация, советское хозяйство.

© **Andriy LYSENKO**

THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN UKRAINE BEFORE HETMAN SKOROPADSKY'S REGIME DEVELOPMENT

The article attempts to analyze some reasons of social tension increasing in Ukraine after coming to power of the Central Rada in Kiev. Analyzing adopted by Rada resolutions and decisions, one should come to the conclusion that one of the reasons was demonstrative «leftist leanings» of the deputies majority, that at the same time have not been realized in practice. In addition the Central Rada refused to use significant military capabilities that could be obtained by allowing military units Ukrainization. Instead the young Ukrainian government turned out to be without protection opportunities against increasing aggression from Soviet Russia that was badly in need of food-stuffs. This factor became decisive for the appearance on the Ukrainian territories military-revolutionary committees which acted under cover of Great Russian military units and whose activities are coordinated by a special Lenin's emissary S. Ordzhonikidze. Ukrainian Government could not do anything to stop the actual invasion of foreign armed groups, which cover by general democratic and socialist slogans.

Despite the Fourth Universal of the Central Rada, announced the severance of relations with Russia and called on the Ukrainian people to the defense of the state, time and opportunities were missed. The detachments of Egorov, Muraviev, Znamensky, Berzin conducting combat operations on the Ukrainian territory captured a significant part of it. Tragic events near Kruti were a striking example of the Rada inability to organize resistance and to create its own armed forces.

The new government with the support of the Bolshevik troops immediately began punishments of pro-Ukrainian elements and started requisitions and open robberies. People's opposition was not long in coming. The situation was aggravated by the fact that Russian Communist Party (of Bolsheviks) had no significant social base in Ukraine. This may explain the difficulties of the nationalization process, in most populated areas of Ukraine Soviet apparatus was created or by mechanical means, or it consisted of people who have compromised themselves serving in the government of Tsarist Russia or by immoral lifestyle.

Alongside with the attempts to create parallel authorities, Lenin's messengers intensified pumpage of food resources from Ukraine and blew storages in provincial bank offices, thus having withdrawn a significant portion of the cash resources from financial turnover.

At the beginning of April 1918 the majority of Ukrainian monopolies were nationalized and new government started the expropriation of small and medium enterprises.

At the same time there was another serious problem associated with implementation of the Brest-Litovsk peace treaty. The Central Rada also could not comprehensively provide the promised supply of agricultural products in the countries – the allies of Germany, but danger of the communist regime on the Ukrainian territory meant stoppage of any product supplies. Accordingly, both the German military and political leadership and the Ukrainian people did not want to suffer from the Communists' rule and began to find a candidacy for the position of a new government leader of Ukraine.

Keywords: *Ukrainization, commissions, federative relations, armed units, regime, workers, peasants, food resources, nationalization, Soviet economy.*

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 94 (477) «1941/1944»

© Олексій ГОНЧАРЕНКО

«ЮДЕО-БІЛЬШОВИЗМ» ЯК МОДЕЛЬ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ОБРОБКИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941 – 1944 рр.)

Здійснено аналіз пропаганди «юдео-більшовизму» як основи ідеологічної концепції гітлерівської окупаційної пропаганди, яка скеровувалася на місцеве населення райхкомісаріату «Україна». У результаті проведеного дослідження встановлено, що публікації окупаційної преси РКУ мали чітку антирадянську та антисемітську спрямованість, а також кілька типів пропагандистських матеріалів. Частина з них використовувалась із суто тактичних міркувань, зосереджуючись на розпалюванні міжнаціональної ворожнечі та організацію участі місцевого населення у виявленні євреїв, які переховувалися від каральних структур окупаційної влади. Інша частина статей антисемітського спрямування мала більш віддалене, стратегічне завдання, що полягало в дискредитації радянського керівництва як бездумного та злочинного виконавця волі «світового єврейства». За допомогою антисемітської ідеології нацистська окупаційна влада намагалася залучити частину українського населення до співпраці або принаймні нейтралізувати його. Спираючись на морально-психологічні й світоглядні стереотипи маргіналізованої частини українського суспільства, нацистська пропаганда експлуатувала найгірші риси й почуття, скеровуючи їх на підтримку жакливого терору. Окупанти зуміли використати для поширення своїх людиноненависницьких ідей україномовну пресу – фактично єдине джерело друкованої інформації для мешканців окупованих територій.

Ключові слова: *антисемітизм, євреї, окупація, райхкомісаріат «Україна», преса, Голокост.*

Будь-який політичний режим, а особливо встановлений у результаті військових дій, прагне виправдати та обґрунтувати свої вчинки, застосовуючи при цьому певну ідеологію. Проблема ідеологічної обробки населення окупованих територій СРСР стала предметом вивчення партійно-радянських фахівців-теоретиків та практиків-пропагандистів у рамках як загальних, так і спеціальних наукових досліджень радянського періоду. Певна увага при цьому приділялась аналізу методики організації нацистської агітації. Радянські історики розглядали проблему організації нацистського й радянського пропагандистського апарату впливу на населення.

Марксистсько-ленінська методологія, установки партійних і державних лідерів СРСР, цензура, що застосовувалася під час проведення відповідних досліджень, виводили за межі вивчення матеріали окупаційної преси, які стосувалися негативних сторін радянської дійсності 20 – 30 рр. ХХ ст. Тому ці праці були детерміновані завданнями ідеологічного характеру. У них відсутня дискусія з приводу ідей «юдео-більшовизму».

На сучасному етапі, у рамках наукових досліджень історії Другої світової війни та Голокосту в Україні, здійснюється переосмислення ідеологічних зусиль усіх воюючих сторін. Ці напрацювання виступають концептуальною основою вивчення ідеологічних моделей впливу на населення окупованих нацистами територій. Зазначена проблема є предметом досліджень досить широкого кола авторів, які проводяться у зв'язку з вивченням політики Голокосту. Здебільшого вона розглядається в контексті агітаційно-пропагандистських заходів окупаційної адміністрації РКУ, які спрямовувалися на місцеве населення. Це праці Ф. Левітаса, Т. Заболотної, А. Подольського, О. Салати, О. Яшан, Л. Марченко, М. Михайлюк, І. Грідіної, Д. Шалигіної, В. Орлянського, А. Кохана, Т. Лимар, М. Тяглого, Г. Абакунової, М. Гона, В. Писцьо, Р. Радчика, О. Тrepкачової, Р. Михальчука, Н. Сугацької, Ф. Рябчикової, Д. Титаренка, В. Гедза, І. Щупака, Ю. Смілянської, А. Погорєлова, М. Куницького, С. Литвина, В. Нахмановича, Б. Чернякова, Ф. Винокурової, К. Долгорученко, у яких було проведено історіографічний аналіз деяких із цих досліджень[1]. Проте у своєму комплексному розумінні проблема все ще потребує додаткових дослідницьких зусиль.

Готуючи війну проти СРСР і європейських країн, А. Гітлер і його оточення розробляли стратегію «остаточного розв'язання єврейського питання». Мета нацистської партії полягала в тому, щоб перекроїти расову карту Європи, знищивши цілі народи, визнані неповноцінними чи расово відсталими, і забезпечити перемогу німецької нації, яка порівняно з іншими вважалася вищою в расовому відношенні. Для цього застосовувалося тотальне фізичне знищення «унтерменшів». Меншовартість інших народів визначала нацистську ідеологічну доктрину. Вирішити це завдання без налагодження співпраці з місцевим населенням окупованих територій, навіть у технічному плані, було неможливо. За допомогою політики Голокосту та його складової – расистського антисемітизму нацисти прагнули консолідувати населення захоплених територій СРСР, довести йому, що в них є спільний ворог – більшовицький режим та його соціально-політична опора – євреї. Слушні зауваження з цього приводу висловлює І. Арад, який вважає, що для нацистів «юдео-комунізм» являвся не тільки ідеологічним, пропагандистським методом, а й був одним із постулатів їхньої віри. Нацистські теоретики і практики навіть не помічали суперечності в такому способі розв'язання «єврейського питання»: поряд і одночасно з євреями знищувалися мільйони представників інших етносів, на співпрацю з якими сподівалися творці нової расової карти Європи.

«Пропаганда допомогла нам прийти до влади. Пропаганда допомагає нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати весь світ!» – такі гасла відображали ставлення нацистського керівництва до ідеологічної роботи. Роль

пропаганди, як цілеспрямованого поширення й нав'язування системи поглядів та ідей, направлених на досягнення політичної мети нацизму, була схарактеризована досить точно. Нацистське керівництво вже мало значний досвід ідеологічної обробки населення, зокрема в самій Німеччині та країнах, окупованих Вермахтом. Проте використати цю модель для ідеологічного впливу на населення окупованої території УРСР було неможливо. Пошук модифікованого варіанта нацистської ідеології, пристосованої для використання на окупованій території УРСР, призвів до появи теорії «юдео-більшовизму». Завдяки цій теорії в практиці ідеологічної обробки населення нацистське керівництво отримувало можливість ототожнити євреїв з ВКП (б) та НКВС, звинуватити їх у переслідуванні українського населення, а також назвати себе «визволителями» від смертельно небезпечного для України та Європи «юдео-більшовизму».

На євреїв перекладалися звинувачення у злочинах сталінського режиму, вчинених ним проти народів СРСР. У зверненнях окупантів до населення України вказувалось: «Вас пригнічували московіти і поляки, мучили та експлуатували більшовики-жиди. [...] Ми хочемо допомогти Вам звільнитись від гніту жидів і більшовиків» [2, 22, 23]. Таким чином, із перших днів окупації УРСР нацисти розпочали активну ідеологічну обробку місцевого населення, у якій центральне місце належало расистському антисемітизму, переконуючи, що репресивні заходи стосуються виключно євреїв.

Розглядаючи проблему ідеологічної обробки населення окупованої території України, необхідно зважати на морально-психологічну обстановку, яка мала місце в перші тижні й місяці «нового порядку». На неї впливали військові поразки, відступ Червоної армії та перші репресії окупаційної влади. Є підстави говорити про існування політичних, соціальних і морально-психологічних передумов для сприйняття частиною населення України масового терору нацистів не як чогось надзвичайного, апокаліптичного і відразливого, а як звичайного вияву війни. Це не означає, що певний відсоток населення (окрім тих, хто в принципі не сприймав антисемітських заходів) цілковито схвалював дії карателів – йдеться про звиклість до них, байдужість, індиферентність, інертність, пасивність як моделі реакції на терор. Таку ментальну матрицю поведінки радянських громадян, на яку накладалися події воєнної доби, сформували масові політичні репресії кінця 20 – 30 рр. ХХ ст., пошук неіснуючих «ворогів народу», голодомор 1932 – 1933 рр., знецінення людського життя, психологія колективної відповідальності, позбавлення елементарних прав громадян та певних соціальних груп були повсякденним явищем, характерним для тоталітарного режиму в СРСР. «Гітлерівська егалітарно-расистська тотальність, як і сталінський симбіоз витоптування відмінностей і світодержавного ізоляціонізму, спільно будували антилюдство, здатне заповнити собою простір, успадкований від близької до вичерпування історії», – писав М. Гефтер [3, 18]. Методи нацистської пропаганди були подібними до комуністичного режиму. Відмінність полягала в технічних можливостях двох режимів, а не у способах і методах впливу на населення.

З перших днів окупації нацисти вжили заходів для налагодження діяльності друкарень. Без стінгазет та сільськогосподарських періодичних видань станом

на 1943 р. на 30 жителів припадало по одному примірнику газети [4, 17]. Більше 400 періодичних видань на мовах народів СРСР щодня пояснювали населенню окупованих територій, що саме євреї, які «захопили владу в СРСР», є їхнім справжнім ворогом, а німецька армія принесла українському народу волю [5]. При цьому вказувалось: «Населення не повинно забувати, що німецька кров принесла Україні звільнення» [6, 82]. Інструкція райхскомісара «Україна» Е. Коха про введення цензури для ненімецьких газет та журналів однозначно ставила завдання перед періодичними виданнями: «Преса повинна викривати всі елементи, які намагаються саботажем і нашіптуванням загальмувати творчу працю, оголошувати їх ворогами українського народу і наступати на ворожу пропаганду» [7, 7]. За нацистськими ідеологічними евфемізмами прозоро проглядаються категорії населення, що становили підвищену небезпеку для Райху, – комуністичні елементи та євреї.

Важливе місце в нацистській пропаганді займала популяризація практичних заходів окупаційної адміністрації, що спрямовувалися начебто на покращення життєвого рівня українського населення. Однак окупаційна реальність була іншою. Загарбники залишили чинними дію радянських законів, які стосувалися стягнення податків. Замість особливо ненависних селянству колгоспів виникли громадські господарства. Селяни фактично виконували примусову трудову повинність. В окремих випадках за відмову виконувати роботи у громадських господарствах до селян застосовувалася смертна кара. Розуміючи невирішеність аграрного питання, окупанти поклали великі надії на те, що, «отримавши землю» на основі Декларації від 3 червня 1943 р., сільське населення виступить остаточно проти більшовизму й понад усе на світі буде боятися повернення радянської влади. Одночасно пропаганда твердила про створення нового земельного порядку для селян після скасування колгоспного ладу. Проте в Україні виникали чутки про те, що Сталін обіцяв розпустити колгоспи, а німці намагаються їх зберегти. Отже, з перших днів окупації виникло протиріччя між офіційно проголошеними цілями війни й демагогічною та репресивною практикою режиму.

Нацисти використовували різноманітні технічні засоби пропаганди, зокрема радіостанції, пересувний пропагандистський центр, спецбатальйон У-3. На сценах театрів ішли спектаклі, де головними дійовими особами виступали євреї-чекісти, які знищували українців. На екранах відкритих кінотеатрів демонструвався антисемітський фільм «Жид Зюс», спеціально доставлений із Берліна [8, 75]. Масовими тиражами видавалися брошури: «Влада Сталіна», «В застінках ДПУ», «Чому я ворог радянської влади» [9, 32]. Окупанти планували видати книгу «Жидо-більшовицьке панування на Україні». На виконання цього завдання відділи пропаганди міських управ збирали матеріали про злочини сталінського режиму. Матеріали надходили з усієї України й зосереджувались у Київській міській управі [10, 12]. Так, старости Макарівського району генеральної округи «Київ» отримали наказ голови райуправи про виявлення та підготовку повідомлень про випадки «жорстокості більшовицької системи над людьми, головним чином про вбивства, проведені більшовиками при відступі з України..., а також фактів конфіскації власності» [11, 377, 380].

Ворожими нацистській ідеології та німецькій расі були оголошені всі твори науки і мистецтва, створені євреями. Складовою частиною геноциду було спалення синагог, Тор, талмудів та інших священних єврейських книг і знищення культового майна. Твори єврейських письменників підлягали вилученню з місцевих бібліотек та знищувались. Оголошення про ці дії окупантів та їхніх посібників містились у пресі.

Слід погодитись з Н. Банчик, яка вважає, що підготовка і практична спроба «остаточного розв'язання єврейського питання» є, по суті, єдиним у своєму роді збігом обставин всесвітньо-історичного процесу, взаємодією ряду соціальних тенденцій (соціопсихологічних, економічних, політичних, історико-культурних і т. п.). Частина цих тенденцій простежується впродовж усього ходу історії, наприклад: міжетнічні конфлікти загалом і антисемітизм зокрема, боротьба народів і держав за політичне й ідеологічне панування. Інші тенденції інтенсивно розвивались саме в ХХ ст. До них слід зарахувати соціально-економічну і політичну кризи, що вразили світ на початку ХХ ст. і призвели до Першої світової війни, хвилі революцій, появи тоталітаризму, нацизму та інших теорій, що виправдовували знищення будь-якої кількості людських життів для досягнення цілей, що видавалися на перший погляд прогресивними [12, 18]. На врахуванні цих обставин базувалась і нацистська ідеологія, що використовувала як певні загальноісторичні тенденції, так і переломні моменти історії ХХ ст. При створенні теорії «юдео-більшовизму» враховувався попередній історичний розвиток народу, на який спрямовувалась окупаційна пропаганда.

Для ідеологічного обґрунтування Голокосту були використані протиріччя між іудаїзмом і християнством. Зазначимо, що розглядати антисемітські прояви в релігійному житті та поглядах ієрархів через призму міжконфесійного протистояння у православ'ї є хибним з погляду методології. Пов'язувати висловлювання колаборантів, які брали участь у знищенні євреїв: «У священному писанні написано, що євреїв потрібно знищувати», з особливостями іудео-християнського діалогу неправильно [13, 163]. Церковні протиріччя не мають нічого спільного з расистським антисемітизмом. Разом із тим для нацистських пропагандистів використання можливостей церкви мало велике практичне значення, адже давня суперечка між іудаїзмом і християнством призвела до результату, коли міжконфесійний діалог, що вівся між двома світовими релігіями, формував певні стереотипи, за якими обидві сторони розглядали одна одну в певному колективному образі, позбавленому особистих характеристик. Юдофобія таким чином перетворювалася не тільки в релігійний, а й у загальнокультурний феномен. Тому для підтримання та постійної активізації етнічних стереотипів, заснованих на релігійному протистоянні, пропагандистські відомства Третього райху друкували спеціальні примірники книг «Єврейські ритуальні вбивства».

Дозволяючи відкриття храмів, нацисти прагнули, з одного боку, показати себе «визволителями» і захисниками релігії, а з другого – використати церкву для задоволення власних інтересів на окупованій території. Додаткових аргументів на користь таких методів пропаганди надавали факти переслідування церкви, що проводились радянською владою. І в цьому випадку експлуатувався стереотип

«євреїв – гонителів християнства». При цьому нацисти намагались не допустити об'єднання православних церков, використовуючи протиріччя та амбіції їхніх лідерів, а також здійснюючи суворий контроль за їхньою діяльністю і настроями.

Церковні організації окупованої України перебували у складному становищі. Окупаційна влада намагалася використати антиєврейські позиції деяких ієрархів УАПЦ. Радянська влада у цей же період навішувала ярлики та звинувачувала діяльність відновленої в Україні церковної структури, закритої ще до війни. В одній із довідок про положення на окупованих територіях зазначалося: «Користуючись підтримкою і допомогою німецької окупаційної влади, місцеве духовенство української православної церкви активізувало свою церковну діяльність» [14, 18]. Небезпека потенціалу УАПЦ для радянської влади полягала в тому, що частина населення була зневірена поразками Червоної армії, а тому відповідний духовний вакуум мав бути заповнений іншою ідеологією. У критичних ситуаціях суспільного життя населення прагне повернутись до усталеної, традиційної системи цінностей, яка до того ж була нещадно витіснена радянською владою. Тому в умовах окупації церква поступово збільшувала свій вплив, маючи досить численну паству. Частина населення висловлювалася за проведення церковних обрядів українською мовою, а відтак позиції УАПЦ посилювались.

Окупанти, розуміючи важливу суспільну роль церковної організації, прагнули використати міжконфесійні протиріччя для нарощування антисемітської пропаганди. Церковними ієрархами автокефального та автономістського напрямку в діловій переписці, церковній документації постійно використовувалися висловлювання: «жидо-більшовицька влада», «поганська жидо-більшовицька влада», «іудо-комуністична влада». У річницю початку війни єпископат УАПЦ направив А. Гітлеру звернення, у якому зазначалося: «У цей день звертаємось до Всевишнього з гарячими молитвами та просимо Його, щоб він дав Вам сил і здоров'я успішно закінчити розпочате Вами велике Діло: оборони честі Німецького народу та звільнення людства від безбожницько-жидівсько-комуністичного поневолення» [15, 74, 81, 110, 124]. Митрополит Сергій звинувачувався у співробітництві з «жидо-більшовиками» [16, 97]. Проте, незважаючи на значні протиріччя між церквою і радянською владою, існування непростого досвіду іудео-християнського діалогу, німецьким окупантам не вдалося використати обидві православні організації, що діяли в Україні, для ідеологічного обґрунтування політики Голокосту. Міжконфесійне протистояння не стало причиною безпосередньої участі православних священників у геноциді євреїв. Щодо вірнопідданих звернень православних ієрархів, то такі чи подібні їм за змістом документи підписували всі великі легалізовані за окупації конфесії. Це стало засобом демонстрації офіційної лояльності до нового режиму, але не означало поділу проголошених ним ідей, а тим більше ідеологічного обґрунтування вчинених нацистами злочинів.

Слід враховувати, що необхідність використання антисемітської риторики як у діловій переписці, так і виступах священників диктувалася суворою дійсністю, спричиненою прагненням пристосуватися до умов окупації. Цей лексикон стає

обов'язковим елементом при виконанні прямих службових обов'язків осіб, що працювали в окупаційних органах влади тощо.

Певне місце в поширенні ідей «юдео-більшовизму» належало пропагандистам ОУН, які діяли в цей період в усіх окупованих регіонах УРСР і до листопада – грудня 1941 р. співпрацювали з нацистською окупаційною владою. Відповідні пропагандистські матеріали, видані влітку – восени 1941 р., фактично повторювали ідеологічні кліше, створені відповідними відомствами Третього райху. Так, у листівці «Для пам'яті майбутнім поколінням» зазначалось: «Проклятий ворог – жидо-комуністи, відступаючи, жорстоко розправились з населенням, багатьох розстріляли, а українці, які знаходились в тюрмах, були жорстоко замучені» [17, 18 – 19, 32].

Разом із тим позиція керівництва ОУН у «єврейському питанні» не є такою однозначною і змінювалась у часових межах. Весною 1941 р. у постанові II Великого збору ОУН зазначалося, що «організація українських націоналістів бореться проти жидів як опори більшовицького режиму, усвідомлюючи, що Москва – це головний ворог». Репресії окупантів щодо українців, поразки Вермахту на фронтах війни стали причиною поступової зміни ставлення українських націоналістів до «єврейського питання». У серпні 1943 р., згідно з рішенням III Надзвичайного збору ОУН, євреї визнавались як національні меншини [8, 87 – 88]. Проте на цей період євреї в Україні були знищені.

Отже, з окупацією території УРСР нацистське керівництво на виконання завдань політики Голокосту розробило адаптовану до місцевих умов модель ідеологічної обробки цивільного українського населення, яка отримала назву «юдео-більшовизму». Будь-яка антирадянська й антибільшовицька риторика, яка застосовувалася в пропаганді окупаційної адміністрації, спрямовувалася проти євреїв, адже вони виступали в якості образу й живого втілення усунутого від влади попереднього політичного режиму. Окупаційна адміністрація намагалася показати, що євреї та ідеологічні противники Третього райху є єдиними жертвами режиму. Для пропаганди названих ідей використано пресу, радіо, кіно, різноманітну друковану продукцію. У структурі місцевих органів влади створено відділи пропаганди, на які покладалось завдання протидіяти «юдео-більшовизму».

Найпоширенішим засобом впливу на суспільну свідомість була преса, яка створювалась у перші дні та тижні встановлення «нового порядку» і відповідала адміністративній структурі окупаційних органів влади. У райхскомісаріаті «Україна» газети видавались у центрах гебітскомісаріатів. Передплата на пресу була примусовою. Особи, «що не здадуть передплати до цього числа, залишаться на листопад місяць без газети, а список старост цих сіл буде переданий до Райуправи та Гебітскомісара» [18].

Змістовний комплекс матеріалів, що використовувалися для наповнення теорії «юдео-більшовизму», стосувався не лише подій ХХ ст. Нацистські пропагандисти враховували особливості історичного розвитку України і прагнули довести наявність постійного антагонізму між українським та єврейським етносами. При цьому українці виступали в якості носіїв рис «арійської раси». Для створення відповідної ідеологічної

моделі обґрунтування геноциду євреїв використовувався цілісний комплекс матеріалів, відправною точкою яких виступали події давньоруської історії.

З цього приводу в одній із публікацій зазначалось: «Уважне вивчення минулого своєї Батьківщини дає кожній культурній людині можливість, усвідомлюючи історичний досвід попередніх поколінь, добре орієнтуватися у складному перебігу сучасних подій і досить чітко, уявляючи собі перспективи майбутнього, скеровувати свою діяльність у напрямку найбільшої користі для свого народу» [19]. Отже, поєднання минулого й сучасності, детерміноване конкретними завданнями політичного характеру, поставало основою ідеологічної конструкції теорії «юдео-більшовизму».

Центральне місце у схемі української історії, пропагованої в окупаційній пресі, належало факту утворення Київської держави та обґрунтування її історичної місії у захисті Європи. При цьому наводились паралелі з історією ХХ ст.: «Напад гунів, татар був щиро відвертий і ніс із собою зовнішню руйнацію і зовнішнє підкорення. Азіатсько-семітський большевизм, навпаки, приходить в Європу, і, зокрема, в нашу Україну, як отруйне повітря: він проникає в глибини національного організму до самого мозку кісток і розкладає його смертельною хворобою. ...Германські народи спільно з римлянами півтори тисячі років тому врятували європейську цивілізацію від навали тюрко-монгольських орд гунів. Тепер великонімецька нація виконує велику святу історичну місію не лише перед Європою, а й перед усім світом. ...Перша країна, яку визволив цей похід з-під гніту семітсько-азіатського большевизму, – це наша Україна, яку семіто-большевики намагалися перетворити на передовий форпост большевизму, але не спромоглися цього зробити» [20]. Таким чином, Україна – передовий форпост Європи – майже загинула під владою «юдео-більшовизму» і була «звільнена» в 1941 р. У такий спосіб поєднувалась історія і сучасність та обґрунтовувалися не лише загарбницькі плани нацистів, а й знищення євреїв, яке вже здійснювалось у багатьох регіонах УРСР.

Однією з ідейних домінант історичних публікацій окупаційної преси стало обґрунтування впливу варягів на формування політичних інститутів Київської Русі: «Десь у ІХ ст. на теренах Східної Європи з'явилися також загони варягів – рицарів. Ватажки цих загонів часто ставали князями, а самі варяги асимілювалися з місцевим населенням, приймали нашу мову, звичаї і віру. Одним із таких ватажків був Олег. Олег, ставши київським князем, цілком віддався будуванню київської держави, використовуючи при цьому досвід свій і місцевий український», «Київська держава, або як її називали, Київська Русь, виникла в ІХ ст. н. е. Склалася вона із слов'янських племен, що населяли територію сучасної України і від яких пішли українці» [21; 22]. В іншій публікації доводилось, що «у VIII ст. почалося норманське творення держави зі столицею в Києві. Ця нормансько-українська держава (нормани змішалися з українцями і прийняли їхню мову) тривала до половини ХІІІ ст.» [23]. Таким чином, варяги виступають як етнос, який своєю державотворчою енергією зумів створити політичну організацію в східнослов'янському суспільстві. Після виконання покладеної історичної місії варяги розчинились у місцевому оточенні. Очевидно, цим пояснюється зміст інструкції «Політика і правління людьми на Україні», у якій було

сказано: «Північна німецька кров століттями просочувалась у цей народ, починаючи з бастарків і скіфів, ...потім сармати, варяги і готи... Внаслідок цього багато українців стали зовнішньо схожими на німців, більше того, вони успадкували від німців багато якостей, характерних для німців» [6, 198]. Така інтерпретація центральної події давньоруської історії мала місце в перші місяці окупаційного режиму й найбільш чітко відображена в публікаціях київської газети «Українське слово». Після розстрілу майже всього складу редакції та створення нового видання, яке отримало назву «Нове українське слово», погляд на цю історичну концепцію був переглянутий. Українці з цього моменту розглядаються як етнос, сформований із залишків готів та змішаний з іншими східними народами. Єдиними творцями Київської держави виступають варяги. Національний державний герб українського народу оголошується німецьким родовим і дружинним знаком. Після того, як варяги асимілювались місцевим населенням, Київська держава загинула.

Нацистська пропаганда гіперболізувала вплив германських племен на давньоруську народність, вказуючи на той факт, що «українці» запозичили в германців знаряддя праці, техніку їхнього виготовлення, керамічні вироби тощо. У деяких публікаціях стверджувалося про вплив німецької культури і в часи великокняжої доби. Висвітлюючи окремі аспекти господарського життя Київської Русі, пропаганда доводила, що її торгівля розвивалася насамперед із Німеччиною та через її посередництво із Західною Європою.

Таким чином, нейтральна з політичної точки зору тема взаємовідносин двох народів зводилась до того, що з давніх часів «німецький народ» сприяв відсталім «українським племенам». Все це мало викликати в українців почуття вдячності німецькій цивілізації, яка несла в Україну «свободу».

Центральне місце в окупаційній пропаганді належало антисемітизму. Практично всі матеріали об'єднувались цією темою: «від стародавніх часів аж до останньої царської війни був жид, поруч із москалем і ляхом, головним гнобителем усього народу українського, а в першу чергу українського селянства. Доказом цього є жидівські погроми ще за перших князів київської української держави» [24]. Таким чином, події в Києві у 1113 р. трактувалися як міжетнічний конфлікт між українцями та євреями. При цьому ворогами українців проголошувались і росіяни. Характерно, що факт зруйнування князем А. Боголюбським Києва використовувався для наступного узагальнення: «Отже, ще за стародавніх часів, ще на світанку історії обох народів почалася запекла боротьба між двома народами. І тепер, коли ми дивимося на зруйноване серце Києва – Хрещатик, у нас настає спогад про руїни, заподіяні Боголюбським у XII ст. Безперервний ланцюг, початок якого від Боголюбського, тягнеться аж до Червоної Москви» [25].

Характерною рисою тогочасних публікацій краєзнавчої та історичної тематики є обов'язкові часові асоціації та порівняння. Так, розповідаючи про заснування м. Переяслав, автор однієї зі статей характеризує Переяславську Раду 1654 р. і переходить до історії ХХ ст.: «Яготинський жидок Колчинський, що фігурував під різними псевдонімами і очолював «чека», був повним і безконтрольним володарем життя і добробуту міста й повіту» [26].

В україноцентричному ключі трактувалася й церковна історія України. Церква визнавалася консолідуючою силою, що об'єднала у свій час український народ на боротьбу із зовнішнім ворогом, а її доля як така, що взаємопов'язана з долею народу та державності. Храми й монастирі часів Київської Русі були осередками релігійного, культурно-освітнього і в певній мірі політичного життя. У багатьох статтях наголошувалось на тому, що українська православна церква була підконтрольна Москві, а в часи радянської влади «поневірялась в руках жидів, будучи пристосована для складу різних матеріалів та тари» [27]. Відповідна тематика використовувалася й напередодні визволення України: «Жидівські посіпаки умиваються святою дніпровською водою. ...Вони знову несуть нам колгоспне ярмо, знову хочуть глузувати над християнською вірою» [28].

Нацисти ототожнювали царський режим та його політику щодо України з аналогічними заходами більшовиків. При цьому відзначалось, що майже всі краще оплачувані посади в радянських національних республіках належали росіянам та євреям, а тому «зростання і зміцнення совєтської верхівки відбувається проти поневоленних націй СРСР». Антиукраїнські заходи царського уряду асоціювались із політикою більшовиків, а через них – з євреями: «Народ, який пам'ятає неодноразову криваву боротьбу зі своїми гнобителями і страшні поразки – війни козацької гетьманської України з царською Москвою 1659 р., 1668 р., 1709 р. та визвольні змагання 1917 – 1919 рр. (боротьба з жидо-більшовицькою навалою), – такий народ не міг по-справжньому не оцінити довгожданого визволення, що його принесли на своїх сталевих багнетях непереможні німецькі полки влітку незабутнього 1941 р.» [29].

Особливе місце в пропаганді належало «героїці» національної історії. Аналіз періодичної преси окупаційного періоду дозволяє виділити характерні підходи, які використовувались для пояснення подій середини XVII ст. та їхнє застосування в ідеологічній обробці українського населення. У цьому блоці публікацій ворогами українців оголошувалися поляки, росіяни та євреї. Особливості історичних подій в Україні в середині XVII ст. використовувались для обґрунтування Голокосту. Нацисти намагалися використати україно-єврейські суперечності, які найбільш яскраво проявлялися в періоди військових і політичних катаклізмів і дійсно мали місце в 1648 – 1654 рр. Звинувачуючи євреїв у намаганні прищепити «людиноненависницьку ідеологію жидівства всесвіту» та в інших «злочинах проти українців», окупаційна преса використовувала й приклади історичних конфліктів між українським та єврейським населенням: «Чаша народного горя переповнилася вщерть, і поневолений жидами нарід повстав під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти своїх гнобителів. [...] Та недовгою була ця перемога. Українське селянство та козацтво знову опинилось в неволі, знову польські пани та жиди панували над пригніченим народом, поки знову не вибухнуло нове повстання – Гайдамаччина. Ще з більшою жорстокістю помстилися гайдамаки над жидами і ляхами» [30; 31].

Теза про гноблення євреями українців використовується і для інших викладів історичних віх: «Вибухи народного гніву за часів Хмельницького і Гонти, люта розправа над жидами за всі ті кривди, що її зазнавав український нарід від своїх гнобителів,

нічого не навчили жидів. Жидівство в XIX ст. так само пригноблювало та визискувало український люд, як і в XVII та XVIII ст.» [32].

Отже, аналіз періодичної преси окупаційного періоду та практичних заходів в ідеологічній обробці населення УРСР дозволяє констатувати: окупанти розпалювали міжнаціональну ворожнечу, апелюючи до героїчних і трагічних сторінок вітчизняної історії, головними ворогами українців проголошували поляків, росіян та євреїв. Використовуючи трагічні події української історії як привід для «расового» антагонізму, гітлерівські пропагандисти ототожнювали політику більшовиків із відповідними заходами російського царизму. Події XVII ст. стали «перехідним» етапом, який привів Україну спочатку під російський, а потім і єврейський контроль. Окупанти використовували різноманітний матеріал для побудови міфологем, здатних, на їхній погляд, вплинути на свідомість населення. При цьому використовувались події, що дійсно мали місце в Україні в період 1917 – 1941 рр. Правда інформація про злочини сталінського режиму трансформувалася у провідну тезу «юдео-більшовизму», а євреї виступали в образі неперсоніфікованого колективного «абсолютного зла».

Аналіз змісту україномовної преси дозволяє стверджувати, що її потенціал спрямований на суспільний загал і на його окремі групи: селян, робітників та інтелігенцію. Типові теми окупаційної преси стосувалися: а) загальнополітичного спрямування; б) злочинів більшовицького та сталінського режимів проти українського народу; в) заходів радянського керівництва 1941 – 1943 рр.

Залежно від того, на яку категорію населення спрямовувалась нацистська пропаганда, можна визначити тематичні напрями, які стосувались особливостей побуту, культури тощо. Для українських селян публікувались статті про голодомор 1932 – 1933 рр. і колективізацію сільського господарства. Євреї обвинувачувались в організації голодомору, в результаті якого загинули мільйони українців.

До статей загальнополітичного спрямування необхідно зарахувати матеріали, що характеризували особливості політичного режиму в СРСР та вихваляли «звільнення» німцями українського населення з-під влади більшовизму. Характерним у цьому відношенні є зміст статей, вміщених під різними назвами і гаслами в усіх без винятку газетах генеральних округів РКУ: «Німецькі бійці принесли нам волю, прийшли до нас, як наші приятелі». Далі автор стверджує: «Але сором тим, хто ще й далі перебуває під советсько-жидо-масонським навіянням, прикриваючись «справедливістю», «пацифізмом» та лицемірним гаслом «Досить крові». Скажіть, де були ці великі гасла, панове шабес-гої, коли з нас знущалася жидівська згряя чека-ГПУ, НКВД тощо. Чому ви, жидівські підлизи, мовчали тоді? Може, через те, що у вас «жінка й діти»? Сором і ганьба вам подвійна, зрадники білої раси» [33]. Проголошувалось, що Й. Сталін, оточений єврейським середовищем, слухняно виконує його волю. При цьому головною особою, яка мала величезний вплив на вождя, називається Л. Каганович – фігура відома і трагічна для України [34]. Окреме місце в публікаціях загальнополітичного спрямування займала тематика створення військового союзу між СРСР, США та Великобританією в їхній боротьбі з Третім райхом. Експлуатується теза про «єврейську світову змову» та СРСР як виконавця їхньої волі [35].

Обов'язковими були екскурси в історію революції 1917 р. та громадянської війни. Однією з пропагандистських тез стало твердження про те, що командування Червоною армією перебувало в руках євреїв: «З 1935 р. з'являється все більше жидів у списку вищих комісарів совєтської армії, у той же час військовий комісаріат перебуває в руках жида Мехліса» [36].

З особливою старанністю окупаційною пресою готувалися матеріали, які стосувалися можливого повернення радянської влади. Були опубліковані матеріали про події в Харкові в 1942 р., коли місто на короткий час було визволене Червоною армією. При цьому називались факти переслідування радянськими спецслужбами громадян, які перебували в окупації. У черговий раз повторювалася теза про загрозу від євреїв, яким належало керівництво в НКВС та інших каральних структурах [37]. Населення переконували, що з поверненням радянської влади розпочнуться репресії.

Значне місце в окупаційній пропаганді займала тематика більшовицьких злочинів проти українського народу. У цих матеріалах реальні злочини більшовизму й сталінізму були поєднані з примітивною дезінформацією. У пресі з'являються матеріали, у яких події не такого віддаленого в часі минулого поставали в якості обвинувачення не стільки проти творців комуністичної ідеології, скільки проти євреїв. Аналізуючи статистичні дані, автор статті запитує: «Де поділися ці живі люди? Це мільйони селян-українців, замордованих голодом у 1931 – 1934 рр., коли з наказу людоджера Сталіна по всій Україні був штучно організований голод, коли з голоду вмирили цілі села, коли всі люди ходили опухлі з голоду, коли по багатьох селах були випадки людодства. Це сотні тисяч закатованих в енкаведистських катівнях у 1936 – 1938 рр. кращих людей з української інтелігенції – вчителів, вчених, інженерів, агрономів і ін.» [38]. В іншому блоці статей доводилось, що при проведенні колективізації переважали не економічні, а політичні чинники і вказувалось на ту обставину, що радянська влада мала всі підстави вбачати у селянській верстві головну перешкоду для виконання своїх планів, адже селянин є власником. Українське населення було широко ознайомлене й з іншими злочинами сталінського режиму. Зокрема, преса повідомила про виявлення місць масових розстрілів населення УРСР, польських офіцерів тощо. У ці місця були направлені делегації українських селян, щоб вони пересвідчилися у реальності повідомлень [39]. При цьому стверджувалось, що тут знаходяться виключно українці і саме євреї є виконавцями цих жорстоких акцій.

Чи можна говорити про ефективність пропаганди окупаційної преси України? Звісно, для остаточної об'єктивної відповіді необхідно провести комплексне дослідження. Проте вже й нині на основі тематичного і типологічного аналізу публікацій можна стверджувати, що місцеве населення було дезорієнтоване і зазнало глибокого психологічного шоку, посиленого проведеннями акціями знищення єврейського населення. Проти українців проводилися вибіркові, однак не менш жорстокі репресії. Водночас у перші місяці окупації відчутних ударів зазнав радянський рух Опору. Втрачений час і наслідки нацистської політики вдалося компенсувати лише у другій половині 1942 – на початку 1943 рр., коли мирне населення остаточно пересвідчилося в суті окупаційного режиму і зробило свій вибір на користь радянського ладу.

Радянська контрпропаганда на початку війни прогнала ідеологічну боротьбу проти відповідних відомств Третього райху. Російський дослідник М. Ковальов зазначає, що перші місяці війни розкрили значні недоліки радянської пропаганди: її абстрактність та неоперативність. Партизани і підпільники не мали досвіду практичної роботи, а передвоєнні напрацювання і штампи виявилися не тільки непотрібними, а й завдали помітної шкоди в процесі організації пропагандистської діяльності [40, 284]. Радянське керівництво не дискутувало з приводу «єврейського характеру» політичного ладу СРСР. Відсутність дискусії була спричинена тим, що нацистські пропагандисти використали у своїй практичній діяльності справжні, а не вигадані злочини режиму; латентним державним антисемітизмом, що проводився сталінським керівництвом і відкрито проявився після закінчення війни.

Аналіз змісту публікацій окупаційної преси РКУ виділяє її чітку антирадянську та антисемітську спрямованість, а також наявність кількох типів пропагандистських матеріалів. Частина з них використовувалась із суто тактичних міркувань, спрямовувалася на розпалювання міжнаціональної ворожнечі та організацію участі місцевого населення у виявленні євреїв, які переховувались від каральних структур окупаційної влади. Інша частина статей антисемітського спрямування мала більш віддалене, стратегічне завдання, що полягало в дискредитації радянського керівництва як бездумного та злочинного виконавця волі «світового єврейства». За допомогою антисемітської ідеології нацистська окупаційна влада намагалася залучити частину українського населення до співпраці або принаймні нейтралізувати його. Нацистські пропагандисти не використовували фактів місцевого значення. Матеріали не мали конкретного характеру й містили образи абстрактних форм «єврейських злочинів», вчинених проти українців. Лише матеріали побутового та культурно-освітнього характеру будувались на місцевому матеріалі. Відсутність матеріалів місцевого значення свідчить про централізоване забезпечення редакцій газет підготовленими заздалегідь друкованими пропагандистськими матеріалами.

Спираючись на морально-психологічні й світоглядні стереотипи маргіналізованої частини українського суспільства, нацистська пропаганда експлуатувала найгірші риси і почуття, спрямовуючи їх на підтримку жахливого терору. Окупанти зуміли використати для поширення своїх людиноненависницьких ідей україномовну пресу – фактично єдине джерело друкованої інформації для мешканців окупованих територій.

Джерела та література:

1. Долгорученко К. *Нацистська антисемітська пропаганда на території «генерального округу Дніпропетровськ»: історіографічний огляд* / К. Долгорученко // *Історія та географія: Збірник наукових праць*. – Х., 2013. – Випуск 47. – С. 193 – 200.
2. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ)*. – Ф.КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12.

3. Гефтер М.Я. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос / М.Я. Гефтер. – М.: НПЦ «Холокост», 1995. – 295 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 146.
5. Оголошення бургомистра м. Біла Церква // Дзвін. – 1941. – 18 жовтня.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 112.
8. Левитас Ф. Холокост на Україні (по матеріалам українських архивов) / Ф. Левитас // Проблеми Холокоста: научный журнал. – Вып. 1. – Запорожье: Премьер, 2002. – С. 71 – 90.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 108.
10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 6.
11. ДАКО. – Ф. Р-2003. – Оп. 1. – Спр. 9.
12. Банчик Н. Холокост европейских евреев в свете исследований геноцида (HOLOCAUST AND GENOCIDE STUDIES) / Н.Банчик // Катастрофа европейского еврейства під час другої світової війни. Рефлексії на межі століть. Збірник наукових праць. Матеріали конференції 29–31 серпня 1999 р. – К., 2000. – С. 18–24.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 56588.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 688.
15. ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп.2. – Спр. 199.
16. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 73824-ФП.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 151.
18. Оголошення Переяславської районної управи // Переяславські вісті. – 1942. – 31 жовтня.
19. Баран-Бутович С. Видатна пам'ятка дружби двох народів // Українське Полісся. – 1942. – 12 квітня.
20. Баран-Бутович С. На світанку історії наших предків – сіверян і м. Чернігова // Українське Полісся. – 1942. – 14, 16, 18, 21 січня.
21. Яковенко Д. З історії українсько-німецьких відносин // Українське слово. – 1941. – 12 листопада.
22. Горовий О. Володимир Великий // Українське слово. – 1941. – 26 листопада.
23. Яковенко Д. Історичний розвиток України // Українське слово. – 1941. – 6 грудня.
24. Україна в жидівських лабетах // Українське життя. – 1941. – 13 листопада.
25. Яковенко Д. Від Андрія Боголюбського до Червоної Москви // Українське слово. – 1941. – 9 листопада.
26. Переяслав // Останні вісті. – 1941. – 8 грудня.
27. Церковне питання на Україні // Звільнена Україна. – 1941. – 22 жовтня.
28. Наш обов'язок // Дзвін волі. – 1943. – 16 грудня.
29. Опора сталінського режиму // Переяславські вісті. – 1943. – 15 вересня.
30. Навчання та виховання дітей на нових основах // Переяславські вісті. – 1942. – 21 жовтня.

31. Макарович П. Жиди в українських народних думках та історичних піснях // Нове українське слово. – 1942. – 24 лютого.
32. Макарович П. Жидівство в освітленні української пісні XIX віку // Нове українське слово. – 1942. – 26 лютого.
33. Колоніус Д. Велика боротьба // Дзвін. – 1941. – 18 жовтня.
34. Таємниці кремлівського двору // Дзвін. – 1941. – 12 листопада.
35. Англійські жиди підтримують фінансово Советський Союз // Дзвін волі. – 1942. – 11 вересня.
36. Проникнення жидів в советську армію // Переяславські вісті. – 1942. – 23 травня.
37. Непросвітні дурні // Іванківські вісті. – 1943. – 29 червня.
38. Де зникло 10 мільйонів українців? // Дзвін. – 1941. – 24 жовтня.
39. Кошмарний большевицько-жидівський злочин. – Масове вбивство 10000 українців // Іванківські вісті. – 1943. – 28 січня.
40. Ковалев Б.Н. *Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941 – 1944* / Б.Н. Ковалев. – М.: Транзиткнига, 483 [13] с.: 48 ил.

© **Алексей ГОНЧАРЕНКО**

«ИУДЕО-БОЛЬШЕВИЗМ» КАК МОДЕЛЬ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» (1941 – 1944 гг.)

Произведен анализ пропаганды «иудео-большевизма» как основы идеологической концепции гитлеровской оккупационной пропаганды, направленной на местное население райхскомиссариата «Украина». В результате проведенного анализа установлено, что публикации оккупационной прессы РКУ имели четкую антисоветскую и антиеврейскую направленность. Советская власть отождествлялась с евреями как ее главной социально-политической опорой.

Ключевые слова: *антисемитизм, евреи, оккупация, райхскомиссариат «Украина», пресса, Холокост.*

© **Oleksij GONCHARENKO**

“JUDEO-BOLSHEVISM” AS MODEL OF INDOCTRINAL LOCAL POPULATION REICHSKOMMISSARIAT “UKRAINE” (1941 – 1944)

Author of publication analyzing the propaganda “Judeo-Bolshevism” as the basis of ideological concepts Nazi propaganda occupation population, which was aimed at local people Reichskommissariat “Ukraine”. The analysis found that the publication of the occupation media CGS had a clear anti-Soviet and anti-Semitic orientation, as well as several types of

propaganda. Some of them were used for purely tactical reasons, directing the incitement of international enmity and organizing the participation of local people in identifying Jews who hid from punitive structures of occupying power. The rest of the anti-Semitic articles orientation was more distant, strategic objectives, which was to discredit the Soviet leadership as reckless and criminal executors of "world Jewry". With anti-Semitic ideology, the Nazi occupation authorities tried to draw the part of the Ukrainian population to cooperate, or at least neutralize it. Nazi propagandists did not use evidence of local importance. Materials did not have specific character, and contained images of abstract forms of "Jewish crimes" committed against Ukrainian. Only materials everyday, cultural and educational character built in local materials. Lack of material of local significance, evidence of providing central newspapers, prepared beforehand printed promotional materials.

Based on the moral and psychological and ideological stereotypes of marginalized group Ukrainian society Nazi propaganda exploited the worst traits and feelings, directing them to support the awful terror. The occupants were able to use to communicate their ideas misanthropic a Ukrainian media – actually as the only source of printed information for residents of the occupied territories.

Key words: *anti-Semitism, Jews, occupation, Reichskommissariat "Ukraine", media, Holocaust.*

УДК 94 (477) «1941/1944»

© **Ольга СМОЛЯНЧУК**

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПОДАТКОВО-ПРАВОВИХ НОРМ У ПРАКТИЦІ РОБОТИ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941 – 1944 рр.)

Здійснено аналіз особливостей податкових правовідносин, запроваджених на теренах райхскомісаріату «Україна» в роки гітлерівської окупації, які мають як пізнавальне, так і суспільне значення. Адже, як засвідчує сучасний геополітичний конфлікт на Сході України та анексія РФ Криму, термін «окупаційний режим» перестав бути предметом спеціальних історичних досліджень. Цим і зумовлюється актуальність цієї публікації.

Ключові слова: податки, збори, податкові правовідносини, окупаційна адміністрація, фінансові відділи, місцеві органи влади, райхскомісаріат «Україна».

У 1941 р. Україна як частина колишнього СРСР стала суб'єктом територіальних володінь Німеччини. Загалом успішний для Вермахту початковий період війни призвів до встановлення в загарбаній країні жорстокого окупаційного режиму, який досяг своїх визначених нацистською ідеологією рис саме в райхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ). Однак поряд із тим, що місцеве населення окупованих територій опинилося в лещатах нацистської ідеології й політичних цілей гітлерівської війни, йому довелося стати суб'єктом викачування всіх наявних ресурсів, насамперед матеріального походження. Важливе місце в цій складній ієрархії стосунків гітлерівців із місцевим соціумом відіграла податкова політика, яка стала інструментом для досягнення як стратегічних, так і тактичних цілей і завдань окупації.

Вивчення особливостей податкових правовідносин РКУ мало як суто пізнавальне, так і суспільне значення. Адже, як засвідчує сучасний геополітичний конфлікт на Сході України та анексія Російською Федерацією Криму, термін «окупаційний режим» перестав бути предметом спеціальних історичних досліджень. Цим і зумовлюється актуальність цієї публікації.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, центральним предметом яких визначаються різні аспекти функціонування органів та установ окупаційної адміністрації РКУ, питання податкової політики, запровадженої в цьому адміністративно-територіальному формуванні, донині вивчено недостатньо й потребує спеціальних пошукових зусиль. Тим більше, що автори зазначених праць

реконструюють ті події, використовуючи виключно дослідницький апарат історичної науки. Це стосується досліджень О. Перехреста, Н. Глушенок, О. Гончаренка, В. Орлика, Л. Маренець та М. Куницького [1 – 7].

Податкові правовідносини в період існування РКУ продовжували залишатися частиною фінансових відносин. Нормативна база, видана адміністрацією РКУ, визначала умови дії, права та обов'язки суб'єктів, а також засоби, які гарантували виконання вимог приписів постанов та розпоряджень, предметом яких виступали податки та збори. При цьому в РКУ тривалий час використовували радянське податкове законодавство. Щоправда, застосування такого підходу призводило до правових колізій, а практичне застосування ставало причиною його фактичного невиконання. До того ж, підібрати потрібну кількість фахівців, обізнаних із радянською системою податкового права, окупаційні адміністратори таки не змогли.

Від імені публічної влади мали право виступати юридичний та фінансовий відділи центрального апарату РКУ, відповідні структури генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів, а також фінансові відділи районних та міських управ.

Суб'єктами правовідносин виступали різні категорії працюючого місцевого населення, а також юридичні особи (громадські господарства, підприємства та установи, які надавали певні послуги).

Серед працюючого населення за статусом вирізнялися євреї, які мали платити значно вищі, ніж інші категорії населення, суми податків. Фольксдойче, навпаки, частину податків не сплачували взагалі, однак як ремісники чи підприємці вони обкладалися податками нарівні з усіма іншими людьми. Певними податковими пільгами користувалися особи, розкуркулені та репресовані радянською владою.

Однією з особливостей податкових правовідносин у РКУ був як їхній грошовий, так і натуральний вираз. Більшість податків і зборів нараховувалася в грошовому вимірі, однак сплачувалися податки і в натуральному вигляді. При цьому суб'єкт оподаткування втрачав право на вільне його використання. Зокрема, основні види продуктів харчування, отримані мешканцем села в особистому господарстві, підлягали обов'язковій здачі: молоко, м'ясо, яйця, городина тощо.

Селянин як суб'єкт податкового права не мав права реалізовувати ці продукти на місцевих базарах. До того ж окупаційна влада системно й цілеспрямовано обмежувала режим роботи базарів, попри те, що примара початку голоду вже блукала в українських містах і селах. Та, власне, норми натуральних податків були настільки високими, що селяни, розрахувавшись із владою, уже не мали чого продавати. Фактично натуральні податки перевищували рівень економічної спроможності селянського підсобного господарства.

Перед німецькою окупаційною адміністрацією РКУ стояло завдання максимальної експлуатації потенціалу сільського господарства. Саме з цих міркувань райхскомісар Е. Кох заперечував введення в дію основних положень розробленої райхсміністерством східних окупованих територій аграрної реформи. У РКУ й далі функціонували громадські господарства, які фактично залишилися радянськими колгоспами. Вони виявилися надзвичайно зручним засобом викачування продуктів харчування та сировинних ресурсів.

У період окупації України здебільшого діяли конкретно-регулятивні податкові правовідносини, які закріплювали конкретне поводження суб'єктів податкового права, загально-регулятивні правовідносини за адміністрацією РКУ так і не були закріплені. На користь цього твердження свідчить те, що першими розпорядженнями окупаційної адміністрації було визначено й закріплено суб'єкти податкового права, проте їхній юридичний статус не набув завершеного вигляду. Виняток становлять лише владні інституції, які здійснювали організацією збору податків та проводили за цим процесом контроль.

Домінуюче становище з-поміж інших правових норм податкового права отримали охоронні правовідносини, на основі яких реалізовувалися заходи примусового характеру.

Розглядаючи зміст податкових правовідносин, виділимо об'єкти правовідносин; суб'єкт правовідносин; права й обов'язки суб'єктів правовідносин; підстави виникнення правовідносин.

Об'єктом правовідносин у РКУ правила як кошти платників податків і зборів, так і продукція в її натуральному вигляді. Окупаційна адміністрація, намагаючись пришвидшити отримання життєво необхідних продуктів та сировини, призначала натуральні платежі. Останні в повному розмірі надходили до німецьких установ, які відповідали за їхній збір та чергові поставки до Німеччини, підрозділів тилового забезпечення Вермахту, німецьких поліційних формувань, служб РКУ, що розподіляли продукти харчування серед працівників власного адміністративного апарату та місцевих допоміжних органів влади.

Для місцевого управлінського апарату, репрезентованого районними та міськими управами, об'єктом податкових правовідносин правила виключно кошти. Майже всі вони спрямовувалися на забезпечення діяльності місцевої адміністрації та допоміжних поліційних формувань, установ охорони здоров'я та освіти. Натуральні ж платежі практично в повному обсязі використовувалися для потреб Німеччини. На місцях залишалася лише мізерна кількість продуктів, якою забезпечувалися всі працюючі та частина місцевого населення.

Суб'єктом податкових правовідносин у РКУ була будь-яка особа, яка могла виступати як учасник податкових правовідносин, носієм суб'єктивних прав і обов'язків. Податкова дієздатність особи передбачала наявність певних дій, зокрема здійснення нею прав і обов'язків, можливість відповідати за вчинені правопорушення. Надати статус недієздатної особи мав право лише суд шліхтерів, який розглядав справи цивільного характеру.

У наявності були й три групи учасників податкових правовідносин: німецький та місцевий апарат влади, податкові органи (фінансові відділи органів влади всіх управлінських рівнів), платники податків.

Особливим суб'єктом податкових правовідносин виступали фінансові відділи РКУ центрального, регіонального та місцевого рівнів. Виключно вони встановлювали податки й збори, надавали право на призначення місцевих податкових платежів. Безпосередньо ж питаннями збору податків відали фінансові відділи міських та районних управ.

Як і в будь-якій іншій фіскальній системі, права та обов'язки суб'єктів податкових правовідносин, можливості та межі активності платників податків були обмежені, однак у РКУ вони досягли граничного рівня, адже місцеве населення – основний платник податків – втратило права та свободи, якими користувалося до війни. Регулятивні правовідносини доповнювалися надзвичайно жорсткими методами державного примусу.

Сукупність прав і обов'язків податкових органів визначалася цілями й завданнями здійснення функцій у сфері керування й контролю за надходженням податків і зборів. Деталізація правового статусу цих служб відбувалася через нормативно-правове закріплення їхніх прав і обов'язків.

Головною посилкою, якою визначалися обов'язки й права платників податків, було закріплення нормативними приписами першочергового й безумовного їхнього обов'язку – сплачувати податки та збори. Таким чином, платники податків і зборів були зобов'язаними особами, а тому окупаційне податкове законодавство й закріплювало переважно обов'язок. Зрозуміло, що саме імперативний податковий обов'язок визначав правосуб'єктність платників податків.

Підставами виникнення, припинення та зміни податкових правовідносин були нормативні, правосуб'єктні та фактичні основи, котрі базувалися на юридичних фактах, що виступали як конкретні життєві обставини, з якими норми права зв'язують появу, зміну чи припинення податкових правовідносин. Так, припинення податкових правовідносин наступало у випадку смерті платника податків, направлення на роботи до Райху тощо.

Особливості податкових норм як результату нормативної діяльності адміністрації РКУ виявляються:

а) у змісті – вони дійсно регулювали діяльність окупаційної адміністрації з приводу встановлення, зміни, скасування податків і надходжень за їхній рахунок доходів у бюджети; визначали права й обов'язки учасників відносин, передбачали відповідальність на невиконання нормативних приписів;

б) у характері розпорядження – податкові норми мали виключно імперативний характер, а самі приписи щодо обов'язків суб'єктів, розмірів платежів та термінів їхнього погашення формулювалися в безапеляційній, наказовій формі;

в) у мірах відповідальності, що охоплюють практично весь спектр можливих видів — кримінальну, адміністративну, фінансову. Такий підхід унаочнює той факт, що адміністрація РКУ прагнула максимального викачати всі наявні ресурси з місцевого соціуму;

г) у визначеній нерівності суб'єктів, що реалізується через механізм податкової відповідальності. Звісно, що в наявності була й презумпція винності платника податків, яка, за німецькими каральними санкціями, досягала крайніх меж, а у випадках, якщо порушником був єврей за національністю, передбачала смертну кару.

Відповідно до особливостей регулюючого впливу на учасників правовідносин податкові норми в РКУ слід класифікувати як зобов'язуючі та уповноважуючі.

Зобов'язуючі податкові норми в категоричній формі вимагали здійснювати визначені нормативною базою активні дії: вчасно сплачувати податки, у визначені

терміни отримувати патенти на заняття ремеслами й промислами, надавати декларації та документи фінансової звітності.

Уповноважуючі норми надавали учасникам правовідносин право здійснювати визначені позитивні дії в рамках розпоряджень, що містилися в податкових нормах, які, попри певну самостійність, перебували під впливом непрямих імперативних приписів. Так, органи місцевого управління РКУ мали право встановлювати й регулювати механізми місцевих податків і зборів на своїй території, однак це право надавалося їм німецькими установами. Разом із тим генеральним комісаріатам та гебітскомісаріатам надавалося право на власний розсуд визначати види податків та їхній граничний рівень. Проте в нормативні акти, ухвалені центральним апаратом РКУ, заборонялося вносити зміни в принципові елементи податкового механізму такі, як ставка, пільги, об'єкт, суб'єкт тощо. Так само німецьким місцевим адміністраціям суворо заборонялося вносити будь-які зміни в податковий механізм без внесення поправок до бюджетних планів.

У податковому механізмі РКУ мали свої особливості й податкові санкції. Примусовий вплив на правопорушника податкових правовідносин здійснювався через його майно та кошти. Поширеним явищем впливу фінансових установ місцевої влади на податкового правопорушника виступало погашення заборгованості по податках шляхом примусової реалізації майна платника. Це стосувалося як фізичних, так і юридичних осіб.

При цьому встановлювалося правило, відповідно до якого всі особи, котрі намагалися переїздити до інших місцевостей, musiли сплатити податки і збори, і лише після цього розпочиналась процедура оформлення відповідних дозвільних документів.

Податкові санкції передбачали об'єднання правовідновлюючих і штрафних елементів. Пеня і штрафи, що стягувалися з платників податків, виступали як засіб реалізації механізму покарання порушника податкової норми, і як джерело поповнення бюджетних доходів. При цьому в бюджетних планах органів місцевого управління РКУ передбачалося їхнє суттєве поповнення за рахунок отримання від порушників платників податків пені та штрафів.

Покарання наступало й за самовільну організацію будь-якої виробничої чи торговельної діяльності. Поза наданням дозволів та патентів ця діяльність суворо заборонялася [8, 92]. А за самовільне відкриття ремісничих підприємств, не беручи до уваги заклади громадського харчування чи торгівлі, винні в порушенні цих правил підлягали адміністративним покаранням, які полягали в накладенні грошових штрафів [9, 24]. Однак так само широко застосувалося й безоплатне вилучення речей та знарядь виробництва, які стали предметом правопорушення [10, 69].

Отже, у період існування РКУ податкові правовідносини виникали у відповідності з податковими нормами і юридичними фактами, учасники яких наділялись суб'єктивними правами й мали обов'язки, пов'язані зі сплатою податків і зборів.

Джерела та література:

1. *Перехрест О.Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / О.Г. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – 320 с.*
2. *Глушенюк Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941 – 1943 рр. / Н. Глушенюк // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – 234 с.*
3. *Орлик В., Маренець Л. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні / В. Орлик, Л. Маренець // Архіви України. – № 1 – 3. – 2005. – 345 с.*
4. *Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941 – 1944 рр.): монографія / О.М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.*
5. *Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941 – 1944 рр.) / О. Гончаренко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. – К., 2011. – 543 с.*
6. *Куницький М. Українське суспільство як об'єкт податкової політики окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) / М. Куницький // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 76 (№ 9). – 342 с.*
7. *Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.*
8. *Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-1520. – Оп. 1. – Спр. 99.*
9. *Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2341. – Оп. 1. – Спр. 14.*
10. *Там само. – Ф. Р-2795. – Оп. 1. – Спр. 8.*

© Ольга СМОЛЯНЧУК

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ НАЛОГОВО-ПРАВОВЫХ НОРМ В ПРАКТИКЕ РАБОТЫ ОККУПАЦИОННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ РАЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» (1941 – 1944 гг.)

Анализируются особенности налоговых правоотношений на территории райхскомиссариата «Украина» в годы гитлеровской оккупации, что имеют как познавательное, так и общественное значение. Как свидетельствует геополитический конфликт на Востоке Украины и аннексия РФ Крыма, понятие «оккупационный режим» перестало быть предметом только исторических событий.

Ключевые слова: *налоги, сборы, налоговые правоотношения, оккупационная администрация, финансовые отделы, местные органы власти, райхскомиссариат «Украина».*

© Olga SMOLYANCHUK

FEATURES OF APPLICATION OF THE TAX AND LEGAL TAX-LAW IN THE PRACTICE OF THE OCCUPATION ADMINISTRATION REICHSKOMMISSARIAT “UKRAINE” (1941 – 1944)

Author of publication analyzes the features of tax relations, imposed on the territory Reichskommissariat “Ukraine” during the Nazi occupation. Study characteristics of tax relations in CGS as a purely cognitive and social significance. Indeed, as confirming the current geopolitical conflict in eastern Ukraine and Russia’s annexation of Crimea, the term “occupation regime” is not subject to special historical research. These is predetermined the relevance of the publication.

In the period of CGS tax relationship arose in relation to the tax rules and legal facts, participants are granted subjective rights and duties carried-related taxes and fees.

A special subject of tax relations performed accountants CGS central, regional and local levels. Exclude they set taxes and fees, provided the right to appoint local tax payments. Directly from the collection of taxes involved in financial departments of city and district councils.

As with any other system of law and fiscal responsibilities of tax relations, possibilities and limits activity taxpayers were limited, but they have reached the limit CGS level because the local population – the main taxpayer – lost rights and freedoms, which enjoyed before the war. Regulatory legal complemented extremely violent methods of state coercion.

Keywords: *taxes, fees, tax relationship, occupation administration, financial departments, local authorities, Reichskommissariat “Ukraine”.*

УДК[930.253:356.15](477-25)“1941”

© **Олександр БІЛОУС,**
© **Валентина СМІРНОВА**

КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ ЗАГІН «ПЕРЕМОГА АБО СМЕРТЬ»: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, БОЙОВИЙ ШЛЯХ, ПАМ'ЯТЬ

На основі архівних матеріалів та музейних документів висвітлено діяльність Київського міського партизанського загону «Перемога або смерть» під час Київської оборонної операції. Розкрито окремі сторінки з історії партизанської війни в регіоні у період оборонних боїв 1941 р. Проаналізовано ефективність взаємодії частин Червоної армії та партизанів на початковому етапі війни. Окреслено напрями збереження пам'яті учасників одного з перших партизанських загонів України доби німецько-радянської війни.

Ключові слова: Київська оборонна операція, партизанський загін «Перемога або смерть», С.П. Осечкін.

Серед найперших партизанських загонів, що розпочали бойову діяльність в Україні влітку 1941 р., прийнято вважати ті, що були сформовані в період Київської оборонної операції, зокрема Київський міський партизанський загін «Перемога або смерть», партизанський загін Подільського району Києва, партизанський загін ім. Київського обкому комсомолу, 1-й, 2-й, 3-й партизанські полки НКВС і 1-й Сталінський партизанський загін. Про них ідеться чи не в усіх наукових виданнях радянської та пострадянської доби, у яких висвітлюються оборонні бої на київському напрямі, однак слід визнати, що ця інформація подається здебільшого побіжно або дотично в контексті діяльності радянських військових формувань Південно-Західного фронту або 4-го Управління НКВС. Загалом для повноцінного дослідження історії формування та бойової діяльності перших радянських українських партизанів документальна джерелознавча база є недостатньою.

Чи не найяскравіший тому приклад – висвітлення діяльності загону «Перемога або смерть». Маємо зазначити, що, на жаль, матеріали зі штабної документації цього загону не збереглися. У фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України та Державного архіву м. Києва представлені фактично лише свідоцтва про діяльність загону, що були зібрані співробітниками Комісії з історії Вітчизняної війни в організаторському відділі Київського міськкому КП(б)У, а також у сільських радах Вищедубечанського,

Баришівського, Бориспільського, Бородянського, Броварського та Димерського районів у 1945 – 1946 рр. Характерно, що звіт «Про бойову діяльність партизанського загону «Перемога або смерть», а також списки особового складу (далеко неповні) – без дати і підписів, протоколи про затвердження цього звіту (від 27 серпня і 10 жовтня 1945 р.) – виключно у вигляді витягів. Немає підписів і під тими характеристиками, що були складені на більш ніж десять колишніх бійців загону у зв'язку із нагородженням медалями «Партизану Вітчизняної війни» (1946 р.). Крім того, переважна більшість цих документальних матеріалів дублюються примірниками або представлені копіями.

За таких умов досить доречними є сімнадцять комплексів персональних матеріалів його бійців та командирів, що представлені у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (загальна кількість персональних матеріалів у фондозбірні складає понад 70 одиниць музейних предметів), які проливають світло на деякі аспекти дослідження. Характерно, що більшість із них мають маркування «МПУ» (республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», 1946 – 1950 рр.), тобто були зібрані невдовзі по закінченні війни по свіжих слідах подій. За характером матеріалу – це переважно портретні або групові фото (довоєнні або повоєнні), посвідчення до урядових нагород, партизанські квитки (1940 – 1970-х рр.). Безперечно, особливо цінними для дослідників є письмові спогади О.П. Носевича – колишнього заступника начальника боєпостачання, а також саморобна книжка-автобіографія Я.П. Сольського – колишнього розвідника загону [14; 14]. За об'ємом та змістовністю ці спогади дуже різняться: якщо перший автор, за великим рахунком, склав їх «на замовлення» республіканської партизанської виставки, то для другого це радше відверта сповідь, що була викликана внутрішньою потребою згадати про найголовніше з пережитого, особливо в роки воєнного лихоліття. Нині особисті спогади Я.П. Сольського – найпотужніше альтернативне джерело з історії Київського міського партизанського загону. Аби наблизитися до розуміння достовірної історії загону «Перемога або смерть», бажано залучити всі найцікавіші й найзмістовніші матеріали з відповідних архівних першоджерел, фондів матеріалів, а також історичну та мемуарну літературу.

Треба зазначити, що за радянської доби навіть у фундаментальних історичних працях траплялися досить суттєві неточності стосовно початку створення Київського міського загону «Перемога або смерть». Наприклад, у праці «Народна війна в тилу фашистських окупантів» автори вказують, що цей загін був сформований у Харкові, а далі діяв на території Київської області; у монографії Ю.І. Зінченка «Бойова взаємодія партизанів з частинами Червоної Армії на Україні» йдеться про Подільський район м. Києва [7, 227 – 228; 2, 35].

Цікаво, що у звіті Ленінського райкому КП(б)У м. Києва вказується, що загін «Перемога або смерть» був створений 4 липня 1941 р. по закінченні зборів міського комсомольського активу [4, 83]. Зовсім інакше представлена інформація у звіті «Про бойову діяльність партизанського загону «Перемога або смерть», тим більше, що вона підтверджується спогадами учасників подій [17].

Найімовірніше, ідея про необхідність створення міського партизанського загону «Перемога або смерть» вперше прозвучала на міських партійних зборах, що відбулися 7 липня 1941 р. Як відомо, напередодні було оприлюднено текст звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР та ЦК КП(б)У до українського народу, у якому з посиланням на традиції українських партизанів містився заклик «створювати кінні та піші партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами армії противника, зриву всіх заходів окупантів» [13, 67 – 69].

10 липня о 10-й годині ранку у приміщенні міської ради розпочалося зібрання активу Київського обкому та міськкому КП(б)У, на якому й було затверджено рішення про створення загону «Перемога або смерть». Кураторство було покладено на І.М. Попова – заступника голови виконкому Київської міської ради, начальника МППО; В.С. Поліщука – заступника голови виконкому міської ради; В.І. Аладіна – завідувача організаційно-інструкторського відділу Київського міськкому КП(б)У. Командиром загону було призначено С.П. Осечкіна [15].

Запис добровольців розпочався того самого дня, 10 липня 1941 р.: у приміщенні міськради, а також на Новотверській, 14 (нині П. Лумумби) та в районі Володимирської гірки [15].

З «Об'єктивних даних на члена ВКП(б) С.П. Осечкіна», що були складені в організаційно-інструкторському відділі Київського міськкому партії (25 грудня 1945 р.), нам відомі головні віхи його цікавої біографії: народився в 1897 р. у Києві, працював робітником на залізниці (Курська область, Російська Федерація), слюсарем на будівництві залізничного мосту в Черкасах, Тульського збройового заводу (Російська Федерація), на будівництві залізничного мосту в Симбірську (Ульяновськ, Російська Федерація), у 1915 – 1917 рр. служив ротним телеграфістом у Російській імператорській армії (Сибірський військовий округ); під час громадянської війни – військовий комісар бронепотяга, у 1920-х рр. – управляючий республіканського інституту проектування машинобудівних заводів, із 1936 р. – директор контори «Укрпостачмаслопром» Наркомату сільського господарства УРСР [9].

Відомо, що серед командного складу зі спеціальною військовою освітою та бойовим досвідом був лише комдив у запасі інвалід II групи О.Г. Калінін, 1888 р.н., учасник Першої світової (кавалер Георгіївських хрестів I, II, III, IV ст.) та громадянської воєн, випускник Вищої тактичної стрілецької школи ім. III Інтернаціоналу, командир 168-ї стрілецької бригади 6-ї стрілецької дивізії Московського військового округу (1933 р.). 10 липня його призначили заступником командира загону «Перемога або смерть», а через кілька тижнів потому доручили організувати та очолити загін ім. Київського обкому комсомолу. У загоні С.П. Осечкіна його посада не відновлювалася.

Про першого комісара загону С.І. Гончара даних немає, тому ми не знаємо, чому його невдовзі було звільнено з цієї посади. 3 серпня 1941 р. комісаром «Перемоги...» став Г.П. Карнаух, 1905 р.н., секретар Уманського міськкому КП(б)У. Його партійна кар'єра розпочалася на рідній Вінниччині, а вже під час строкової служби в Українському військовому окрузі наприкінці 1920-х рр. він закінчив курси політпрацівників і був обраний секретарем партійного бюро кавалерійського ескадрону.

Цікаво, що начальником штабу загону відповідно до спеціального розпорядження Київського обласного військкомату було призначено лейтенанта (старшого лейтенанта) В. Воїнова (на жаль, автобіографічних даних про нього немає). Редакцію газети «Перемога за нами» при штабі загону очолив Й. Шапіро, студент Київського державного університету [17, 28].

До рядового складу загону «Перемога або смерть» входили робітники заводу «Арсенал», колишні партизани громадянської війни, червоногвардійці, комсомольці та інтелігенція київських підприємств й установ» [17, 28]. Серед учасників громадянської війни та робітників заводу «Арсенал» відзначимо О.П. Носевича (1893 р.н.), О.П. Тищенка (1890 р.н.) та А.І. Цимбалюка (рік народження невідомий, учасник Першої світової війни, кавалер Георгіївського хреста I, II, III, IV ст.). Комсомольцями були Є.Б. Гегеля (1921 р.н.) – студент Київського електротехнічного інституту; Я.П. Сольський (1923 р.н.) – студент Київського технологічного інституту; В.І. Андреев (1924 р.н.) – випускник однієї з київських загальноосвітніх шкіл та його брат М.І. Андреев (1922 р.н.) – слюсар-інструментальник Київської ТЕС-1. Зазначимо, що у загін разом із молодшими братами записався Ф.І. Андреев (1911 р.н.) – робітник Київської ватноткацької фабрики, депутат Петровської районної профспілки (він не підлягав військовій мобілізації за станом здоров'я). Донька О.П. Тищенка К.О. Тищенко (1920 р.н.) до вступу в загін працювала в Жовтневій лікарні, а його дружина К.С. Тищенко (1902 р.н.) була домогосподаркою.

На момент виходу з Києва загін «Перемога або смерть» нараховував 150 бійців, які були озброєні гвинтівками, ручними гранатами, кулеметами «Максим», мали мінно-підривні засоби, засоби телефонного зв'язку; крім цього, у різних районах Київської області були створені партизанські бази із продовольством, військовим спорядженням та зброєю [17, 29].

На початку створення загону його структура нагадувала стрілецьку роту: командування загону, три стрілецькі взводи, кулеметний взвод, взвод розвідки й зв'язку, медично-санітарне відділення. Проте досвід перших боїв із противником, що здійснювалися спільно із загонами народного ополчення у передмісті Києва, переконав С.П. Осечкіна та його командирів у необхідності проведення переформування складу загону. Починаючи із серпня 1941 р., до кожного із трьох взводів було додано окремі ланки з розформованих взводів кулеметників, розвідки й зв'язку, деякі зміни торкнулися й медично-санітарного відділення. У результаті було сформовано три бойові групи, які могли вільно маневрувати, оперативно завдавати ударів по ворогу одночасно в кількох місцях. Крім того, у кожній із подібних бойових груп були організовані окремі оперативні підрозділи. Про це, зокрема, згадує і Я.П. Сольський: «Бойові завдання виконувалися не завжди повним складом загону. Для виконання деяких завдань направлявся командир групи з 5 – 6 бійцями, інших – 10 – 15, третіх – 40 – 50, а для виконання особливо важливих – увесь склад загону, включаючи командира й комісара» [14, 58].

Можна припустити, що з кінця липня і на початку серпня, коли загін був передислокований у Димерський район Київської області, його діями активно опікувалися в оперативному відділі штабу Південно-Західного фронту.

Уперше партизани загону відзначилися в бою, що стався 7 серпня 1941 р. в районі с. Савенки (нині Вишгородського району). Тоді вони розгромили ворожий кінний обоз, який рухався в бік с. Гаврилівка (нині Вишгородського району), убили 17 вояків противника, захопили чотири підводи з набоями та бойовим спорядженням [8, 133; 17, 32]. Після першого успіху на командування загону було покладено завдання: для перешкоджання руху ворожих військ розпочати диверсійну діяльність на автошляхах Чорнобиль – Київ, Чорнобиль – Остер – Чернігів.

Бойовий досвід нагромаджувався поступово і досить вдало. Так, 17 серпня 3-тя бойова група під командуванням Т.К. Коваленка, здійснюючи розвідницьку діяльність у районі с. Мироцьке (нині Києво-Святошинського району), наштовхнулася на німецьких парашутистів. Двох ворожих солдатів було убито, п'ятьох узято в полон [8, 133].

22 серпня 1941 р. неподалік с-ща Немішаєве та Кичеєвих дач (нині смт Ворзель) відбувся черговий бій між партизанами і німецькою військовою частиною, проте сили були нерівні. Від прямого мінометного вогню загинули командир 1-ї бойової групи О.П. Тищенко та кулеметниця Г. Зуєва. Як згадував Я.П. Сольський: «Бій тягнувся з обіду до пізнього вечора. І це нас, до речі, і врятувало. Темрява і пожежа якогось сараю на краю села. Це дало можливість відступити. Ми навіть зупинились у якомусь селі, щоб перепочити, але німці не дали можливості нам це робити. Вони переслідували нас дуже довго» [14, 18 – 20].

Цікаво, що у центральній республіканській і київській пресі саме цей бій партизанського загону «Перемога або смерть» послужив сюжетом чергової пропагандистської байки. За нею ворог зазнав значних втрат – аж 300 убитих солдатів і офіцерів (і це без поранених), а також два спалених німецьких панцерники, а ще – «німецький кавалерійський загін у 700 шабель, який відступив» [12].

Уже наступного дня, 23 серпня 1941 р., партизани здійснили напад на німецький кавалерійський роз'їзд. Під час бою було вбито 15 німецьких солдатів [16, 33]. Того ж таки дня 1-ю та 2-ю бойовими групами було організовано зухвалий напад на ворожий підрозділ, що рухався дорогою неподалік від с. Блиставиця (нині Бородянського району), 19 гітлерівців було вбито, а трьох узято в полон [17, 33].

Останні бої значно позначилися на боєздатності партизанського загону «Перемога або смерть», з боку противника було зроблено кілька спроб оточення й ліквідації партизанів, тому останні були змушені маневрувати, ухиляючись від відкритого бою з ворогом.

Зі спогадів Я.П. Сольського: «Протягом дня ми подолали понад 50 км у спеку та при повному обмундируванні. При цьому, якщо мати на увазі, що в загоні були літні люди, жінки та дівчата, то такі марш-переходи були неймовірно важкими» [14, 59].

Намагаючись відірватися від переслідування, у ніч проти 27 серпня 1941 р. загін форсував Дніпро в районі с. Козаровичі (нині Вишгородського району) і вийшов на лівобережну частину Вищедубечанського району.

Тут потрібно зазначити, що партизани загону «Перемога або смерть» застосували тактику дрібних армійських диверсійних груп. Переходячи лінію фронту, вони

знаходилися на окупованій території не більше кількох днів і після здійснення вдалих акцій поверталися для доозброєння. Далі передавали поранених у госпіталі і запасалися харчами. Так, 27 серпня після подібного чергового доозброєння партизани здійснили напад на ворожий гарнізон у с. Виповзів (нині Козелецького району Чернігівської області), а наступного дня розгромили підрозділ противника, який відпочивав у переліску неподалік від с. Жукин (нині Вишгородського району).

Як зазначено у монографії «Нескорена земля Київська», під час взаємодії партизанів із регулярною армією, яка тривала до 10 вересня 1941 р., «партизанами було проведено близько 20 бойових операцій, унаслідок яких ворогові було завдано відчутних втрат» [8, 134]. Автори цієї монографії наводять дані про втрати живої сили противника та його матеріальної частини за цей період, однак, на нашу думку, вони не завжди відповідають дійсності й тому не заслуговують на увагу.

Коли з кінця серпня на початку вересня 1941 р. розпочався найбільш складний і драматичний період оборони столиці України, на партизанський загін «Перемога або смерть» було покладено відповідальність за виведення окремих радянських військових підрозділів із ворожого оточення. Начальник оперативного відділу Південно-Західного фронту полковник І.Х. Баграмян особисто контролював виконання цих завдань.

Як і у звіті «Про бойову діяльність партизанського загону «Перемога або смерть», так і в історичній літературі серед операцій, спрямованих на виведення радянських бойових одиниць із ворожого оточення, прийнято особливо відзначати ту, що була здійснена 10 вересня 1941 р. у районі с. Ошитки (територія нинішнього Вишгородського району, село у 1962 р. затоплене). Тоді в результаті розгрому ворожого гарнізону було виведено з оточення батальйон 102-го стрілецького полку 41-ї стрілецької дивізії 6-го стрілецького корпусу 26-ї армії (деякі дослідники бойового шляху партизанського загону «Перемога або смерть» помилково вказують на 101-й стрілецький полк, хоч військовий підрозділ під таким номером у обороні Києва участі не брав [14, 62; 8, 134]).

13 вересня, взаємодіючи з частинами 27-го стрілецького корпусу 37-ї армії та 41-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, партизани взяли участь у знищенні повітряного десанту противника на лівому березі р. Десни, а після успішного виконання цього завдання, відійшли в район Остра (Чернігівська область).

Про те, що партизанський загін «Перемога або смерть» зумів уже зажити неабиякої слави не лише серед бійців Південно-Західного фронту, а й серед учасників руху Опору й місцевого населення, свідчать цікаві спостереження в мемуарах Г.О. Збанацького. У вересні 1941 р. майбутній Герой Радянського Союзу командував невеличкою партизанською групою, що діяла в Остерському районі.

«На підступі до партизанських баз, – згадував Г.О. Збанацький, – нас нагло оточили якісь незнайомці у напіввійськовому одязі. Мовчки скрутили руки, зав'язали очі й повели кудись у нетрі. Ми заздалегідь уже прощалися з життям... Коли розв'язали очі, першим, кого побачив, був С. Грищенко. Розвалившись, він лежав на брезенті, а біля нього сидів по-турецькому, схрестивши ноги, велетень у ременях – густа борода лопатою на красивому, мужньому обличчі. Це був Осечкін, людина

вольова і призвичаєна до партизанського життя, мені здалось, що він тільки й знає воювати. Загін Осечкіна був уже обстріляний, звик до партизанської боротьби. «Не перший місяць плутаємо у прифронтовій зоні. Йдемо то поперед ворожих військ, то в їхніх тилах», – розповідав спокійно і ніби неохоче Осечкін. Видно, бойова діяльність стала для нього буденною справою. – Нападаємо на те, що заблукається на дорогах та в лісах, що виявиться по наших зубах. І тоді спуску не даємо...». Слухав розповідь Осечкіна, а сам думав: чи то партизанська справа плутатись під ногами у регулярних військ, які ведуть смертельний бій з регулярними частинами ворога? Чи не опинилися вони в становищі шматка заліза між ковадлом і молотом? Значно пізніше я зрозумів, що в тактиці Осечкіна закладались принципи рейдування партизанських загонів. На жаль, у тих перевагах, якими користувалися бійці Осечкіна, таїлась і небезпека, бо закінчилась діяльність цього славного загону трагедією» [1, 32 – 33].

Важко не погодитися із цими спостереженнями та оцінками, особливо у контексті останніх тижнів участі партизанів загону «Перемога або смерть» у Київській оборонній операції 1941 р.

У цей час загін, будучи підпорядкований штабу 5-ї армії Південно-Західного фронту, мав організовувати диверсії на залізничній магістралі Київ – Ніжин – Конотоп. Однак через надмірне скупчення ворожих сил виконати це завдання не вдалося. Партизани були змушені відійти на південь від Остра в район Баришівки (Київщина).

Автори «Нескореної землі Київської» зазначають, що партизани під командуванням С.П. Осечкіна з 15 до 18 вересня підірвали залізничний міст на р. Трубіж [8, 134]. Між тим, на залізничній ділянці Київ – Ніжин такий міст є лише в районі с. Заворичі (нині Броварського району) і він знаходиться надто далеко від тогочасного району дій партизанів С.П. Осечкіна. Значно ближче до епіцентру боротьби партизанів загону «Перемога або смерть» знаходилося с. Рогозів (нині Бориспільського району) [14, 64]. Достовірно відомо, що 19 вересня 1941 р. загін вів важкі бої в передмісті Борисполя та с. Іванкова (нині Бориспільського району). А як бути із тим фактом, що в с. Рогозів немає ні річки, ні залізниці? Архівні першоджерела відсутні, отже, можна тільки припустити, що район дій партизанів у другій декаді вересня, а значить, підриг залізничного мосту на річці Трубіж, міг відбутися лише в районі Баришівки на залізничній ділянці Київ – Лубни.

20 вересня в результаті нічного бою у районі с. Скопинці (нині Броварського району) було підпалено 4 танки, знищено 10 гітлерівців, звільнено табір, де перебували цивільні та радянські військовополонені.

23 вересня 1941 р. неподалік від Баришівки загін розділився на дві групи: перша, рухаючись у бік с. Селичівка (нині Баришівського району), вступила в бій із противником, проте після тривалого мінометного обстрілу 12 бійців, що залишилися живими, змушені були відійти в бік с. Борщева (нині Баришівського району), друга, об'єднавшись напередодні із групою оточенців, провела вдалий бій у Березані. Наступного дня, 24 вересня 1941 р., війська противника з Березані були повністю витіснені в бік Яготина. Відхід гітлерівців був надто поспішним, бо на місцевій залізничній станції вони змушені були залишити ешелон з полоненими радянськими бійцями.

Загалом у ці вересневі дні загін зріс більше ніж утричі. До його складу увійшли військовополонені, а також військовослужбовці й моряки Дніпровської військової флотилії. Мабуть, командування загону мало сподівання, що такою величезною кількістю (майже 600 бійців) буде легше прокладати собі шлях на схід, однак вирватися з ворожого кільця партизанам так і не вдалося. Партизани загону, потрапивши в «мішок», не мали можливості перегрупуватися. Їхня тактика, що приносила ефективність у взаємодії з регулярними армійськими частинами, виявилася слабкою у самостійній діяльності. Боротьба у глибокому тилу потребувала спеціальних знань та навичок, створення агентурної мережі, а також справжньої матеріальної бази, однак нічого цього не було навіть у планах партизанів.

Останній бій із противником відбувся в ніч проти 26 вересня 1941 р., коли загін перейшов на х. Шевченка (неподалік Яготина). Противник повів наступ із трьох боків, а з четвертого «східного», там, де закінчувалося болото «Супій» (північно-західна частина Яготина), було встановлено кулемети. У нерівному бою загинуло близько 400 бійців загону [8, 135]. Від розриву німецької ручної гранати загинув і командир загону С.П. Осечкін.

За час свого бойового шляху партизанський загін «Перемога або смерть» пройшов із боями із заходу на схід значну частину Київщини. Загалом із середини липня до кінця вересня 1941 р. його партизанами було проведено понад 30 боїв із противником, виведено з ворожого оточення два батальйони та проведено три операції з прикриття відходу частин Червоної армії, відбито і звільнено понад 260 радянських військовополонених [17, 40].

Історія зберегла деякі відомості про партизанів, що залишилися живими. Серед тих, хто врятувався під час останнього бою, був і комісар загону Г.П. Карнаух. Підлікувавшись у місцевих мешканців, наприкінці 1941 р. він зумів перейти лінію фронту. Перебував у резерві ЦК КП(б)У. Із січня до жовтня 1943 р. за рішенням ЦК ВКП(б) працював у складі радянської дипломатичної місії в Ірані [18, 22].

До 15 вересня 1941 р. брала участь у бойових операціях загону й А.П. Штакіна – колишня медсестра Київського інституту переливання крові. У роки нацистської окупації вона виконувала окремі відповідальні доручення підпільної організації київського заводу «Ленінська кузня».

Із грудня 1941 р. до кінця вересня 1943 р. до складу диверсійної групи підпільної комсомольської організації Сталінського району входив також і М.І. Андреев.

Учасником антинацистського підпілля в Києві став О.П. Носевич, а на Київщині відзначився Є.Б. Гегеля. У листопаді 1943 р. він добровільно пішов на фронт. Учасник визволення Правобережної України, боїв на території Румунії, Угорщини. Важко поранений під час Будапештської наступальної операції.

Продовжили збройну боротьбу з ворогом у складі інших партизанських формувань С.І. Гончар та М.П. Чугуєв. С.І. Гончар восени 1941 р. зумів дістатися родичів на Вінниччині. Брав участь у місцевому підпіллі, у 1943 р. – зв'язковий партизанської кавалерійської бригади ім. В.І. Леніна, 2-ї партизанської бригади ім. Й.В. Сталіна Вінницької області. М.П. Чугуєв був зв'язковим одного з партизанських загонів Київщини.

Я.П. Сольський був поранений 24 вересня 1941 р. у бою під с. Березань (Київщина). Проїшов кілька пересильних таборів. Перебував у Дарницькому таборі для радянських військовополонених. Утік у грудні 1941 р. під час етапування. Повернувшись на рідну Вінниччину, працював механіком на залізниці у с. Вінницькі Хутори. Заарештований за підозру в організації саботажу (грудень 1943 р.). В'язень гітлерівського табору для цивільних у Вінниці. Утік. Призваний до лав Червоної армії в березні 1944 р., воював санінструктором роти автоматників у складі 13-ї армії 1-го Українського фронту. Важко поранений у бою на Сандомирському плацдармі в липні 1944 р. По війні закінчив Вінницький державний медичний інститут. Доктор медичних наук, професор, академік АН НАН України, академік Нью-Йоркської Академії медичних наук. Десятки років працював у Київському інституті педіатрії, акушерства і гінекології, на відповідальних посадах у Міністерстві охорони здоров'я України. У 1990 – 2000-х рр. входив до складу президії Київської міської організації ветеранів війни. Багато зробив для увічнення пам'яті про партизанів загону «Перемога або смерть». При цьому зазначимо, Я.П. Сольський був записаний до складу загону з першого дня його існування, проте його прізвища немає в жодному зі списків особового складу (вище згадувалося, що вони далеко не повні). Мабуть, саме тому медалью «Партизану Вітчизняної війни» II ст. був нагороджений лише в 1970-ті рр.

Орденами Вітчизняної війни II ст. у 1946 р. були нагороджені М.І. Андреев, В.І. Андреев (посмертно), Т.К. Коваленко, О.П. Носевич, С.П. Осечкін (посмертно), О.П. Тищенко (посмертно). Того самого року більше десяти колишніх партизанів загону були удостоєні медалі «Партизану Вітчизняної війни» I або II ст., ще кілька ветеранів партизанського руху отримали такі нагороди до 30-річчя початку Великої Вітчизняної війни, серед них К.С. Тищенко та Я.П. Сольський.

За клопотанням колишніх партизанів загону й родичів загиблих у 1952 р. у с. Кулябівка (нині Яготинського району) було споруджено пам'ятник С.П. Осечкіну та покладено меморіальні плити на братську могилу партизанів, які загинули в бою 26 вересня 1941 р.

На честь партизанів загону «Перемога або смерть» у 1984 р. на території заводу «Арсенал» відкрито пам'ятник; а в 1973 р. на вулиці П. Лумумби, буд. 14/21 – меморіальну дошку.

І нині головною проблемою залишається встановлення прізвищ усіх загиблих партизанів Київського міського партизанського загону. Відтак, на нашу думку, останню крапку в дослідженні за цією тематикою ставити ще зарано.

Джерела та література:

1. Збанацький Ю.О. *Ми – не з легенди* / Ю.О. Збанацький. – К.: Український письменник, 1995. – 687 с.
2. Зинченко Ю.И. *Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941 – 1944* / Ю.И. Зинченко. – К.: Наукова думка, 1982. – 188 с.

3. *Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / [голов. ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.]. – К.: Голов. ред. Україн. Рад. Енцикл., 1967 – 1989. Київ / [ред. кол.: Бойченко В.О. (голова) та ін.]. – 1968. – 588 с.*
4. *Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост.: Ф.И. Ильин, М.А. Коломойский, О.С. Кременчугская-Мурай и др. – К.: Областное книжно-газетное изд-во, 1963. – 736 с.*
5. *Комуніст. – 1941. – 23 липня. – № 174.*
6. *Комуніст. – 1941. – 10 вересня.*
7. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 1944: у 2 кн. / Институт истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС и Института истории АН УССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 432 с.*
8. *Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941 – 1944 / Авт. коллектив: В.Н. Немятый (руководитель), Д.Г. Григорович, О.С. Кременчугская и др.; Редкол.: Л.И. Павленко (председатель) и др. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 251 с.*
9. *Дані об'єктивні на члена ВКП (б) Осечкіна Сергія Павловича (копія) // Фонди МКНМІВВВ. – НД-29195.*
10. *Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Редакційна колегія Тимчик А.І. (голова) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 912 с.*
11. *Пролетарська правда. – 1941. – 16 вересня. – № 224 (5933).*
12. *Советская Украина. – 1941. – 10 сентября.*
13. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы. В трех томах. Т. 1.: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – К.: Наукова думка. – 1980. – 556 с.*
14. *Сольський Я.П. Круті дороги до Храму (автобіографічний нарис) / Я.П. Сольський. – К.: [б.в.], 2002. – 286 с.*
15. *Спогади О.П. Носевича. 1946 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19487. – Л-1980.*
16. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. У трьох томах. Т. 1.: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.). – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.*
17. *ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 112. Звіт керівництва загону про діяльність партизанського загону «Перемога або смерть», випуски газет загону, підтвердження очевидців про бойову діяльність партизанів. – 63 арк.*
18. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 262. Облікова справа Київського партизанського загону «Перемога або смерть» під командуванням С.П. Осечкіна. – 65 арк.*

© Александр БИЛОУС,
© Валентина СМІРНОВА

КИЕВСКИЙ ГОРОДСКОЙ ПАРТИЗАНСКИЙ ОТРЯД «ПОБЕДА ИЛИ СМЕРТЬ»: ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ, БОЕВОЙ ПУТЬ, ПАМЯТЬ

На основе архивных материалов и музейных документов отражена деятельность Киевского городского партизанского отряда «Победа или смерть» во время Киевской оборонительной операции. Раскрыты отдельные страницы истории партизанской войны в регионе в период оборонительных боев 1941 г. Проанализирована эффективность взаимодействия частей Красной армии и партизан на начальном этапе войны. Определены направления сохранения памяти участников одного из первых партизанских отрядов Украины периода немецко-советской войны.

Ключевые слова: Киевская оборонительная операция, партизанский отряд «Победа или смерть», С.П. Осечкин.

© Olexander BILOUS,
© Valentyna SMIRNOVA

THE KYIV CITY GUERRILLA GROUP “VICTORY OR DEATH”: HISTORY OF FORMATION, BATTLE WAY, MEMORY

Based on archival materials and museum documents was shown activity of the Kyiv city guerrilla group “Victory or Death” during the Kiev defensive operation.

Kyiv city guerrilla group “Victory or Death” began the activity on July, 10 in 1941, when on collection of asset of Kyiv to the regional and city committees of the Communist Party of Ukraine was approved the decision to create it. The commander of the newly established formation was appointed S.P. Osyechkin. In the moment of exit from Kyiv the group “Victory or death” counted 150 fighters, and for period of activity quantity of him fighters grew more than three times. Especially rich were the last day of activity when the guerrillas joined surrounded Red Army men and sailors of the Dnieper flotilla. At the beginning of the activity the group structurally reminded the rifle company and was executed as follows: command of group, three rifle platoons, machine-gun platoon, the platoon reconnaissance and communications, medical and sanitary department.

To the partisans of “Victory or death” was not peculiar tactics of most guerrilla forces of Ukraine, that envisaged a permanent stay in the enemy rear. They have been used tactics inherent small army reconnaissance and sabotage groups. Soldiers of group penetrating through the enemy lines in occupied territory were not more than a few days, and after a series of successful actions back to the location of the Red Army, for provide more armaments, transmission the wounded to hospitals, replenish food base.

The first considerable battle operation of guerrilla group "Victory or death" was the battle, what happened on August, 7 in 1941 in the district of village Savenky (now Vyshgorodskiy region). The last was in the night on September, 26 in 1941, near Yahotyn, in the district of village Shevchenkove, where basic part of group was surrounded and destroyed by an opponent.

Despite the defeat, guerrilla group "Victory or Death" more fulfilled placed before him combat missions, namely: the destruction nearest enemy rear, help the Red Army, agitation and propaganda of the existing political system. But tactics that bring efficiency in conjunction with regular army units, was ineffective in independent wrestling. To fight in the rear needed new knowledge and skills, secret-service and material resources, but they were not provided for the possible future activity of the guerrillas. Dependence on Soviet military units, and main absence of tactical ability of giving orders to numerous subdivision in the conditions of occupation became or by not main reasons of destruction of guerrilla group "Victory or death".

Despite the defeat group the large number of soldiers managed to not only stay alive, but also to escape from enemy captivity. Most of them joined the Resistance movement in Nazi-occupied Ukraine.

After the war, at the request of former guerrilla fighters and relatives of those killed in 1952 in the village Kulyabivka (now Yahotynskiy district) was built the monument to S.P. Osyechkin and was put memorial plate on mass grave guerrillas killed in battle on September, 26 in 1941.

In the Kiev in the honour the guerrilla group in 1973 was opened a memorial plate on the street P. Lumumba, 14/21, and in 1984 on the territory of factory "Arsenal" was built the monument.

But whether a not main problem to this day remains establishment names of all the killed guerrilla of the Kyiv city guerrilla group "Victory or death". Consequently, to our opinion, last point in research on this subjects to put too early.

Keywords: *the Kiev defensive operation, the Kyiv guerrilla group "Victory or Death", S.P. Osyechkin.*

РЕАЛІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ

УДК 94 (477) «1944/1953»: 316.343.652

© **Дмитро МАЛЕЖИК**

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДРУГОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ РЕГІОНУ (1944 – 1953 рр.)

Проаналізовано основні шляхи та методи кадрової політики радянської влади щодо західноукраїнської творчої інтелігенції в останні роки Другої світової війни та в період апогею сталінізму. Розкрито роль місцевих творчих спілок у процесі ідеологізації творчої інтелігенції. Визначено основних прибічників та противників процесу радянзації творчої інтелігенції західних областей УРСР.

Ключові слова: Друга світова війна, творча інтелігенція, кадрова політика, творча спілка, репресії.

Успішна розбудова будь-якої держави значною мірою залежить від залучення до всіх сфер життя високопрофесійних кадрів. Розуміючи це, радянське керівництво змушене було йти на співпрацю з представниками старих кадрів західноукраїнської інтелігенції, зокрема й творчої. Особливої гостроти набула ця проблема в післявоєнний період, коли зросли вимоги до творчої інтелігенції та сфери її діяльності, а кадровий резерв був значно обмежений.

Більшовикам була потрібна «своя» інтелігенція, передусім за класовим походженням та ідеологічними принципами. Отже, зважаючи на реальні обставини, партійно-радянські органи змушені були використовувати старих спеціалістів, шукати порозуміння з ними. У перші роки радянської влади залучення й використання так званої буржуазної інтелігенції було основним засобом подолання нестачі кваліфікованих кадрів у культурній і мистецькій сферах. Із зміцненням радянської влади використання старих спеціалістів поступово скорочувалось. Проте в повоєнний період, після остаточного входження до складу СРСР Західної України та приєднання Закарпаття, виникла потреба радянзації та перевиховання місцевої інтелігенції. Ці заходи проводилися з метою якнайшвидшої інтеграції суспільства регіону в радянську систему та розглядались як один з елементів класової боротьби.

Метою дослідження є розкриття особливостей кадрової політики радянської влади на Західній Україні щодо залучення місцевої творчої інтелігенції, вивчення ролі творчих спілок у процесі «перевиховання» західноукраїнських митців, аналіз впливу ідеологічної обробки на місцевих письменників, художників і композиторів.

Питанню перевиховання творчої інтелігенції в Західній Україні в повоєнний період присвячено низку праць як радянських, так і сучасних українських істориків. Найґрунтовніше становище та доля західноукраїнських митців висвітлені в монографії О. Рубльова та Ю. Черченка [11]. Серед найновіших досліджень варто назвати роботи В. Бадяка, Т. Марусик, Р. Попп, Л. Ругаль [1; 2; 9; 10; 12]. Проте комплексної праці, яка б розкривала всі аспекти поставленої проблеми, досі не створено, що посилює актуальність розвідки.

З погляду культури західноукраїнська творча інтелігенція вирізнялася особливою своєрідністю, представляючи різні мистецькі школи, поєднуючи в своїй творчості традиції і новаторство, консерватизм і модернізм, академізм і примітивізм, міцно тримаючи зв'язок із народним мистецтвом та неповторним національним колоритом, перебуваючи в тісних культурницьких зв'язках із країнами Західної Європи [1, 5]. Перебуваючи під владою іноземних держав – Австро-Угорщини і Польщі – західноукраїнське мистецтво не обмежувалося державним контролем. Воно характеризувалося можливістю вільно виражати уподобання й світогляд кожної творчої особистості, висувало на перший план мистецьку вартість робіт, відповідало інтересам українського народу. Більшовицька тоталітарна система розпочала соціалістичні перетворення насамперед із ліквідації всіх національних структур і взялася, як відзначає В. Бадяк, за «колективізацію» творчої інтелігенції [1, 6].

Головні напрями кадрової політики сталінщини на західноукраїнських теренах та провідні принципи взаємодії з місцевою інтелігенцією мали деякі особливості порівняно з іншими регіонами.

По-перше, інтелігенція змушена була йти на службу до радянської влади, бо не мала інших засобів існування. Через це доводилося зраджувати своїм світоглядним і мистецьким засадам, які формувалися впродовж багатьох років, тобто відбувалося фальсифікування власного минулого, беззастережне визнання переваг сталінської системи взагалі й методу соціалістичного реалізму зокрема [11, 229].

По-друге, творча інтелігенція мала змінити своє соціально-політичне обличчя (причому одразу, без підготовчого етапу, як це було на решті території УРСР), стати радянською за поглядами, стилем життя з метою її остаточного переходу до категорії осіб, лояльних до влади. Перебудова старої інтелігенції на нових засадах передбачала насамперед засвоєння й визнання політики пролетаріату-переможця, участь на його боці в боротьбі за соціалізм [15, 26 – 28]. Науковець М. Добрускін визначав такі етапи цього процесу: від недовіри до лояльності, а згодом – до активної співпраці з робітничим класом [455, 11].

По-третє, переродження місцевої «буржуазної» інтелігенції на нову відбувалось під приводом боротьби з «буржуазним націоналізмом». Саме тоді, як зазначають дослідники О. Рубльов та Ю. Черченко, з новою силою нагадала про себе теорія про «загострення класової боротьби», яка використовувалася як прикриття для розгортання репресій, депортацій, розпалювання антагонізму між місцевими й приїжджими фахівцями [11, 7].

Унаслідок цілеспрямованої політики радянського керівництва в перші повоєнні роки формально завершився перехід дорадянських митців на позиції

соціалістичного реалізму. Цей процес був складним, суперечливим, позначився заідеологізованістю всіх сфер життя, схильністю влади до жорстких форм дій, соціального негативізму стосовно інтелігенції. Розглянемо основні форми та методи залучення митців до соціалістичного будівництва.

Головним ідеологічним підґрунтям перевиховання західноукраїнської творчої інтелігенції стала боротьба з концепцією історії України М. Грушевського. Під нищівну критику потрапили також його учні І. Крип'якевич та М. Кордуба, а незабаром звинувачення в «буржуазному націоналізмі» поширилось і на творчу інтелігенцію [14, 39 – 40]. Особливої гостроти критика митців набула в 1947 р., коли 27 липня з доповіддю «Боротьба проти українського націоналізму» у Львові виступив Д. Мануїльський. Наслідком цих подій стало проведення загальних зборів львівських письменників, а згодом й інших творчих спілок, на яких мали провести «роз'яснювальну» роботу з діячами культури і мистецтва [11, 224].

Водночас окремі представники мистецького середовища зберігали власну позицію, яка не збігалась із партійною. Наприклад, директор Державного музею мистецтва І. Свенціцький на одному із засідань СРХУ висловився за надання місту Львову українського статусу, вимагаючи при цьому найменування вулиць, майданів іменами видатних діячів українського народу [1, 71].

Основним засобом для подолання гострої нестачі кадрів у культурно-мистецькій сфері стало спрямування митців з інших регіонів України та СРСР у західні області. Процес переведення творчих кадрів відбувався адміністративним шляхом, без урахування інтересів і потреб людей, які були відірвані від власних родин, житла та місцевості. Частина з них так і не змогла адаптуватися до нових умов і повернулася на попереднє місце проживання. У партійно-радянських методах відчувається домінування політичної доцільності. Вихідці зі східних областей УРСР на практиці втілювати принципи марксизму-ленінізму та інтернаціоналізму, які повинні стати основними й у роботі творчих спілок.

Значна частка прибулих спеціалістів, особливо керівників різних рівнів, не мала відповідного фахового рівня, не була обізнана з місцевими особливостями, припускалася серйозних помилок і прорахунків, зловживань, сприяла русифікації краю. На тлі цього варто розглядати й керівництво культурно-мистецьким життям Західної України.

З метою контролю за підготовкою місцевих творчих кадрів у Львові в 1946 р. було засновано Інститут прикладного та декоративного мистецтва. Для роботи в ньому до Львова було скеровано художників Г. Леонова, В. Любчика, І. Гуторова, І. Годлевського, більшість із яких – члени ВКП(б) [397, 88]. Уже з початком функціонування цього ВНЗ у 1947 р. сюди прибули Б. Косарев, М. Рябінін, Р. Сільвестров, В. Скосаренко, В. Соколов, Ю. Щербатенко, Л. Штеренштейн та ін. [2, 25]. Прибулі обіймали посади і в інших закладах. З лютого 1945 р. кафедру рисунка, живопису і скульптури Львівського політехнічного інституту очолював прибулий із Києва І. Бойченко; завідувала сектором образотворчого мистецтва облвиконкому Л. Кружкова, яка не мала закінченої вищої мистецької освіти [1, 78].

Мігранти з інших регіонів УРСР та СРСР поповнювали лави місцевих організацій творчих спілок. Зокрема, до СРХУ були прийняті росіяни П. Якушев (з Куйбишева), К. Качанов (з Красноярського краю), випускники Київського художнього інституту євреї М. Ліцинер, В. Бунов, демобілізований І. Годлевський. Упродовж 1945 – 1947 рр. у Львів прибули на постійне місце проживання близько 20 художників (10 росіян, 5 українців, 4 євреї та 1 вірменин) [1, 78].

Державна політика, спрямована на зростання кількості росіян та російськомовного населення краю, мала своїм наслідком обмеження використання української мови. Проти національної політики сталінщини до останніх днів життя виступав і офіційно визнаний місцевий письменник Я. Галан. Зокрема, у вересні 1949 р., незадовго до своєї загибелі, він писав у листі до Агітпропу ЦК КП(б)У про викладання у Львівському університеті на юридичному, фізико-математичному й геологічному факультетах переважно російською мовою. Це особливо насторожило львівських старожилів, серед яких був і Я. Галан, адже вони в перші десятиліття ХХ ст. очолювали рух за створення українського національного університету [11, 234].

Організаційний складник перевиховання місцевої творчої інтелігенції полягав у залученні її представників до творчих спілок. Визначальними напрямками діяльності цих організацій стали підтримка соцреалізму як основного методу, втручання у творче життя митців, чіткі тематичні рамки для своїх членів, впровадження класового підходу до літератури та мистецтва. Творчі спілки мали сприяти зростанню кількості митців – вихідців із робітничо-селянського середовища, а також підвищенню їхнього авторитету.

Головним обов'язком місцевої інтелігенції стало опанування особливого творчого методу – соціалістичного реалізму, який, як слушно зауважує В. Бадяк, мав на меті перетворити «члена спілки – митця – у бездумного виконавця ідеологічних уподобань і потреб панівної системи, позбавивши його головного – свободи творчості» [1, 6 – 7]. Та попри це краща частина місцевої інтелігенції «за тривалий час навчилася відстоювати себе, зберігати своє мистецьке обличчя й далеко не завжди працювала на режим, в усякому разі так, як цього він бажав» [1, 7].

Найбільша увага в сталінській системі ідеологічного впливу на населення приділялась СРПУ. В умовах тоталітарної системи держава регламентувала творчі розробки митців, що викликало невдоволення деяких західноукраїнських літераторів. У доповідній записці про стан ідеологічної роботи в парторганізації Львівської області зазначалося: «На одному із засідань Спілки радянських письменників письменниця Ірина Вільде заявила, що письменників обмежують тільки трьома темами, що не можна писати про любов, що писати про українсько-німецьких націоналістів – це означає робити з мухи слона, що вона не може писати про нове село, бо вона має факти про неправильне ставлення місцевої влади до окремих селян» [11, 227].

Творчі спілки постійно перебували під пильним наглядом партійно-репресивних органів, які вистежували за допомогою розгалуженої мережі так званих «інформаторів» (сексотів) настрої митців, маневрували, граючи інколи на національних почуттях місцевого населення [1, 231 – 232, 267 – 276].

Разом із тим багато відомих представників довоєнної західноукраїнської творчої інтелігенції не були прийняті до складу творчих спілок, а значить, вони позбавлялися низки пільг, якими користувались члени цих організацій. Очевидним є факт, що поповнення лав творчих спілок не було стихійним явищем, воно узгоджувалося з позицією КП(б)У, яка намагалась утвердити власні позиції в ідеологічній сфері республіки. Це стало ще одним підтвердженням того, що населення переважно неприхильно сприйняло «нове визволення» власного краю.

У роботі з інтелігенцією Західної України влада активно використовувала матеріальне заохочення. Так, нормативні документи наркому торгівлі 1943 р. і 1944 р. надавали право членам творчих спілок отримувати сухий пайок, позику й допомогу від Художнього фонду СРСР, що давало можливість в умовах повоєнної дійсності елементарному – вижити. Розміри такої допомоги були незначними, продукція не завжди була якісною, часто не доходила до адресата. Відомі представники творчої інтелігенції Львова І. Свенціцький та Ірина Вільде неодноразово на засіданнях творчих спілок звертали увагу на сирий хліб, неможливість одержати продовольчий ліміт у повному обсязі тощо [1, 65].

Водночас виконання завдань партії потребувало суттєвого поліпшення матеріальних умов митців. Особливо значних коштів потребували художники, праця яких вимагала наявності спеціальних майстерень та витратних матеріалів, проте держава впродовж перших років не могла забезпечити належних умов. Кращі можливості мали переважно ті члени спілок, які виконували спеціальні творчі замовлення держави, проте їхня кількість була дуже незначною.

Могутнім знаряддям заохочення було щорічне присудження Державних (Сталінських) премій, причому переважно не за критеріями художньої цінності твору, а з міркувань політичної кон'юнктури [11, 225]. Серед місцевих митців цих відзнак були удостоєні письменники В. Беляєв та Я. Галан (помертно), композитор А. Кос-Анатольський, художники В. Сколоздра та М. Рябінін. У творчих спілках присвоєння таких нагород було однією з найбільш нейтральних форм залучення діячів мистецтва до будівництва соціалізму.

Однак значно частіше до митців застосовувався жорсткий ідеологічний пресинг, який відзначався особливою масштабністю в період з 1947 до 1949 р. Одночасно з кампанією проти «буржуазного націоналізму» тривала боротьба з нереалістичними течіями та напрямками в мистецтві, яка перетворилася не на культурну дискусію, а на політичну, при цьому на перше місце висувалися не власне творчі характеристики, а ступінь залучення художника в політичне життя країни, відображення ним суспільного життя в мистецтві.

Тоді ж відбулися перші втрати місцевих творчих організацій. 17 листопада 1947 р. на засіданні президії СРПУ з Львівської організації СРПУ за «зрадницьку діяльність» було виключено П. Карманського та М. Рудницького [6, 118]. Це автоматично прирікало митців на поступове зубожіння, оскільки позбавляло можливості друкуватися й мати відносно стабільний літературний заробіток. У вересні 1950 р. президія СРПУ поновила М. Рудницького, з умовою, що митець погодиться поставити

свій підпис у збірнику під назвою «Під чужими прапорами», спрямованому проти «українських буржуазних націоналістів» і виконаному в кращих традиціях холодної війни В. Беляєвим [11, 334]. 24 листопада 1952 р. у лавах спілки було поновлено і П. Карманського, оскільки він, як було заявлено на засіданні СРПУ, «...останнім часом активізувався і видав публіцистичну книгу, у якій викриває мерзенне обличчя Ватикану, та збірку нових поезій» [18, 174]. Отже, повернення до творчого життя часом вимагало чималих компромісів із власною совістю.

Важливим заходом для перевиховання митців-спілчан Західної України було створення всередині спілок партійних осередків. Серед західноукраїнських відділень творчих спілок найпершу первинну партійну організацію було створено в СРПУ (1946 р.), а, наприклад, у СРХУ – лише в 1952 р. Однак аналіз документів свідчить, що партійна організація львівських художників належно не функціонувала. Крім того, головою правління спілки був позапартійний художник Р. Турин. Тому діяльність партійних осередків місцевих спілок поступово переходила під безпосередній контроль Львівського обкому КП(б)У [4, 30].

Надавши місцевій інтелігенції Західної України можливість творчо працювати, компартійне керівництво велику увагу звертало на її ідеологічну «обробку». Ідейно-політичний складник був для партійно-радянських органів традиційно принциповою справою. Так, політичному загартуванню митців мала сприяти розгалужена система більшовицької освіти, яка охоплювала гуртки, семінари, лекції, а також вечірній університет марксизму-ленінізму. Інтелігенція, яка за своїми переконаннями прагнула до загальнодемократичних цінностей, не могла примиритися з одноманітністю духовного життя. Шляхів вирішення цих суперечностей було багато, однак обраний був лише один – встановлення повної монополії ВКП(б) у духовному житті, цілковите підпорядкування культурного життя офіційній ідеології, що супроводжувалося ліквідацією й розпорошенням тих груп інтелігенції, які були нездатні на компроміс та адаптацію інших груп до потреб системи.

На теоретичну переорієнтацію художників спрямовувалася політична освіта (діяльність вечірнього університету марксизму-ленінізму, посилення пропаганди російського та радянського мистецтва), громадсько-політичні кампанії (висунення кандидатом у депутати ВР УРСР І. Свенціцького, інших відомих митців – до місцевих рад), мітинг із приводу «звірячих розправ над демократичними силами Греції», а також практичні дії: 11 майстрів пензля отримали відрядження терміном від 2 тижнів до 1,5 місяця у промислові та сільськогосподарські райони Львівської області для виготовлення портретів відомих людей, змалювання колективізації, колгоспного життя, індустріалізації тощо [1, 99 – 100].

У 1944 р. у Львові розпочав роботу університет марксизму-ленінізму. На 1947 р. тут нараховувалося 764 слухачі, зокрема 140 викладачів вишів та 110 працівників мистецтв. Варто відзначити, що представників місцевої інтелігенції було лише 150 осіб. У 1951 р. в університеті марксизму-ленінізму Львова навчалося вже 303 представники творчої інтелігенції [16, 21].

У звіті про завершення першої повоєнної п'ятирічки йшлося про успіхи політико-виховної роботи серед інтелігенції, її активну участь у виборчих кампаніях тощо.

Однак цю інформацію треба сприймати скептично, хоча «за формою – вони правдиві, бо керівні органи режиму вимагали цієї роботи й підлеглі мусили викручуватися, щоб втриматися на своїх місцях» [1, 135]. Обов'язковим для працюючих інтелігентів стало самостійне вивчення історії ВКП(б), біографій і праць В. Леніна та Й. Сталіна, основ Конституції СРСР. Для представників творчих професій організовувались лекції, доповіді, політінформації на актуальні теми внутрішньої та зовнішньої політики СРСР.

Різноманітні політичні акції, проведені в перші повоєнні роки, які супроводжувались активізацією масово-політичної роботи, створювали в умах місцевого партійно-радянського керівництва ілюзію органічного вrostання радянського способу життя в західноукраїнську дійсність. Однак, попри всі намагання партійного керівництва, ці заходи з поліпшення ідеологічної освіти інтелігенції мали, як правило, лише зовнішній ефект. Про один із таких епізодів довідуємося зі спогадів Л. Крушельницької: «А тоді, в 1947 – 1949 рр., нас привчали до нових порядків, перевиховували. З бібліотеки Академії наук щотижня приходив лектор і вчив нас марксизму-ленінізму. Але робив він це так невміло і наївно, що доводив до нервів Івана Даниловича Старчука, який ще, мабуть, з часів студії на філософському факультеті за Австрії значно краще орієнтувався в працях Маркса, ніж лектор – Головачов» [7, 125]. Подібну реакцію можна простежити і за документами вищого партійного керівництва республіки. Так, у доповідній секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу «Про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції в Львівській області» зазначалося: «Серед значної частини місцевої інтелігенції поширені буржуазно-націоналістичні погляди, безідейність, аполітичність, низькопоклонство перед буржуазною культурою. Мають місце і прямі антирадянські погляди окремих представників місцевої інтелігенції, що вороже відносяться до місцевої влади. Деякі з них ведуть подвійну політику, зовнішньо афішуючи свою відданість партії, а на ділі сповідують ворожі антирадянські погляди» [8, 508 – 509].

Незважаючи на те, що така політика не досягала своєї успішної кінцевої мети, вона завдала великої шкоди розвитку західноукраїнського мистецтва й негативно вплинула на морально-психологічну атмосферу місцевої творчої інтелігенції.

Важливим засобом ідеологічного контролю за діяльністю інтелігенції стало впровадження системи політичної цензури на західноукраїнських землях. Насамперед це виявилось в тому, що було перекрито всі канали розповсюдження літератури, спрямованість якої так чи інакше не збігалася з офіційною ідеологією. Наявна жорстка цензура відфільтровувала великий масив також мистецької та наукової продукції і таким чином поставила творчу інтелігенцію на службу інтересам партії та забезпечила тотальну ідеологічну обробку населення. Коло тем і сюжетів піддавалося особливо жорсткому регламенту. У газетах і журналах друкувалися списки тем творів, на які оголошувався конкурс, зокрема перемога у війні, висвітлення життя робітників, колгоспних селян, дружба народів, возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР тощо. Під впливом засобів цензури та ідеологічного переслідування у представників творчої інтелігенції краю поступово формувалося почуття самоцензури як найефективнішої форми цензури, тобто умисного замовчування автором певних

ідей, поглядів, творчих задумів, які він через різні причини вважає неприпустимим демонструвати.

У повоєнні роки сталінський тоталітарний режим, домагаючись повного підкорення митців західних областей, крім ідеологічної її обробки, широко використовував репресивні заходи – звільнення з роботи, депортації у віддалені райони СРСР, ув'язнення.

Режим створив каральну систему, жертвами якої, зокрема, стали й діячі культури, мистецтва, члени творчих спілок. Серед репресованих виявився також і директор Львівської консерваторії В. Барвінський, який одержав 10 років заслання, у 1949 р. було ув'язнено письменницю О. Дучимінську, художницю Я. Музику. Безліч представників творчої інтелігенції було виключено зі спілок або звільнено з роботи, зокрема письменників П. Карманського та М. Рудницького, художників І. Свенціцького та І. Северу, суворій критиці піддано композитора М. Колесу та ін. [1, 154; 6, 127]. Нагнітало обстановку й резонансне вбивство 24 жовтня 1949 р. Я. Галана, що створило атмосферу посилення пильності, пошуків ворогів у творчих спілках.

Насильство над інтелігенцією, моральне та фізичне знищення кращих її представників зрештою призвело до того, що певна частина митців, залякана і знесилена постійними ідеологічними обробками, хоча й усвідомлювала антигуманний та антинаціональний характер тоталітаризму, йшла на співпрацю з режимом у супереч своїх переконанням.

Якщо на західноукраїнських землях, приєднаних до СРСР ще в 1939 р., процес ідеологічного перевиховання розпочався ще до Другої світової війни, то на Закарпатській Україні він розгортався із самого початку. У цьому регіоні сформувалось унікальне мистецьке середовище, оскільки більшість місцевих художників пройшли мистецькі школи Парижа, Рима, Будапешта, Праги. Відповідно партійно-радянськими органами була проведена значна робота щодо впливу на зміну світогляду художників і формування в них нової мистецької практики [17, 14].

Унаслідок організованих партійно-радянським апаратом та підконтрольними йому творчими спілками заходів у мистецькому середовищі склалася диференціація щодо участі в різноплановому залученні до розбудови різних сфер соціалістичного суспільства представників творчої інтелігенції, які пройшли через систему радянського «перевиховання». Свідченням «перевиховання» старих спеціалістів мала стати їхня широка позаслужбова діяльність, суспільна робота, спрямованість на впровадження соціалістичних основ у життя.

Таким чином, унаслідок цілої системи заходів, спрямованих на залучення західноукраїнської інтелігенції до співпраці з владою, сформувалося кілька категорій інтелігенції. Спираючись на класифікації, запропоновані дослідниками історії Західної України в аналізованій період – С. Гереговою, Т. Марусик і С. Свораком, та базуючись на фактичних відомостях, вважаємо за доцільне поділити представників нової інтелігенції регіону на такі підгрупи: 1) політично активні посланці зі східних регіонів України; 2) невелика група активної прорадянської місцевої інтелігенції; 3) аполітична частина митців, які були налаштовані відносно лояльно до радянської влади; 4) частина

творчої інтелігенції, яка не сприймала радянську владу, а подеколи займала ворожу позицію; 5) емігранти [3, 101; 13, 121]. 3-поміж цих груп найчисельнішою була третя, а найбільш динамічною, особливо в перші повоєнні роки, – перша. Така розстановка сил спостерігалася до завершення періоду сталінщини.

Отже, незважаючи на потужний комплекс заходів, проведених партійно-радянськими органами, мистецьке середовище Західної України не було однорідним у своєму ставленні до радянської влади. Кращі представники творчої інтелігенції намагалися зберегти власну мистецьку та світоглядну самобутність.

Повноцінне використання дорадянської інтелігенції в інтересах влади потребувало залучення всього арсеналу засобів виховання та перевиховання митців. Процес ідейної трансформації старої та створення нової, відірваної від національних традицій, інтелігенції був складним і неоднозначним. До цього радянська влада використовувала різні засоби – від ідеологічного тиску до прямих репресій.

Проте не всі представники творчої інтелігенції однаково реагували на процес перевиховання. Частина митців одразу долучилася до заходів із радянізації, решта займала вичікувальну або й ворожу позицію. Залучивши у творчі організації діячів культури і мистецтв із європейським досвідом, спілки намагалися пом'якшувати партійні нагінки на творчу інтелігенцію, рятувати їх від усіляких викривальних кампаній та зберігати свою мистецьку ідентичність.

Джерела та література:

1. Бадяк В. У лежачих сталінщини. Нарис історії Львівської організації Спілки художників України 1939 – 1953 / В. Бадяк. – Львів: СКІМ, 2003. – 204 с.
2. Бадяк В.П. Фундатори. Львівська національна академія мистецтв 1946–1953 рр. / В.П. Бадяк; [під ред. А. Бокотєя]. – Львів: ЛНАМ, 2007. – 188 с.
3. Герегова С.В. Розвиток вищої освіти в західних областях України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст. / С.В. Герегова, Т.В. Марусик // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 101 – 108.
4. Державний архів Львівської області. – Ф.Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 127.
5. Добрускін М.О. Інтелігенція в радянському суспільстві / М.О. Добрускін. – К.: Тов. «Знання», 1971. – 46 с.
6. Ільницький М.М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття / М.М. Ільницький. – Львів: Місіонер, 1999. – 212 с.
7. Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки) / Л.І. Крушельницька. – Львів: Астролябія, 2008. – 352 с.
8. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – В 2-х т. – К.: Наук. думка, 1995. – Т.1. 1939 – 1953 / Упоряд. Т.А. Галайчак та ін. – 1995. – 749 с.
9. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40 – 50-ті рр. ХХ ст.) / Т.В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
10. Попп Р. Інтелігенція Львова у 1944 – 1953 рр.: етносоціальна характеристика / Р. Попп // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного

- університету ім. І. Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 4. – С. 373 – 383; Попп Р.П. Інтелігенція Львова у 1944 – 1953 роках (історико-соціологічний аспект): автореферат дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р.П. Попп – Львів, 2003. – 18 с.]
11. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.) / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
  12. Ругаль Л.П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943 – 1945 рр.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.П. Ругаль. – К., 2009. – 16 с.
  13. Сворак С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.) / С.Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
  14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 614. – 146 арк.
  15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр. 299. – 39 арк.
  16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 339. – 30 арк.
  17. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.581. – Оп.1. – Спр. 100. – 28 арк.
  18. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп.1. – Спр. 148.

© **Дмитрій МАЛЕЖИК**

ТВОРЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ВТОРОЙ СОВЕТИЗАЦИИ РЕГИОНА (1944 – 1953 гг.)

Проанализированы основные пути и методы кадровой политики советской власти в отношении западноукраинской творческой интеллигенции в последние годы Второй мировой войны и в период апогея сталинизма. Раскрыта роль местных творческих союзов в процессе идеологизации творческой интеллигенции. Определены основные сторонники и противники процесса советизации творческой интеллигенции западных областей УССР.

Ключевые слова: Вторая мировая война, творческая интеллигенция, кадровая политика, творческий союз, репрессии.

© **Dmytro MALEZHUK**

INVOLVEMENT OF PERSONNEL OF WEST-UKRAINIAN ARTS INTELLIGENTSIA BY SOVIET POWER IN THE LATE YEARS OF WORLD WAR II AND DURING THE FIRST POST-WAR DECADE (1944 – 1953)

It is analyzed the main ways and methods of Soviet staffing policy as to West-Ukrainian arts intelligentsia in the last years of World War II and during the peak of Stalinism. The role of West-Ukrainian regional art unions in the ideologizing of arts intelligentsia is shown. It is

ascertained, that the main ideological basis for re-education of local artists was a struggle with a Ukrainian history conception by M. Hrushevskiy. One of the main way of ideologizing was the involvement of people from Eastern and Central Ukraine, which had to realize the principles of Marxism-Leninism and internationalism. These principles had to be the main in art unions work. It should be mentioned, that many of new-arrived staff had no professional expertise, did not know the local peculiarities and made serious mistakes and miscalculation, facilitating the implementation of russification. State policy, aimed at growing of Russians and Russian-speaking inhabitants, caused a limitation of Ukrainian language using. It is examined, that even pro-Soviet local artists paid attention to the facts of violations as for Ukrainian-speaking people.

It is also ascertained, that one of the most effective way of training of new arts intelligentsia in West Ukraine was a founding of new higher schools, such as Lviv Institute of applied and ornamental arts, Uzhhorod state university

It is researched, that organizational issues of re-education of West-Ukrainian artists were laid on art unions. The main ways of activities of these organizations were supporting of socialist realism as the principal art method, meddling in artistic life of intelligentsia, initiation the strict theme frameworks for their members, founding of class approach to literature and art. Due to art unions a number of peasants and workers by origin among West-Ukrainian arts intelligentsia highly arose.

It is also shown, that ideological work among the Ukrainian artists was enough unified and controlled. Mass and the most elementary forms of them were courses, lecture centres, so-called universities of Marxism-Leninism, history of Communist party circles. West-Ukrainian writers and artists were oriented for execution of journalistic, agitation and educational work, for convergence of their creative works with Soviet positive reality. It caused a politicization of art. The most aggressive way of re-education of West-Ukrainian artists were repressions.

The main achievements and miscalculations of Soviet authorities are determined. It is shown, that the best part of local artists keep their civil and world view opinion, their artistic principles and not always copied the standards of socialist realism.

It is proved, that as a result of involvement of personnel of local arts intelligentsia by Soviet power they can be divided into five subgroups: 1)politically active messengers from Eastern and Central Ukraine; 2)a small group of local pro-Soviet arts intelligentsia; 3)the main part of loyal artists, who were indifferent to politics; 4) a part of arts intelligentsia, which could not apprehend the Soviet power and carried its point; 5) emigrants. Among these subgroups the most numerous was the third one, and the most dynamical was the first one.

Keywords: Second world war, creative intelligentsia, skilled policy, creative union, repressions.

УДК 004.032.6:355.40

© Оксана ПРОХОРЕНКО

«ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА» В СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено та проаналізовано основні засоби та методи впливу на суспільство за допомогою інформаційної війни, що відбувалася в другій половині ХХ ст. в СРСР. Підтверджено думку про те, що наслідком інформаційної війни проти населення впродовж радянського періоду стало руйнування історичної самосвідомості, що призвело до маргінальності та деморалізації у поведінкових моделях, порушило морально-етичні цінності, культурні та світоглядні орієнтири пострадянського населення.

Ключові слова: інформація, інформаційні технології, інформаційна війна, ідеологія, Радянський Союз.

Новітні тенденції розвитку історичної науки на сучасному етапі пов'язані зі зростанням уваги до дослідження впливу інформації та інформаційних технологій на життя людини, народу, країни.

Сучасний всесвіт називають світом інформаційних технологій. ХХ – початок ХХІ ст. поставили перед суспільством нові парадигми життєдіяльності. Науково-технічний прогрес перекреслив сталі в минулому обрії розвитку та безпеки, дав поштовх до пошуку нових методів виживання, до вміння знайти найкраще «місце під сонцем», досить часто без будь-яких компромісів та морально-етичних норм.

Військова зброя, яка призводить до фізичного знищення людей, стає менш популярною в нинішніх умовах розвитку суспільства. Значно важливіше – переорієнтувати, підкорити противника, переманити на свій бік і заволодіти його статками, а також використати його ресурси у своїх цілях із меншою кількістю фізичних втрат та кращою результативністю.

Ми є свідками процесу трансформації інформації на товар, що призводить до міжнародної конкуренції за оволодіння інформаційними ринками та ресурсами, які визначають і ефективно впливають на стан економічної, оборонної, соціальної, політичної та інших складників національної безпеки країни.

Наша держава в ХХІ ст. відчула на собі силу та небезпеку неправдивої інформації, яка є своєрідною зброєю. Пригадуються пророчі слова відомого банкіра зі світовим ім'ям Н. Ротшильда: «Хто володіє інформацією, той володіє світом», які стали крилатим висловом. Як показала практика, населення України не має імунітету до брудного

«зараженого» інформаційного потоку, що надходить від проросійських засобів масової інформації, бо не було вчасно «вакциноване».

Останнім часом ми мали можливість помічати, наскільки важкими можуть бути наслідки порушення інформаційної безпеки, пов'язані з використанням сучасних інформаційних технологій, а практику поглинання суспільної думки потрібно шукати в ХХ ст. На думку С. Смольц, «ідеологічні протистояння та інформаційні зіткнення сформували історичне обличчя другої половини ХХ ст.» [1, 72].

Радянський Союз був багатоколоритною державою, оскільки до його складу входило 15 союзних республік. Розмаїття культур, традицій, мов, світоглядів, бачення майбутнього тощо – характерні особливості країни Рад. Задля утримання та розширення власних кордонів, поглинання ресурсної бази республік-донорів правляча верхівка прагнула створити єдине інформаційне поле, єдину суспільну думку та модель поведінки, єдину державу, кордони – єдиний СРСР. Для збереження союзних кордонів, використання людського та ресурсного потенціалу, недопущення будь-яких суспільних та національних конфліктів розроблялися нові методи впливу на людину, зокрема інформаційна війна, яка охоплювала радянську пропаганду, ідеологічні кампанії, поширення «історичних міфів», прокомуністичну ідеологію, цензуру тощо (проти свого ж, так званого «радянського населення»), однак задля високої мети – єдиного та неперушного Радянського Союзу.

Запропонована наукова розвідка є досить актуальною з огляду на те, що нині немає аналітичних досліджень із проблем історичних витоків та розробки інструментарію інформаційної війни в СРСР у другій половині ХХ ст.

Цей період у СРСР характеризувався посиленням ідеологічного контролю за всіма сферами життєдіяльності суспільства, офіційною односторонністю, нетерпимістю до вільного висловлення думки. Наукова література радянського періоду була доволі однотипна, позбавлена критичності, найбільша увага зосереджувалася на «вирішальній ролі Комуністичної партії», на «успіхах науково-технічного прогресу» і «культурній революції».

Наприкінці 50-х – на поч. 60-х рр. ХХ ст. офіційний розрив із політикою сталінізму дав поштовх до розширення тематики історичних досліджень. У цей час навіть згадувалися помилки в політиці партії та сталінські «перегини». Водночас діяла інерція «позитивності» у висвітленні політики партії й уряду, соціальних змін і перетворень досліджуваного періоду.

На початку 1990-х рр. з'явилися перші фундаментальні роботи, автори яких намагалися об'єктивно розкрити складні та трагічні сторінки вітчизняної історії післявоєнного періоду. Ці праці мали значний вплив на наукове розуміння сутності тоталітаризму в Україні. У 1992 р. вийшов збірник «Сторінки історії України: ХХ століття», дослідники якого торкнулися багатьох «білих плям» української історії ХХ ст., проливши світло на трагічні наслідки тоталітаризму для українського народу.

Процес становлення тоталітарної репресивної машини в СРСР розглядають дослідники Ю. Шаповал, В. Золотарьов, В. Пристайко в авторській праці «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи», а також І. Білас у дослідженні «Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953».

Західна історична наука загалом зосередилася на пошуках сутності тоталітарного режиму та його впливу на радянське населення. Цій проблемі присвячені ґрунтовні монографії учених Х. Арендта, К. Фрідріха, З. Бжезинського та М. Джиласа.

Дослідженням тематики інформаційних війн та аналізом їхнього впливу на суспільство нині займаються С. Расторгуєва («Інформаційна війна») і В. Крисько («Секрети психологічної війни»). Питанням інформаційних війн із позицій національної безпеки приділяли увагу П. Лайнбарджер, Г. Почепцов, О. Литвиненко, І. Панарін, А. Манойло, С. Расторгуєв, В. Крисько та ін. Вплив інформаційних протистоянь на свідомість особистості та суспільства досліджували Р. Чалдіні, С. Кара-Мурза, В. Шейнов та інші. Отже, аналіз історіографічного матеріалу засвідчує цікавість до висвітлення проблеми значної кількості науковців, що в перспективі призведе до ліквідації «білих плям» радянської історії і до утворення цілісної системи противаги інформаційній війні з боку будь-яких вторгнень в українське національне інформаційне поле.

Ми поставили за мету на основі узагальнення і всебічного аналізу архівних джерел, опублікованих матеріалів та наукового доробку попередників відтворити та проаналізувати основні засоби та наслідки впливу на суспільство за допомогою інформаційної війни в Радянському Союзі в другій половині ХХ ст.

Потрібно зазначити, що вперше поняття «інформаційна війна» було закріплене в директиві Міністерства оборони США DOD S 3600.1 від 21 грудня 1992 р., де воно розглядалося як різновид радіоелектронної боротьби. Далі в звіті американської корпорації «Ренд» MR-661-0SD «Strategic Information Warfare. A new face of War» (1996 р.) оперують терміном – «стратегічна інформаційна війна (інформаційне протиборство)», який визначався як війна з використанням державного глобального інформаційного простору й інфраструктури для проведення стратегічних військових операцій і зміцнення впливу на власний простір [2].

Нині налічується безліч тлумачень щодо цього поняття, які розкривають саму сутність означеного терміна: інформаційна війна – комплексна дія (сукупність інформаційних операцій) на систему державного і військового управління протилежної сторони, на її військово-політичне керівництво, яке в мирний час призвело б до прийняття сприятливих для сторони-ініціатора інформаційного впливу рішень, а в ході конфлікту повністю паралізувало б функціонування інфраструктури управління противника [3; 24]. «Інформаційна війна – це всеохопна цілісна стратегія, зумовлена всезростаючою значимістю і цінністю інформації в питаннях командування, управління і політики» [4, 11].

Під час ведення інформаційної війни в суспільну свідомість народу-противника цілеспрямовано навіюють неправильні уявлення про навколишній світ, що дає змогу агресору вільно маніпулювати противником. Потрібно зазначити, що в СРСР до противників зараховували населення самої країни, тобто відбувалася війна радянсько-комуністичної системи та партійної номенклатури з багатонаціональним народом, його мовним, релігійним середовищем. До того ж, захоплення необхідних ресурсів практично не зустрічало ніякого спротиву. Без військової зброї підкорялися цілі народи.

На думку С. Смольц, СРСР створив тоталітарну систему, важливим складником якої була радянська ідеологія. Сформувавши замкнуту систему, що блокувала проникнення будь-яких відмінних переконань та ідей, вона офіційно закрила доступ будь-якої інформації ззовні та повністю контролювала внутрішній інформаційний, в тому числі й науковий, громадський простір, часто проникаючи навіть у таємний внутрішній світ людини [1, 70].

Як відомо, частиною інформаційної пропаганди є робота з власним населенням, тому вже напередодні Другої світової війни для виправдання агресивної політики проти польського та українського народів сталінський уряд упродовж 1930-х рр. розгорнув на внутрішньому інформаційному просторі кампанію проти Польщі для того, щоб обґрунтувати ідею про нібито необхідність визволення українського населення «з-під панського ярма» [5].

Як зазначив Дж.Т. Гросс, у ті непевні часи друковане заохочення в пресі до нападів на окремі небажані соціальні групи підкорених країн було рівнозначним наданню дозволу на відстріл цього сегмента населення. У такий спосіб українців і білорусів нацьковували на поляків у Західній Україні і Західній Білорусії [6].

Після приєднання до СРСР Північної Буковини та Бессарабії було розгорнуто кампанію розпалювання ненависті до румунів, які жили на цій території; розпочалася також атака на «українських націоналістів».

Аналіз та результати наслідків Другої світової війни ще раз продемонстрували, що фізичні форми впливу на ворога надзвичайно затратні, а виникнення засобів масового знищення взагалі поставили під сумнів доцільність повномасштабних фізичних війн. Водночас СРСР захопив та приєднав до свого складу значну частину територій інших держав, тому потрібно було використовувати весь можливий арсенал впливу на населення цих територій, «інформаційна вакцинація» стала дієвим засобом утримання контролю на завойованих територіях, тому основою інформативної війни в СРСР стало «національне питання» та «радянізація» населення, яке проживало в Радянському Союзі. Такі зусилля зміцнювали становище росіян коштом інших національностей і були спрямовані на розпалювання національної ворожнечі в суспільствах, що перебували під радянським контролем. Тактика «нацьковування» народів один проти одного, одних соціальних груп проти інших давала можливість для комуністичної верхівки створити систему народного контролю й розправ, яка в подальшому почала діяти без прямого втручання очільників влади.

З початком боротьби Української повстанської армії Радянський Союз отримав новий об'єкт для інформаційної агресії – бандерівців. Повстанський рух на західноукраїнських землях набрав таких масштабів, що звичні методи придушення вже не діяли, отже, потрібна була гібридна війна. Разом із застосуванням армії на території Західної України розпочалося впровадження різноманітних методів терору: організація мережі секретних співробітників (сексотів) для проникнення в середовище підпільників та виявлення тих, хто допомагає повстанцям, депортації та розстріли населення, яке підтримувало повстанців [7]. Відбувалося заслання спецзагонів, перевдягнутих у форму УПА, які чинили звірства над місцевим населенням та різні провокації для дискредитації руху, кампанія очорнення повстанського руху [8].

Інформаційна війна проти УПА складалася із двох оперативних кампаній – перша була розрахована на радянський загаль, на усе населення СРСР, особливо на українців, що жили за межами західноукраїнських земель. У ній застосовувалися різного роду пропагандистські гасла, базовані на обвинуваченнях повстанців у фашизмі, у тому, що вони стріляли в спину, та в інших звірствах [9]. Ця частина інформаційної агресії проти УПА мала беззаперечний успіх для прокомуністичної верхівки СРСР.

Ідеологеми, що застосовувалися проти УПА, були перенесені на всіх жителів Західної України, створювалися такі штампи, як «бандерівці», «фашисти», «уніати», «вуйки», «підляшки» тощо. Поступово ознаками цієї інформаційної війни став релігійний та етнічний расизм [10].

Отже, ці методи стали частиною інформаційної війни – кампанією очорнення повстанців, засилання спецзагонів під виглядом УПА, які супроводжувалися провокаціями, дезінформацією та пропагандою. З відстані часу можемо стверджувати, що зазначені методи стали настільки «дієвими», що легко перейшли і в ХХІ ст., зокрема в 2014 р. Значна частина пострадянського суспільства досі вважає західне населення України «бандерівцями», бандитами, канібалами, злочинцями, які представляють пряму загрозу світовому суспільству.

Після Другої світової війни посилилася ідеологічна обробка населення. Спочатку пропагандистські кампанії, які були методологічною базою інформаційної війни, мали загальносоюзний характер. Вони розроблялися згідно із вказівками ЦК ВКП(б), спускалися до республіканського керівництва, яке, у свою чергу, розробляло постанови й рішення, що їх мали чітко виконувати обласні партійні організації.

Для недопущення плюралізму думок серед населення та впровадження власних ідеологем у 1940-х рр., коли з'явилися зарубіжні радіостанції, які вели трансляції не лише російською мовою, а й мовами народів СРСР (Радіо «Свобода», Голос Америки, Німецька хвиля, Російська служба Бі-бі-сі та інші), непідвладні радянській цензурі, а також у зв'язку з тим, що в населення з'явилася велика кількість короткохвильових радіоприймачів, у СРСР стали застосовувати масове глушіння зарубіжних радіостанцій за допомогою потужного радіоелектронного обладнання («глушилок»). Радянська мережа радіоглушіння була найпотужнішою у світі [11].

Улітку 1946 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), який визначив генеральну лінію партії на післявоєнний період і ухвалив низку постанов, а також визначив курс на нову ідеологічну чистку, яка розгорнулася в другій половині 1946 р. після серпневого пленуму ЦК КП(б)У. Зокрема, сучасні дослідники вважають, що ця кампанія була складником чергової сталінської атаки на Україну [12, 709]. Партія та її місцеві органи негативно ставилися до громадян, які перебували на окупованій території, підозрювали кожного, хто перебував за межами СРСР, адже ці особи на деякий час вийшли з-під контролю радянської ідеологічної машини. О. Субтельний, зокрема, зазначає, що, незважаючи на моральний стимул, який надала більшовикам перемога у Другій світовій війні, Й. Сталін був переконаний, що війна завдала радянському суспільству серйозних ідеологічних втрат. Проте найбільше режим був занепокоєний тим, що близько 70 млн радянських людей, котрі жили в зоні німецької окупації,

працювали на примусових роботах і потрапили у полон, зазнали впливів західного способу життя [13, 428].

Історик І. Рибалка, сучасник тих подій, зазначає: «Особливо нас дивувала поведінка багатьох командирів і політпрацівників, які забули, що мільйони людей залишились в окупації через відступ Червоної армії (а значить, і їхній) і тепер стали вважати цих людей другорядними, нечистими, якимись дезертиро-оточено-пристосуванцями» [14, 91].

Потрібно наголосити, що до середини 1950-х рр. в особистих анкетах з обліку кадрів зберігалася графа, у якій містилося запитання: «Чи перебував на окупованій території?». МДБ (пізніше КДБ) перевіряло на благонадійність штати організацій, установ, навчальних закладів, підприємств тощо. Особливий контроль і нагляд було встановлено за тими особами, які знаходився під впливом «ворожої ідеології». Ідеться про тих, котрі перебували на окупованій території, були вивезенні на примусові роботи до Німеччини, потрапили в полон. Їхній моральний стан багато в чому міг бути детермінований німецькою ідеологією.

У березні 1946 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було розглянуто питання «Про підготовку, підбір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації». З доповіддю виступив М. Хрущов, який заявив: «Одними з найнебезпечніших залишків капіталістичної психології є залишки буржуазно-націоналістичної ідеології, які необхідно якнайскоріше викоринити...» [15, 18].

Радянська пропаганда вже через кілька років після війни створила образ нового ворога (на противагу переможеній Німеччині) – США – як уособлення імперіалізму, що тепер став головним ворогом комунізму.

Наприкінці 1948 р. було викрито ще один шкідливий ухил – «космополітизм», який був одним із проявів «низькопоклонства перед Заходом». Саме в цьому році відбувся дипломатичний розрив у відносинах Ізраїля (створеного за участю СРСР) з Москвою й переорієнтація його на США.

Космополітизм (грец. *kosmopolites* – космополіт, громадянин світу) – ідеологія так званого світового громадянства. Ця кампанія за часом її проведення і задумами зіткнулася з іншою ідейно-політичною штормовою хвилею – з широкомасштабною антисемітською кампанією проти «безрідних космополітів». Заборона на контакти і шлюб радянських громадян з іноземцями стала першим антикосмополітичним заходом.

У засобах масової інформації та на шпальтах газет ця кампанія проходила під гаслом піклування партії й особисто Й. Сталіна про розвиток культури, недопущення поширення в країні псевдонаукових досліджень, формалістичних та інших антинародних течій у науці, низькопоклонських настроїв серед значної частини інтелігенції тощо. Критика космополітизму швидко набула антисемітського характеру. Дослідник Н. Верт вважає, що кампанія насамперед була спрямована проти інтелігентів-євреїв, які звинувачувалися в «антиросійському космополітизмі», «сіоністській діяльності в інтересах імперіалізму» [16, 345].

В українському суспільстві в післявоєнний період ознак вільної інтелектуальної думки не залишилось, тут політична цензура була надзвичайно активна. Відповідно

до нового повороту в генеральній лінії партії в УРСР не було жодного журналу, культурно-освітньої чи наукової установи, що не зазнали післявоєнної ідеологічної чистки [12, 710].

Після смерті Й. Сталіна історик І. Рибалка, згадуючи ті роки, зазначав: «Якогось особливого болю й жалю смерть Сталіна у мене не викликала. Але й радості, як у мільйонів зеків, теж. Утверджувалось відчуття, що закінчується великий, тяжкий, звитяжний і страшний відрізок часу, епоха в житті народу, мільйонів людей. ... Відкривалась нова епоха. Але якою вона буде?» [14, 118].

Із середини 50-х рр. ХХ ст. в країні розпочався процес десталінізації, який охопив усі сторони життя суспільства. Поряд із цим, як зазначає свідок тих подій І. Рибалка: «...викриття культу Сталіна і ліквідація найбільш одіозних частин його політики й репресивної системи відбувалися за канонами цієї ж системи, без порушення її основних, передусім організаційних, підвалин» [14, 127].

Дослідник Р. Офіцинський зазначає, що викрити діяльність Й. Сталіна вистачило духу лише через три роки після його смерті [17, 123 – 136]. Такої ж думки дотримується В. Юрчук, який вважає, що й після смерті Й. Сталіна, аж до ХХ з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), обертався маховик сталінських тоталітарних методів управління культурою і всім життям українського народу [18, 48]. На нашу думку, процеси, які мали місце в середині 1950-х рр., не змінили магістрального курсу суспільно-ідеологічного життя УРСР, лише відбулася підміна культу Й. Сталіна культом Комуністичної партії.

Війна сприяла переосмисленню прокомуністичних поглядів у суспільстві, особливо серед тієї частини співвітчизників, які мали змогу побачити життя в країнах Європи. Усі вони зазнали чужих для системи ідеологічних впливів. «Контраст між рівнем життя в Європі й у нас, контраст, із яким зіткнулися мільйони людей, що воювали, був моральним і психологічним ударом», – згадував відомий радянський письменник К. Симонов [19, 48]. Влада з підозрою ставилася до кожного, хто на деякий час вийшов з-під контролю радянської ідеологічної машини. Уже в останні дні війни сталінський режим за будь-яку ціну намагався відновити тотальний контроль над свідомістю власних громадян, встановити могутній бар'єр між радянською дійсністю й життям світу. Екстремальність військового буття пробудила в людині здатність варіативно мислити, критично оцінювати ситуацію, порівнювати й вибирати рішення – саме в цій можливості крилася потенційна загроза для режиму, який розраховував на суб'єкта, що мислить в обмежених рамках дозволеного [20, 6].

«Стратегічний курс партійно-державного управління економікою, культурою, ідейно-політичним, духовним життям в УРСР, як і в інших республіках РСРС, у перші повоєнні роки був спрямований на зміцнення сталінського тоталітарного режиму за допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, на застосування насилля і репресій проти прогресивних сил», – слушно зауважує В. Юрчук [18, 26].

На тлі ейфорії від перемоги владні структури не забували про «виховання» та «перевиховання» населення. Й. Сталін прагнув подолати інерцію ейфорії народу

й певну деідеологізацію радянського суспільства, здійснивши нову тотальну інформаційно-психологічну мобілізацію. Необхідно було витравити «буржуазний душок», привнесений у суспільство в ході контактів радянських людей з іноземцями у визволеній Європі [12, 950]. Головна мета вбачалась у тому, щоб відновити такий моральний стан суспільства, який не буде загрозою для системи. Владні структури ніколи не приховували того факту, що займаються селекцією нового типу населення, прагнуть витворити єдиний «радянський» народ.

Отже, суспільство, яке пройшло через всі жахи Другої світової війни, вже не було таким заляканим, як раніше. Тому Й. Сталін розгорнув нову хвилю терору. Не відмовляючись від довоєнних методів фізичного знищення, режим зробив акцент на більш витонченому терорі – інформаційно-психологічному.

Будь-який вияв опору, непокори, непослуху жорстоко викорінювався. У державі знешкоджували всіх, хто потенційно не вписувався в створену систему, мав протилежні погляди чи навіть смаки і звички. Деспотична й бюрократична держава шляхом залякування панувала не тільки над тілом, а й над душею народу [12, 723].

В. Даниленко зазначає: «У повоєнний період радянські люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень і рішень» [21, 4].

Психологічний стан жаху та відчаю серед населення зумовлювався насамперед безпосереднім враженням від масових репресій. Радянська пропагандистська машина маніпулювала суспільною свідомістю, в одних випадках створювала інформаційний вакуум, а в інших, удаючись до організації показових судових процесів, перетворювала їх на своєрідні політичні вистави, спрямовані на нагнітання психологічної істерії.

Навіть після смерті Й. Сталіна страх залишався невід'ємним складником морально-психологічного стану населення. Відомий історик І. Рибалка, згадуючи ті часи, зазначав: «Залишався страх, який просяк все єство кожного навіть перед мертвим Сталіним, за одним словом або помахом руки якого в один момент піднімалися зі своїх рідних місць і під проводом НКВС-КДБ переміщалися в невідомі місця, зникали тисячі, сотні тисяч його співвітчизників, цілі народи... Кинули у вічність мільйони селян, інтелігентів, партійців, військових...» [14, 118]. Страх ще впродовж тривалих років сковував свідомість і не давав розкритися творчим здібностям людини.

У свідомості населення формувалися такі риси, як одностудність або несприйняття будь-якої свободи думок. Як зазначають Б. Зайцев і Б. Мигаль: «Погляди, смаки правлячої партії, більше того, однієї людини – її вождя – стали обов'язковими для всіх» [22, 125].

Отже, методи і способи ведення інформаційної війни Росії в ХХІ ст. так чи інакше сягають тих самих практик, які застосовувалися в ХХ ст. Інформаційну війну, що є агресією Російської Федерації проти України, відомий російський політик Борис Немцов охарактеризував як війну нацистського режиму проти демократичної держави: «Виграти війну можуть нацисти із Геббельсом на чолі. Те, що Україна прогнала інформаційну війну, – це факт. Але те, що ви не повинні з цього приводу дуже переживати – це теж факт. Ви ж не нацистська держава» [23].

Як наслідок, інформаційна війна проти власного народу в СРСР у ХХ ст. спричинила маргинальність та деморалізацію у поведінкових моделях, етичних цінностях, культурі та світоглядних орієнтирах пострадянського населення, призвела до змін, що вплинули на становлення та розвиток незалежної держави, України, які даються взнаки і до нині. За словами В. Полохала: «Українське суспільство вийшло із сімдесятирічного періоду перебування в СРСР без передумов для цивілізованого демократичного розвитку – без ознак громадянського суспільства, без демократично налаштованої національної еліти, без повноцінної національної культури та усвідомлення себе як нації» [24].

Потрібно наголосити, що в результаті інформаційної війни в особистості руйнується цілісне сприйняття навколишнього світу, йде формування фрагментарного, калейдоскопічного фіксування подій, а свідомість людини легко піддається маніпулюванню ззовні. У сучасному науковому дискурсі цей процес дістав назву «зомбування». До того ж, руйнується історична самосвідомість (історичні міфи дезінформують реальність), цілісний історичний процес розривається на частини, які протиставляються одна одній.

Інформаційна зброя відрізняється від інших засобів ведення війни. За її допомогою ведуться неоголошені й найчастіше невидимі війни, а об'єктами впливу є громадські інститути суспільства і держави – економічні, політичні та соціальні. Крім того, військова стратегія використання інформаційної зброї виявилася тісно пов'язаною з цивільним сектором і стала багато в чому від нього залежати.

Джерела та література:

1. Смольц С.П. Інформаційна війна як чинник формування суспільного буття / С.П. Смольц // ВІСНИК НТУУ – КПІ, – Філософія. Психологія. Педагогіка. – Випуск 3'201, – С. 70 – 77.
2. Присяжнюк М., Жарков Я. Аналіз засобів ведення інформаційної боротьби з використанням інформаційних технологій, форм і способів їх застосування [Електронний ресурс] / М. Присяжнюк, Я. Жарков. – Режим доступу: Центр воєнної політики та політики безпеки: <http://defpol.org.ua>, (10 серпня 2009 р.).
3. Зінов'єв А. Глобальне свержобщество і Росія / А. Зінов'єв. – М.: Харвест, 2000. – 125 с.
4. Полохало В.И. Незгражданское общество как социополитический феномен Украины / В.И. Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25 – 33.
5. Бугайчук А. Як голосували «за советів» / А. Бугайчук // Волинь Post. – 2013. – 28 жовтня.
6. Інформаційна війна 1939 року: як Кремль пропагував пакт Молотова-Ріббентрона [Електронний ресурс] / М. – Режим доступу : http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/5472/Informacijna_vijna_1939_roku_jak_Kreml_propaguvav.
7. Леусенко О. Оборонні НКВД / О. Леусенко // Livejournal. – 2012. – 21 грудня.
8. Преступления НКВД на территории Западной Украины // Voronz. – 2014. – 6 квітня.

9. Вересень С. «Злочини УПА»? Пізнайте правду /С.Вересень // Кобзар. – 2010. – 19 травня.
10. Фельдман О. Кибер-ненависть по-українски: кого, сколько и за что?.. / О.Фельдман //Українська правда. – 2011. – 15 жовтня.
11. Плейкіс Р. Радіоцензура / Р. Плейкіс // – Baltijos korija. – 2002. – 71 с.
12. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. історичні нариси. – К.: Наукова думка., 2002. – 950 с.
13. Субтельний О. Україна: історія /О. Субтельний // 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
14. Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління / І.К. Рибалка – Х.: Основа, 1999. – 200 с.
15. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40 – 50-ті рр. XX ст.) / Т. Марусик – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
16. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991 /Н. Верт // Пер. с фр. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
17. Офіцинський Р.А. Микита Хрущов як викривач сталінізму: ювілейні коментарі з геополітичної межі Захід-Схід. / Р.А. Офіцинський // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 10. – С. 123 – 136.
18. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. Юрчук – К.: Асоціація «Україна», 1995. – 80 с.
19. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине /К. Симонов // Знамя. – 1988. – № 3. – С.3 – 66.
20. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945 – 1946) /Е. Зубкова // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 4 – 14.
21. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період.(1945 – 1963 рр.) /В. Даниленко // Україна XX ст.: культура. ідеологія. політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 3 – 16.
22. Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Преподаватели, студенты и сотрудники Харьковского университета в период немецко-фашистской оккупации (1941 – 1943 годы). / Б.П. Зайцев, Б.К. Мигаль // Эпоха. Культура. Люди. (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы)/ Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003.): Сб. докладов. – Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 100 – 112.
23. Немцов Б. Информационную войну всегда выигрывает нацистский режим [Електронний ресурс] / Б. Немцов. – Режим доступу: http://sensor.net.ua/news/282944/informatsionnuu_voyinu_vsegda_vyigryvaet_natsistskiyi_rejim_nemtsov.
24. Полохало В.И. Незгражданское общество как социополитический феномен Украины / В.И. Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25 – 33.

© Оксана ПРОХОРЕНКО

«ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА» В СССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

Освещены и проанализированы основные средства, методы и влияние на общество информационной войны, которая проводилась во второй половине XX в. в СССР. Подтверждена мысль о том, что следствием информационной войны в течение советского периода стало разрушение исторического самосознания и трансформация морально-этических норм в обществе.

Ключевые слова: информация, информационные технологии, информационная война, идеология, Советский Союз.

© Oksana PROKHORENKO

"INFORMATION WARFARE" IN THE USSR IN THE SECOND HALF OF XX CENTURY

It is analyzed the main tools, techniques and social impact of information warfare, which was held in the second half of XX century. in the USSR.

The latest trends of historical science nowadays associated with increasing attention to the study of the impact of information and information technology on human life, the people of the country.

Problems breach of information security are important, the last time we had an opportunity to see how serious the consequences may be a violation of information security related to the use of modern information technology.

The purpose of this article is to generalize based and comprehensive analysis of archival sources, published material and scientific achievements of predecessors reproduce and analyze the fundamentals, tools and informative effects on society of war in the Soviet Union in the second half.

The Soviet Union was a lot of nation-state. To preserve the Union borders, and the use of human resources, prevent any social and national conflicts developed new methods of human exposure, one of them was the information war, which included: Soviet propaganda and ideological campaign spread "historical myths" pro-ideology, caesura, etc., against his own so-called "Soviet people", but for high end, single and inviolable Soviet Union.

Thus, a society that has passed through all the horrors of the Second World War has been so intimidated as before. Therefore, Stalin launched a new wave of terror. Without prejudice to the pre-war methods of physical destruction, the regime has placed emphasis on more sophisticated terror - informative and psychological.

As a result, the information war against its own people in the Soviet Union in the twentieth century demoralization and behavioral models, ethical values, culture and ideological orientations of post-Soviet population.

Key words: information, information technology, information warfare, ideology, Soviet Union.

СКАРБНИЧКА МУЗЕЙНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК 329(477):430(930.2)

© Людмила БЕВЗ,

© Галина ЯРОВА

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ У ПОВОЄННІЙ НІМЕЧЧИНІ (НА МАТЕРІАЛАХ АНДРІЯ ГЛІНІНА З МУЗЕЮ ГЕТЬМАНСТВА)

На основі музейних предметів із фондової колекції Музею гетьманства досліджено життя українця Андрія Глініна, вивезеного до Німеччини 1943 р. на примусові роботи. На прикладі його життєдіяльності розкрито суспільно-політичне функціонування численної групи «переміщених осіб» з українських земель, відображено їхню активність у боротьбі з радянською системою за незалежність України.

Ключові слова: музейні предмети, Музей гетьманства, Андрій Глінін, Друга світова війна, переміщені особи, табори «ПО», газета «Українські вісті», Легіон імені Симона Петлюри, Українська Революційно-Демократична партія (УРДП), Українська Національна Рада (УНРада).

Упродовж останніх років до Музею гетьманства надходили матеріали, що належали українцям, які внаслідок різних обставин проживали за межами Батьківщини й докладали максимум зусиль для донесення історичної правди про Україну, її розвиток до світової громадськості.

У 2013 р. директор Бібліотеки-архіву імені Святого Володимира в Калгарі (Канада) Микола Ворон, із яким Музей гетьманства впродовж багатьох років співпрацює, зокрема веде листування, надіслав матеріали Андрія Глініна – одного з багатьох тисяч українців, вивезених на примусові роботи під час Другої світової війни. Закономірно виникає запитання: чому саме до Музею гетьманства? А відповідь криється в тому, що закордонні українці вбачають саме в цьому музеї репрезентанта ідеї української державності, а власне життя й еміграційну діяльність вони розглядають у контексті боротьби за незалежність України. Тому метою пропонованої статті є аналіз матеріалів Андрія Глініна, наявних у Музеї гетьманства, з метою визначити на його прикладі активність еміграції в суспільно-політичному житті української громадськості.

Українська та зарубіжна історіографія мають значний масив літератури про життя переміщених осіб (ПО) після закінчення Другої світової війни в таборах «ПО» [7; 10; 11]. Наукові дослідження та публіцистичні праці доволі чітко

відображають діяльність українців у різних організаціях та об'єднаннях, об'ємно висвітлюють життєві шляхи відомих діячів та очільників українського руху за кордоном [1; 2; 14]. Утім, до складу таких організацій входили тисячі пересічних українців, які гуртувалися навколо української ідеї і своєю повсякденною роботою інформували світову громадськість про існування української нації, що прагне до самостійного будівництва України.

Друга світова війна спричинила помітні й значні переміщення українців по всьому світу. Серед них були й примусово вивезені особи, військовополонені, і люди, які добровільно залишили свої домівки, втікаючи від радянської системи. Після закінчення війни згідно з умовами Ялтинської конференції всі радянські громадяни мали повернутися до СРСР. Репатріація відбувалася в кілька етапів, серед яких – і примусовий. Багато українців не мали бажання повертатися на різну землю. Задля цього вони змінювали свої документи, біографії, знаходили різні можливості, аби залишитися «на свободі» [7, 88]. Більше шансів залишитися на чужині було в тих українців, що перебували в зоні впливу союзницьких країн і проживали в таборах «ПО». У літературі зафіксовані різні цифри щодо кількості переміщених українців у Західну Німеччину та Австрію. В. Гальчинський називає кількість у 180 тис., Л. Стрільчук – 250 тис. [2, 228; 10, 27]. Однак, як зазначає В. Маруняк, чітко визначити статистику неможливо, адже в другій половині 1940-х рр. українці проживали і в таборах «ПО», і на приватних квартирах. Крім того, з остраху на репатріацію вони не завжди оприлюднювали свою національну належність [7, 82 – 86]. Українці в таборах «ПО» розгорнули активну суспільно-громадську, політичну і науково-культурну діяльність, позаяк серед них було чимало високоосвічених, свідомих громадських діячів, науковців, митців, що мали величезний авторитет серед населення таборів, зокрема й молоді.

Андрія Глініна, молодого й недосвідченого юнака вирвала нацистська рука з отчого дому. Німецьке військово командування в 1943 р. вирішило зробити подарунок фюреру – вивезти на примусові роботи до Німеччини хлопців і дівчат 1925 – 1926 рр. народження. До цього переліку потрапив і Андрій Глінін, який по закінченні середньої школи опинився в Німеччині на примусових роботах.

Андрій Глінін походить із чугуївських козаків [13, 234]. Народився 12 жовтня 1925 р. на Ставропольщині. Родина Глініних пройшла через процес колективізації, а значить, зазнала переслідування всієї родини, пережила голод. З 1934 р. малолітній Андрій почав відвідувати школу.

На чужині доля молодого хлопця була нелегкою. 5 лютого 1945 р. відбувся наліт радянських літаків на Німеччину, під час обстрілу з бортової зброї А. Глініну відірвало праву ногу вище коліна, унаслідок чого він майже рік перебував у лікарні. На початку 1946 р., виписавшись із лікарні, Андрій у Форхгаймі перейшов в український табір «ПО» міста Форхгайм, що був під опікою Допомогової і реабілітаційної адміністрації Об'єднаних Націй (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA). Головною метою діяльності цієї міжнародної організації була матеріальна допомога переміщеним особам та повернення їх додому.

Восени 1947 р. А. Глінін вступив на навчання в Українську електротехнічну школу в Авсгбурзі, у 1950 р. закінчив її, захистивши диплом інженера-електрика.

На початку студентського життя А. Глінін узяв участь у створенні Союзу українських інвалідів на еміграції. Це підтверджує наявний у Музеї гетьманства документ, що належав А. Глініну – посвідчення заяви вступу на дійсного члена Союзу Українських Інвалідів на Еміграції, Німеччина, 12 травня 1949 р. Це горизонтальний прямокутний аркуш, друкований типографським способом чорною фарбою, шрифтами різних розмірів, заповнений від руки чорнилом фіолетового кольору. У верхньому лівому куті – назва організації та філії, де вписане фіолетовим чорнилом місто «Ляйптгайм». Нижче по центру великими чорними літерами надруковано: «Посвідчення» та його основний зміст з рядками, заповненими фіолетовим чорнилом, з підписом касира. Унизу – друкований текст, у якому пояснюється, хто може бути членом СУІ на Еміграції, а також зазначається вагомість цього посвідчення. Зокрема, наголошується, що до СУІ на Еміграції як дійсний член із правом вирішального голосу може бути прийнята особа, що має близько 30 % втрати працездатності. У першу чергу військові інваліди та інваліди праці, нещасних випадків та деяких випадків з народження, про що засвідчує лікарсько-кваліфікаційна комісія. Посередині посвідчення кругла печатка, у центрі якої тризуб, а по колу напис: «ГОЛОВНА УПРАВА СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ ІНВАЛІДІВ».

У червні 1948 р. в Німеччині в таборі переміщених осіб у Новому Ульмі відбувся установчий з'їзд ветеранів, на якому об'єдналися дві ветеранські організації – відділ інвалідів при Союзі Українських Ветеранів та Союзу Українських Інвалідів – в єдиний Союз Українських Інвалідів на Еміграції. Було ухвалено, що це буде добровільна безпартійна організація, члени якої зможуть вільно вступати в будь-яку політичну українську організацію, але робити політичний «піар» на інвалідах не дозволено. Також висловлювалася думка про те, що всі наявні українські організації за кордоном об'єднуються задля створення єдиного фронту для боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу [9, 3].

Отримавши диплом інженера-електрика, влітку 1950 р. А. Глінін розпочав робітничу діяльність у видавництві «Українські вісті» в Новому Ульмі, якому присвятив усе своє життя [13, 234]. Саме цей часопис функціонував найдовше серед усіх українських періодичних видань за кордоном [5, 1].

Газета «Українські вісті» заснована як орган Української Революційно-Демократичної партії. Пріоритетною темою на сторінках цієї газети було здобуття Україною незалежності, а після 1991 р. – утвердження незалежності [12, 6].

Перше число газети з'явилося 19 листопада 1945 р. в українському таборі переселенців у Рейнгард-казармах у Новому Ульмі циклостильовим виданням на вісьмох сторінках малого формату. 18 число газети в 1946 р. вийшло вже друкарським способом [13, 209]. На видання «Українських вістей» ліцензію мали почергово окремі особи – П. Маляр та М. Воскобійник, а з 1951 р. було засновано видавничу спілку «Українські вісті» [13, 209]. Видавництво «Українських вістей» ототожнювалося з видавництвами «Прометей» і «Україна». Окрім друку творів І. Багряного, не мало чіткого видавничого профілю [7, 43].

Андрій Глінін в «Українських вістях» не мав постійної посади. Він виконував обов'язки мовного коректора, адміністратора, лінотипіста, мовного редактора. З вересня 1957 р. його було прийнято в члени видавничої спілки «Українських вістей» і призначено головою спілки та директором видання [13, 236]. У 1963 – 1973 рр. він був відповідальним редактором «Українських вістей».

Про діяльність А. Глініна як журналіста свідчить «Вступна картка на шосту сесію Української Національної Ради» 1967 р. Документ виданий на ім'я А. Глініна як кореспондента часопису «Українські вісті», що давало йому можливість перебувати на сесії, яка відбулася 18 – 22 березня 1967 р. у Мюнхені, третім президентом на ній обрали Миколу Лівіцького, а до складу Ради увійшла Організація українських націоналістів за кордоном.

Українська Національна Рада як український парламент із Виконавчим органом була створена 10 червня 1948 р. для координації діяльності всіх політичних партій на еміграції.

А. Глінін не стояв осторонь політичного життя еміграції. Він був членом Української Революційно Демократичної партії (УРДП), до якої його прийняли 24 вересня 1950 р. на загальних зборах осередку УРДП у Лайпгаймі [13, 234]. З 1953 р. Андрія було обрано головою осередку УРДП в Новому Ульмі, відтоді він був активним учасником УРДП як осередку партії, так і крайової організації і партійної діяльності загалом.

У Музеї гетьманства зберігаються матеріали участі А. Глініна на ІХ з'їзді УРДП 25 – 26 травня в 1985 р. в Детройті (США) та на ХІ з'їзді УРДП, що відбувся 2 липня 1995 р. в м. Лондон (Канада). ХІ з'їзд був приурочений до 50-річчя святкування діяльності партії та газети «Українські вісті». З цієї нагоди була відкрита виставка рідкісних матеріалів, що стосувалася 50-річної діяльності як УРДП, так і газети «Українські вісті» [4, 4].

У січні 1946 р. у Новому Ульмі в таборі відбулася перша установча нарада ініціативної групи зі створення УРДП, а 8 – 9 серпня 1947 р. в таборі в Регенсбурзі – Перший Установчий з'їзд, на якому було затверджено програму та статут партії. Ініціатором створення партії був І.П. Багрянний. До партії входили емігранти з радянської України, виховані на ідеях українського відродження 1920-х рр., та члени ОУН.

В основу програмних засад УРДП була покладена боротьба проти радянського режиму й створення самостійної української держави з демократичним устроєм.

УРДП – співзасновник і активний учасник діяльності Української Національної Ради (до 1968 р.), Конгресу української вільної політичної думки та Українського Демократичного Руху.

З 1950-х рр. серед українців за кордоном розгорнулася акція щодо фінансової підтримки УНРади, відбувалися цілеспрямовані сплати в Український національний державний фонд. З ініціативи керівника фінансового відділу І. Тарасюка в 1967 р. в Новому Ульмі було створено Товариство сприяння УНРаді, членом якого був А. Глінін. Це засвідчує музейний предмет – Квиток № 0023 добровільних сплат до Українського Національно-Державного Фонду.

Квиток являє собою видовжену по вертикалі книжечку з десятима аркушами. Друкована типографським способом чорною фарбою, шрифтами різних розмірів. Обкладинка світло-бірюзового кольору, аркуші – світло-зеленого. На титульній сторінці зображений тризуб золотого кольору, над ним півколом напис: «Українська Народна Республіка», під тризубом напис, із двох сторін обмежений двома чорними квадратами, – «Державний Центр/ в екзилі». На звороті титульної сторінки надрукований вислів Симона Петлюри про користь еміграції для рідного Краю.

На другій сторінці заповнені рядки з даними власника: прізвище/ ім'я/ дата народження/ адреса, які засвідчені підписами зліва – Голови ВО УНРади М. Лівіцького, та з правого боку – Керівника ресорту Фінансів І. Тарасюка. Між підписами кругла печать, у центрі напис: «Українська/ Національна/Рада», а по колу – «Фінансовий Ресорт Виконного Органу».

Записи в квитку свідчать про фінансову підтримку А. Глініним УНРади в 1960 – 1970-х рр.

Після Другої світової війни в Європі залишилося багато офіцерів і солдатів, що воювали в лавах Червоної армії, їх не прийняла до своїх організацій жодна емігрантська військова спільнота. Тому за підтримки УРДП 26 грудня 1952 р. вони створили власну організацію в Новому Ульмі – Легіон імені Симона Петлюри. Пізніше, крім вояків Червоної армії, до легіону почали долучатися учасники визвольних змагань 1917 – 1919 рр., члени УПА. Основне завдання Легіону імені Симона Петлюри полягало в об'єднанні всіх колишніх військовиків радянської армії в єдину організацію для боротьби за відновлення української самостійної держави, у проведенні антикомуністичної пропаганди в радянській армії, організовувати зв'язки з антикомуністичними організаціями в радянській армії та в підготовці військово-політичних організаторів українських збройних сил. У 1952 р. ця організація заснувала відзнаку – орден із золотим зображенням Симона Петлюри на синьому тлі, меч навскіс і тризуб [8, 40]. На чолі Легіону стояла Головна військово-політична рада, а друкованим органом виступав журнал «Тризуб», що проіснував до 2003 р. [6, 330]. На установчих зборах було подано пояснення, чому легіон мав називатися іменем Симона Петлюри, а саме: «...Виховуючи в нашому об'єднанні побратимство з усіма українськими військовими, особливо з тими, що боролися під керівництвом Симона Петлюри і жертвували своє життя за Українську державу 1917 – 1921 рр. Нашим завданням також буде берегти лицарські традиції українського війська того часу, шанувати їх для виховання нових поколінь українських вояків. Назвавши наше об'єднання іменем Великого Вождя, ми бережемо його величний і могутній дух, що кликав наших вояків УНР на боротьбу, а тепер цей дух надихає і мобілізує нас на боротьбу з московськими комуністами» [6, 330].

У 1954 р. Андрій Глінін отримав членський квиток Легіону імені Симона Петлюри за номером 10 – як основоположник організації, що вказано в графі «Дата вступу до легіону». Це цікавий інформативний документ, що містить дані про самого власника квитка, керівництва крайової організації, Витяг із Статуту Легіону та вислови С. Петлюри. Членський квиток являє собою книжечку з 14 аркушами, друковану

типографським способом чорною фарбою, шрифтами різних розмірів. Темно-синя обкладинка із синтетичної шкіри з відтисненою по центру відзнакою легіону імені Симона Петлюри: у вінку з дубового листа портрет Симона Петлюри, внизу абрєвіатура легіону «ЛСП», угорі – тризуб, накладений на меч, що розвернутий навкіс із вістрям вгору. Нижче відтиснення назви документа «Членський квиток».

Усі аркуші зеленуватого кольору з дрібним стилізованим орнаментом, в центрі водяний знак, білого кольору – символ Легіону: символічні літери Л і П з'єднані по середині літерою С.

На звороті титульної сторінки чотирма мовами (укр., англ., нім., франц.) напис: «Легіон Симона Петлюри/ Українське Антикомуністичне Об'єднання/ Колишніх Військовиків Советської Армії».

Андрій Глінін не полишив професійну журналістську діяльність і після перенесення «Українських Вістей» до Дейтройту (США). Він вирішував організаційні питання щодо закінчення роботи друкарні в Новому Ульмі. У 1985 р. А. Глінін вийшов на пенсію, однак і далі вів активну діяльність в церковно-релігійному житті еміграції. З 1992 р. вів справи представництва «Українських Вістей» в Німеччині.

Отже, проаналізувавши та вивчивши музейні предмети, що належали Андрію Глініну, ми можемо зрозуміти наскільки активну громадську позицію мав їхній власник. Він був журналістом, членом Української Республіканської Демократичної партії, Союзу Українських інвалідів на Еміграції, Союзу Українських Ветеранів, Легіону імені Симона Петлюри, але при цьому завжди був і залишався українцем. Тому висвітлення громадсько-політичного життя українця Андрія Глініна на основі музейних матеріалів є змістовним доповненням історії діяльності українців у Європі в повоєнні роки.

Джерела та література:

1. *Бондаренко В. Відновлення діяльності організацій Українського вільного козацтва після Другої світової війни (1946 – 1952 рр.). // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2012. – № 5. – С. 23 – 26.*
2. *Воскобійник М.Г. Україна – ХХ: національна ідея і чин: публіцистика, листування – К.: Літературна Україна, 2011. – 486 с.*
3. *Гальчинський В. Україністика Німеччини в другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХХ століття. // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 288 – 290.*
4. *«За українську Україну» // Свобода – 1995. – 12 липня. – 4 с.*
5. *Козак С. Проблема Ді-Пі в часописі «Українські вісті» // Вісник книжкової палати. – 2013. – № 11. – С. 1 – 3.*
6. *Кравцевич-Рожнецкий В. Украинские военные знаки отличия первой половины ХХ века. – К.: НПФ «TANAIS», 2009. – 335 с.*
7. *Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945 – 1951. – Мюнхен: Академічне видавництво доктора Петра Белея. 1985 р. – 435 с.*

8. Семотюк Я. Українські військові відзнаки. Т. XXXIV. Ордени, хрести, медалі і нашивки. – Торонто. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Канаді, 1991. – 50 с.
9. Союз Українських Інвалідів на Еміграції// Свобода. – 1948. – 10 серпня. – Ч. 184. – 4 с.
10. Стрільчук Л.В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Стрільчук Людмила Василівна. – Луцьк, 1999. – 174 с.
11. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. //Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 15. – 335 с.
12. Українська еміграція. Сторінками газети «Українські вісті»/ автор проекту С. Козак. – К.: Літ. Україна. – 2014. – 469 с.
13. Українська революційно-демократична партія (УРДП – УДРП). Збірник матеріалів і документів. / О.Коновал (упор.). – Чикаго – Київ: Фондація ім. Івана Багряного, 1997. – 850 с.
14. Шугай О. Іван Багряний:нове і маловідоме. – К.: Смолоскип, 2013. – 957 с.

© Людмила БЕВЗ,

© Галина ЯРОВАЯ

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЦЕВ В ПОСЛЕВОЕННОЙ ГЕРМАНИИ (НА МАТЕРИАЛАХ АНДРЕЯ ГЛИНИНА ИЗ МУЗЕЯ ГЕТМАНСТВА)

На основе музейных предметов из фондовой коллекции Музея гетманства исследовано жизнь украинца Андрея Глинина, вывезенного в Германию 1943 г. на принудительные работы. На его примере раскрыто общественно-политическую деятельность многочисленной группы «перемещенных лиц» из украинских земель. Отражены их активность в борьбе с советской системой за независимость Украины.

Ключевые слова: музейные предметы, Музей гетманства, Андрей Глинин, Вторая мировая война, перемещенные лица, лагеря «Ди-Пи», газета «Украинские вести», Легион имени Симона Петлюры, Украинская Революционно-Демократическая партия (УРДП), Украинская Национальная Рада (УНРада).

© Ludmila BEVZ,

© Galina YAROVA

THE HISTORY STUDY OF SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENT OF UKRAINIAN IN POST-WAR GERMANY ON MATERIALS OF ANDREW GLININ FROM THE MUSEUM OF HETMAN

The Second World War caused great movement of the Ukrainian people. After the war, many immigrants were in defeated Germany, and had to arrange their lives. The piece was

repatriated, voluntarily or forcibly. Ukrainian trapped in areas controlled by the USA, Britain and France were able to settle and join in the displaced persons camps. These were forcibly removed and prisoners of war and those who voluntarily took the path of political refugee. In social terms, it was a motley group. But they are united by the desire to achieve independence of Ukraine. Of course, each of the social or political groups had their own vision of achieving this goal.

On the basis of the museum exhibits of the collections of Museum of Hetman studied the life of Andrew Glinin, who was exported to Germany in 1943 as forced laborers. Materials presented in a paper what was delivered by the Director of the Museum Libraries Archives St. Vladimir in Calgary (Canada) Mykola Voron. They include introductory card of A. Glinin to Ukrainian National Council (Germany, 1967); reference of the Ukrainian Union of Veterans about donation of A. Glinin (Germany, 1950); ticket of voluntary payments to the Ukrainian National-State Fund (Germany, 1960); mandate delegate of the 9th Congress of the Ukrainian Revolutionary-Democratic Party (URDP) (Germany, 1985); mandate delegate of the 11th Congress of the UDRP (Germany, 1995); certificate statements admission to a current member of the Union of Ukrainian Invalides in Exile (Germany, May 12, 1949); membership card of the Legion named Simon Petlyra (Germany, 1954).

On the example Andrew Glinin showed social and political activities of numerous group of "displaced persons" from Ukrainian lands. Displaying their activity in the fight against the Soviet system for Independence of Ukraine.

Analyzing and learning materials from the Museum of Hetman, belonging to Andrew Glinin we can understand how active social position occupied by their owners. After all, he was a journalist, a member of the Ukrainian Republican Democratic Party, the Union of Ukrainian disabled in Exile, Ukrainian Union of Veterans, Legion named Simon Petlyra, but first he has always been and remained Ukrainian. Because coverage of social and political life of Ukrainian A. Glinin based on museum materials is a meaningful addition to the history of Ukrainian in Europe in the post-war years.

Keywords: *museum exhibits, Museum of Hetman, Andrew Glinin, World War II, displaced persons, camps "ON", the newspaper "Ukrainski visti", Legion named Simon Petlyra, Ukrainian Revolutionary Democratic Party (URDP), Ukrainian National Council (UNRada).*

УДК 930(477)

© **Анеля КАЛЕНЮК,**

© **Віра ФОМІНА**

«ЖІНОЧІ» ОРДЕНИ ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА В КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»

Розглядаються бойовий та життєвий шлях жінок-воїнів, нагороджених орденами Червоного Прапора, які належать до фалеристичної колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», німецько-радянська війна, нагородна система, перший бойовий орден, фондозбірня, наукове комплектування.

На перший погляд тема цього дослідження може видатися випадковою й зовсім нецікавою, адже жіноцтво не входило до основного контингенту нагороджених, про що свідчить фалеристична колекція Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», у якій є лише чотири ордени Червоного Прапора, що належать жінкам. Існує пересторога, що повної картини подій відтворити не вдасться ні за статистикою, ні за аналізом. Утім, автори переконані, що право на оприлюднення мають не лише загальновідомі явища, іноді цікавими є саме окремі факти та деталі.

Можна назвати кілька причин, що спонукали нас узятися за це дослідження. Це насамперед те, що орден Червоного Прапора – перший бойовий знак у нагородній системі СРСР, а участь жіноцтва у Великій Вітчизняній війні хоч і досліджувалася науковцями, проте має певні прогалини й суперечності. Будь-який аналіз фондової колекції Національного музею сприяє повнішому її вивченню та оприлюдненню. Ні в кого не викликає сумнівів той факт, що жінки, чиї бойові ордени зберігаються в Меморіальному комплексі, – справжні героїні, які заслуговують на нашу пам'ять і шану.

Слід зазначити, що аналіз наявної бібліографії показав, що видань, присвячених участі жіноцтва в німецько-радянській війні, радянській нагородній системі загалом, а також окремим подвигам або нагородам зокрема – вдосталь, проте багато з них містять різні цифри та розбіжності, перевантажені емоційними висновками, «грішать» зайвою глорифікацією.

Що стосується участі жінок на фронтах війни, то, на наш погляд, найбільш повними, обґрунтованими та об'єктивними, хоча й не позбавленими ідеологічних нашарувань, залишаються монографії В.Я. Галаган та В.С. Мурманцевої [3; 10]. Стосовно інформації про нагороди та нагородну систему періоду Великої Вітчизняної війни слід відзначити одне з перших видань «Ордена и медали СССР» Г. Колесникова й О. Рожкова, книжку І. Можейка, дослідження В. Дурова, Н. Стрекалова, О. Смілова, а також деякі публікації та статті в Інтернеті [7; 9; 4; 5; 6; 11].

Як уже зазначалося вище, існує широкий масив історіографії з названих тем, однак різні джерела оперують неоднаковими цифрами (від 300 тис. до 1 млн). Таку кількість жінок, які перебували в лавах Збройних сил СРСР у роки війни, знаходимо в різних джерелах [1, 144; 10, 196]. Також досить різниться кількість нагороджених жінок (від 100 тис. до 150 тис.) [1, 443; 10, 240].

Скільки жінок було нагороджено орденами Червоного Прапора – невідомо, бо такої статистики, на жаль, не виявлено.

Щоб виявити істину, звернімося до історії ордена Червоного Прапора, його ролі та місця у становленні й розвитку радянської нагородної системи.

Засновано орден РРФСР «Червоний Прапор» 16 вересня 1918 р., а після утворення СРСР постановою Президії ВЦВК СРСР від 1 серпня 1924 р. – загальносоюзний орден Червоного Прапора, до якого прирівнювався затверджений раніше орден із такою ж назвою.

Статут ордена затверджено постановою Президії ЦВК СРСР від 11 січня 1932 р., у подальшому до нього вносилися зміни й доповнення. Остання редакція подана 28 березня 1980 р. і затверджена Указом Президії Верховної Ради СРСР [7, 64].

У листопаді 1924 р. Технічний комітет Військово-господарського управління РСЧА оголосив конкурс на ескізний проект знака ордена, на якому було представлено 683 ескізи 393 авторів, проте жоден із них не був схвалений. У 1929 р. вирішили, що в основу загальносоюзної нагороди необхідно покласти ескізний проект ордена Червоного Прапора РРФСР із заміною аббревіатури РРФСР на СРСР. Через два роки, у грудні 1931 р., Монетний двір нарешті отримав проектне завдання на першу партію нових орденів. Окрім зміненої аббревіатури, вони відрізнялися від республіканських нагород також розмірами. Замість зірочок між літерами аббревіатури з'явилися крапки, контррельєфне зображення на звороті стало виразнішим, на гайці не було вже порядкового номера ордена, а сама гайка мала іншу форму [6, 15].

Автором ордена слід вважати Володимира Васильовича Денисова, який у 1918 р. виконав роботу замість свого батька – художника Василя Івановича Денисова, котрий через хворобу не зміг виконати дорученого йому завдання [6, 12].

Орден Червоного Прапора є знаком, розмір якого 41 x 36,3 мм, виготовлений із позолоченого срібла (25 г), червоної та білої емалі. На ньому зображено позолочений лавровий вінок, перев'язаний унизу двома позолоченими стрічками. У верхній частині вінка – розгорнутий Червоний Прапор із написом «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!». У центрі знака на білому тлі – перехрещені смолоскип (символ безсмертя героїв), гвинтівка, молот і плуг, прикриті п'ятикутною червоною зіркою,

посередині якої – серп і молот. Зверху два промені зірки прикриті прапором. Нижні кути державного стяга і смолоскипа виступають з-під краю лаврового вінка, на який накладено червону стрічку з написом «С.Р.С.Р.» (крапки після літер відповідають орфографії 1924 р.). Усі написи, зрозуміло, виконані російською мовою. Під стрічкою на орденах, що вручалися повторно, на білому щиту вказувалися цифри 2, 3, 4 ... 7, які відповідали кількості орденів Червоного Прапора в конкретному нагородженого [7, 67].

Спочатку орден носили на червоному банті, складеному розеткою. Узимку ордени прикріпляли до шинелі. Такий порядок носіння ордена було скасовано під час затвердження Статуту в 1932 р. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 липня 1943 р. для ордена було затверджено порядок носіння на п'ятикутній колодці, обтягнутій шовковою муаровою стрічкою червоного кольору з білими смужками по краях (1мм) та посередині (8 мм). Відтоді знаки ордена стали виготовлятися з вушками у верхній частині прапора. На знаки, виготовлені до 1943 р., вушка напаювалися [7, 66 – 67]. Орден носили на лівому боці грудей. В усіх Статутах акцентувався «бойовий» складник нагороди. Навіть під час війни, коли орденосці ставали масовим явищем, орден Червоного Прапора залишався «елітарною» нагородою: його зазвичай отримували командири з'єднань, полків, батальйонів, льотчики за збиті літаки, успішні бомбардування та штурми. Молодші командири сухопутних військ, а тим більше сержанти й солдати нагороджувалися ним досить рідко. Щоправда, у тяжкий перший рік війни вийшов наказ наркома оборони від 23 серпня 1941 р. № 281, у якому повідомлялося, що для заохочення бойової роботи санітарів і носильників за винесення з поля бою сорока поранених із гвинтівками або ручними кулеметами дозволялося нагороджувати орденом Червоного Прапора. А 4 червня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР було запроваджено нагородження орденами й медалями за вислугу років у Червоній армії. Указ передбачав відзначення орденом Червоного Прапора за 20 років і вдруге – за 30 років бездоганної служби. Восени того ж року цей порядок був поширений на Військово-Морський флот, а також військовослужбовців та співробітників відділів внутрішніх справ і держбезпеки. Упродовж 14 років орден Червоного Прапора за вислугу років було вручено близько 300 тис. разів [11, 91].

Безумовно, це негативно позначилося на престижі нагороди. Цифри говорять самі за себе. Незважаючи на те, що з 1924 р. до 1991 р. орденом Червоного Прапора було нагороджено понад 581 300 осіб, з яких кількість нагороджень за вислугу років становила близько 50 % від загальної цифри нагороджених, орден Червоного Прапора був і залишається шанованою бойовою радянською нагородою [11, 91]. І знову статистика: впродовж 10 років до розпаду СРСР орденом Червоного Прапора було нагороджено лише 1 300 осіб [11, 98]. Орден знову повернув собі суто бойовий авторитет.

З червня 1941 р. до червня 1945 р. орден Червоного Прапора вручали 305 035 разів, кавалерами цієї нагороди стали 238 тис. осіб, серед яких чимало відважних жінок [6, 18; 11, 91].

Фалеристична колекція Меморіального комплексу містить 626 орденів Червоного Прапора, серед яких є зразки різних періодів, проте більшість із них

виготовлені в 1943 р., коли нагородження набули масового явища. Музейна колекція невелика: три «жіночі» ордени датовані 1943 р., один – 1945 р., що становить дещо більше половини відсотка колекції ($\approx 0,64\%$). Однак кожна з цих нагород, як і кожна з жінок, відзначених високим орденом, заслуговує на окрему розповідь.

За хронологією надходження перша нагорода у фондозбірні Меморіального комплексу належить молодшому сержантові Маріонелі Володимирівні Корольовій, санінструкторові 780-го стрілецького полку 214-ї стрілецької дивізії 24-ї армії Донського фронту. Людям старшого віку знайоме ім'я Гулі Корольової з героїчної повісті О. Ільїної «Четверта висота», що неодноразово видавалася й перевидавалася в радянські часи. Народилася ця незвичайна дівчина у вересні 1922 р. у Москві, проте з 12 років її життя тісно пов'язане з Україною: спершу з Одесою, а потім – з Києвом. Маріонела поспішала жити, ніби відчувала, що доля відпустить їй лише 20 років. Ще в 3-річному віці почала брати участь у кінозйомках, встигла знятися в трьох фільмах, у 18 років вийшла заміж, у 19 – народила сина. Коли розпочалася війна, Маріонела евакуювалася до Уфи, де працювала в госпіталі. Невдовзі на фронті загинув її чоловік, батько її сина, і Маріонела, залишивши немовля на свою матір, добровільно пішла на фронт. Потрапила дівчина під Сталінград, воювала в складі стрілецького полку на Донському фронті. Як і інші мужні медсестри, вона неодноразово виносила на своїх плечах із поля бою тяжко поранених бійців разом з їхньою зброєю – гвинтівкою чи автоматом. Як уже зазначалося вище, відповідно до Наказу НКО № 281 «Про порядок представлення до урядових нагород військових санітарів і носильників за хорошу бойову роботу» орденом Червоного Прапора нагороджували за винесення з поля бою 40 поранених із зброєю [11, 63]. Молодший сержант Корольова воювала лише впродовж чотирьох місяців, проте за цей час вона винесла з поля бою близько 50 поранених. 23 листопада 1942 р. у бою за висоту 56,8 у критичний момент бою, коли живими залишилися лише шестеро бійців, Маріонела підняла їх в атаку, а сама у ворожому окопі знищила 15 гітлерівців і утримувала зайняті позиції до підходу підкріплення. Ворожа куля обірвала її життя. Дівчині було лише 20 років. Її поховали в братській могилі в селищі Котлубань. Наказом № 98/і від 9 січня 1943 р. Маріонела Корольова посмертно нагороджена орденом Червоного Прапора, який вручити не вдалося [12]. У 1974 р., коли у Києві створювався перший музей історії війни, науковці ініціювали клопотання про передачу цього ордена на довічне зберігання в музеї. Прохання задовольнили, і 17 жовтня 1974 р., у день урочистого відкриття «Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Верховна Рада СРСР передала до установи орден Червоного Прапора № 481446, яким була нагороджена юна героїня, та орденську книжку до нього [13; 14]. Зрозуміло, що орден і його номер відповідали зразку 1974 р., проте цікавими є номери фондової документації. Усі музейники знають, що нагороди з дорогоцінних металів обліковуються в спеціальній книзі. Орден Маріонели Корольової записаний у ній під номером 6, отже, він є раритетним в історії музею.

В одному з експозиційних залів, матеріали якого розповідають про Сталінградську битву, вміщено у вітрині фото щасливої красуні Гулі Корольової – виконавиці головної

ролі в довоєнному фільмі «Дочка партизана», а поруч – орден Червоного Прапора, що став посмертною нагородою відважної дівчини. Цінність цієї нагороди полягає не лише в її меморіальності, непересічній долі героїні та шляху передачі ордена до музею, а й у тому, що це орден молодшого сержанта, а, як уже зазначалося вище, вони отримували подібні нагороди вкрай рідко.

Наступні два ордени в колекції – це орден Червоного Прапора № 39696 лейтенанта Олени Миколаївни Казакової – льотчиці 87-го гвардійського авіаційного полку ЦПФ та орден Червоного Прапора № 117822 капітана Надії Никифорівни Федутенко – командира ескадрильї 587-го авіаційного полку денних пікіруючих бомбардувальників. Нам невідомо, чи були знайомі ці дві льотчиці до чи під час війни, однак життя і доля весь час зводила їхні шляхи.

За віком ці жінки майже ровесниці: О. Казакова 1911 р. н., а Н. Федутенко 1915 р. н. Народилися майбутні льотчиці також поблизу одна від одної: у Воронежській та Белгородській області відповідно; майже одночасно – в 1936 р. та 1935 р. – закінчили Тамбовське училище пілотів ЦПФ, обидві літали на літаках ЦПФ, а з початком війни в складі окремої авіагрупи ЦПФ Південно-Західного фронту брали участь у обороні Києва [12]. Далі шляхи наших героїнь ішли паралельно, проте кожна з них заслуговує на окрему розповідь.

Олена Казакова, 25-річна незаміжня жінка-пілот, саме так написано в льотній книжці, що зберігається в музейній колекції документів [15]. А далі – перелік польотів, тренувань, випробувань. Великий досвід, здобутий командиром поштової авіаланки Оленою Казаковою за п'ять передвоєнних років, уміння здійснювати польоти і приземлення в складних метеоумовах став у пригоді льотчиці як під час боїв за Київ, так і під час Сталінградської битви. У складі 87-го гвардійського авіаційного полку ЦПФ Олена брала участь у боях на Південно-Західному, Донському та Сталінградському фронтах. Літаки її авіаланки перевозили оперативних працівників фронтів, важливі документи, пошту, медикаменти, вивозили поранених із передової, вели розвідку, брали участь у рейдах по тилах ворога. На початок 1944 р. на рахунок Олени Казакової був 601 бойовий виліт на літаку У-2. Полк, де служила лейтенант Казакова, отримав почесне найменування «Сталінградський», а відважна льотчиця впродовж війни удостоєна трьох бойових нагород: орденів Червоної Зірки (1942 р.), Червоного Прапора (1943 р.) та Вітчизняної війни I ст. (1944 р.) [12]. Орденом Червоного Прапора відзначена її участь у Сталінградській битві. Після Перемоги, яку Олена зустріла у Відні, дівчина не полишила неба, а повернулася вже на мирні авіатраси України. Першою серед авіаторів республіки достроково виконала завдання першої післявоєнної п'ятирічки й додала до своїх нагород орден «Знак Пошани». Упродовж служби в авіації Олена Казакова провела в повітрі понад 9 тис. годин, з них близько 3 тис. – у фронтових умовах. У 1952 р. льотчиця перейшла на роботу диспетчером, у 1958 р. – вийшла на пенсію. Померла наприкінці 1980-х рр. У 1988 р. її племінниця передала до Меморіального комплексу всі нагороди й документи воєнного часу, які належали відважній героїні [12]. Серед багатьох матеріалів експонується, на наш погляд, незвичайний. Це довідка Політуправління Донського фронту від 4 жовтня 1942 р., у

якій зазначено про те, що «льотчик-орденоносець Казакова за успішне виконання завдань Політуправління фронту нагороджується цінним предметом, купленим коштом трудівників СРСР, і подарунками, отриманими з Англії, Америки та з Аргентини для жінок-фронтовичок» [16]. Якими саме подарунками – про це не йдеться, проте це зворушливо й сумно водночас.

Хотілося б розповісти про ще одну жінку – кавалера ордена Червоного Прапора Надію Федутенко, яка брала участь у обороні Києва. У складі Київської особливої групи ЦПФ відважна льотчиця виконувала відповідальні завдання, доставляла боєприпаси, продовольство, медикаменти, спорядження військам Південно-Західного фронту, десантувала в тил противника розвідників, вивезла з оточення й передової 150 тяжко поранених воїнів. За цей час вона здійснила майже 200 вильотів, інколи перебуваючи в повітрі по 7 – 8 годин упродовж дня [2, 240]. Надія Федутенко прагнула пересісти на бойову машину, невдовзі ця мрія здійснилася. Її направили до жіночого авіаполку, який очолила Герой Радянського Союзу (звання присвоєно до війни) Поліна Раскова. За короткий термін навчання Надія Федутенко оволоділа навичками керування двомоторним пікіруючим бомбардувальником, однією з перших серед жінок освоїла техніку пілотування й бомбардування. Її призначили командиром 1-ї ескадрильї.

Бойове хрещення Н. Федутенко дістала на Сталінградському фронті. З весни 1943 р. брала участь у прориві оборонного рубежу противника на Північному Кавказі та на Кубані, де зазнала поранення й отримала свою першу нагороду – орден Вітчизняної війни I ст. [2, 241 – 242]. Після проходження лікування Надія повернулася на фронт і здійснила бойові вильоти над Смоленщиною. Екіпаж бойової машини Н. Федутенко першим у полку перевищив розрахункові можливості літака, збільшивши його бомбове навантаження з 750 до 1 120 кг [2, 241 – 242].

Згідно з наказом ВПС ЧА № 049 від 5 вересня 1943 р. Надія Федутенко була нагороджена орденом Червоного Прапора № 117822 [17; 18]. А далі в бойовій біографії льотчиці було визволення Білорусії, Прибалтики, штурм Східної Пруссії. Під командуванням майора Федутенко 1-ша ескадрилья 125-го гвардійського Борисоглібського орденів Суворова і Кутузова жіночого авіаційного полку денних пікіруючих бомбардувальників виконала понад 500 бойових вильотів, а до бойових нагород відважної льотчиці долучився ще один орден Червоного Прапора, а також орден Леніна і медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу [2, 243]. З 1946 р. Надія Федутенко – у запасі, працювала в Хабаровську та Іркутську. Останні роки життя льотчиці пов'язані з Києвом. Померла в 1978 р. [12].

Після смерті Надії Федутенко рідні передали до музею комплекс її матеріалів, серед яких нагороди, книжка Героя Радянського Союзу, формена військова сукня тощо. Орден Червоного Прапора (зразка 1943 р., тобто на колодці) на деяких фото героїні – без колодки [2, 239]. Імовірно, що Н.Н. Федутенко від'єднала колодку від ордена, адже під час прийому до фондів цієї нагороди (передана одна з двох) в інвентарній картці на музейний предмет зазначено, що колодка й орден відокремлені.

Останній «жіночий» орден у колекції Меморіального комплексу належав старшині, санінструктору Марії Миколаївні Мануковій, вірменці за національністю,

яка народилася й виросла в Баку. У 1940 р. після закінчення середньої школи навчалася на курсах медичних сестер. Закінчення навчання збіглося з початком війни, і вже 8 лютого 1942 р. 18-річна рядова Манукова склала присягу й розпочала свій бойовий шлях. З лютого 1942 р. до квітня 1945 р. йшла вона важкими фронтовими дорогами в складі 694-го стрілецького полку 383-ї стрілецької дивізії. Рядова, з 1943 р. – старшина, ротний санінструктор, вона перебувала на передовій під кулями та снарядами. На посаді ротного санінструктора брала участь у обороні Північного Кавказу, прориві Блакитної лінії та розгромі Таманського угруповання противника, визволенні Керчі, Севастополя, у Вісло-Одерській та Берлінській операціях. Тричі зазнала поранень і тричі поверталася до свого полку, що входив у різні періоди до складу 18-ї, 56-ї, Приморської та 33-ї армій. За визволення Севастополя полк здобув почесне найменування «Севастопольський», а старшина М.М. Манукова одержала орден Червоного Прапора № 296711 [19].

У колекції документів Меморіального комплексу зберігаються також довідка з витягом із наказу ВГК № 266 від 31 січня 1945 р., яка підтверджує, що старшині Мануковій оголошено подяку за «відмінні бойові дії під час вторгнення до Німеччини в межі Бранденбурзької провінції», та лист-подяка матері Марії Манукової [20]. У листі, датованому 16 березня 1945 р., розповідається про героїзм 22-річної старшини, а також міститься подяка, у якій читаємо: «Шановні батьки! Дякуємо вам за виховання такого хороброго воїна, яким є ваша донька – Манукова Марія Миколаївна» [21]. Марія Манукова справді була надзвичайно хоробрим бійцем, і заслуги відважної дівчини були гідно пошановані. 1943 р. – медаль «За відвагу», 1944 р. – орден Червоної Зірки, 1945 р. – орден Червоного Прапора (останньої нагороди удостоєна за визволення Севастополя, проте вона вручена пізніше). Під час штурму Берліна, коли було вбито командира роти, Марія Манукова взяла командування на себе й повела бійців в атаку. Заслуговує на увагу той факт, що старшина, піхотний санінструктор М.М. Манукова, пройшовши фронтовими шляхами, була удостоєна чотирьох бойових нагород, із них – три ордени, два з яких – найвагоміші. Справді, неймовірний приклад! [8].

У боях за Берлін відважний воїн зазнала четверте (найважче) поранення в голову. Упродовж двох років, до 1947 р., лікувалася, проте в 1948 р. унаслідок поранень пішла з життя. Їй було лише 25...

У 1986 р. науковці музею під час наукового комплектування фондів зустрілися з братом Марії, який передав на довічне державне зберігання деякі документи та всі нагороди відважної героїні, зокрема й орден Червоного Прапора.

Аналізуючи колекцію «жіночих» орденів Червоного Прапора, які зберігаються у фондах Меморіального комплексу, слід зазначити, що, незважаючи на кількісну обмеженість (лише чотири музейних предмети), ми можемо дійти таких висновків:

– основна кількість нагороджень відбулася в 1943 – 1945 рр. Усі нагородження орденами цієї музейної колекції починаються з 1943 р.;

– нагороджувалися жінки, що служили в різних родах військ. Музейні нагороди можна представити в двох ракурсах. З одного боку – сержантський склад піхоти, що, імовірно, зрідка відзначався цією нагородою, а з другого – офіцери авіації – елітарна

частина радянських Збройних сил, яка, безумовно, справедливо, часто й щедро отримувала високі ордени;

– за національним складом кавалерів ордена Червоного Прапора можна представити так: дві росіянки (О. Казакова та М. Корольова), одна українка (Н. Федутенко), одна вірменка (М. Манукова);

– щодо вікового цензу варто зауважити, що ордени, наявні на початок війни, належали жінкам віком від 18 до 30 років, тобто на фронті нагороджені провели кращий період свого життя – найбільш придатний для навчання, професійного вдосконалення, створення родини. Наймолодша серед жінок – М. Манукова, найстарша – О. Казакова;

– троє з чотирьох мали середню та середньо-спеціальну освіту, одна (М. Корольова) навчалася в інституті;

– вражає той факт, що долі лише чотирьох жінок, які перебували в полі зору дослідження, у загальних рисах віддзеркалюють долю всього фронтового жіноцтва: М. Корольова загинула в бою, М. Манукова померла від ран, О. Казакова та Н. Федутенко перетнули 60-річний віковий рубіж.

Отже, навіть така мінімальна колекція, якою є «жіночі» ордени Червоного Прапора, дає змогу зробити певні статистичні та аналітичні висновки.

Щодо самого ордена Червоного Прапора, то він досі вважається однією з найвагоміших нагород, насамперед серед військовиків. Як уже зазначалося, деякі особливості визначили її унікальність навіть у такій розвиненій нагородній системі, як радянська.

Спробуємо ще раз узагальнити ці параметри. Отже, орден Червоного Прапора – це:

– єдиний радянський орден, кавалер якого мав особливу назву – «червонопрапорник», а військова частина або організація, нагороджена ним, – називалася «Червонопрапорна»;

– єдиний радянський орден, на аверсі якого була цифра, що вказувала, вкотре орден Червоного Прапора вручався конкретному нагородженому;

– єдиний з тих, що був елементом нагородної зброї СРСР (Почесна революційна зброя СРСР, 1924 р.);

– єдиний орден, який у період нагородження за вислугу років (1944 – 1958 рр.) військовослужбовець міг отримати двічі: за 20 років, а потім за 30 років бездоганної служби;

– єдиний орден, що навіть в офіційних документах називався по-різному: «Червоний Прапор», «Бойовий Червоний Прапор», орден Червоного Прапора, орден Бойового Червоного Прапора.

– єдиний бойовий орден, який носили на грудях ліворуч на п'ятикутній колодці поруч з орденом Леніна (до запровадження в 1967 р. ордена Жовтневої Революції) [22].

Орден Червоного Прапора, народжений у боях, вручався за бойові подвиги. Він і нині має особливий авторитет, шану, славу, хоча його доля – доля першого радянського ордена – виявилася парадоксальною.

З розпадом держави – СРСР – було скасоване й нагородження орденом Червоного Прапора. Воістину справедливо, що нагороди не лише народжуються епохою, а інколи разом із нею відходять у минуле...

Джерела та література:

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський) – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
2. *В ім'я життя / Автор-упор. З.О. Сільченко (кер. та інші). – К.: Україна, 2005. – 288 с.*
3. *Галаган В.Я. Ратний подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К.: Вища школа, 1986. – 309 с.*
4. *Дуров В.А. Награды Великой Отечественной войны. – М.: Русская книга, 1993. – 130 с.*
5. *Дуров В.А. Русские и советские боевые награды. Сокровища государственного ордена Ленина исторического музея. – М.: Внешторгиздат, 1990. – 104 с.*
6. *Дуров В.А., Стрекалов Н. Орден Красного Знамени. История учреждения награды и эволюция орденового знака. – М.: Collector's book, 2006. – 223 с.*
7. *Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. – М.: Воениздат, 1983. – 299 с.*
8. *Лист-відповідь Головного управління кадрів МО СРСР № 2540 від 10.12.1986 р.*
9. *Можейко И.В. Награды. – М.: Хронос, 1998. – 464 с.*
10. *Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941 – 1945. – М.: Мысль, 1979. – 293 с.*
11. *Смыслов О.С. История советских наград. – М.: Вече, 2007. – 400 с.*
12. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – Генеральний каталог.*
13. *Там само. – КВ-337. – НДМ-6.*
14. *Там само. – КВ-336. – Д-63.*
15. *Там само. – КВ-146360. – Д-21424.*
16. *Там само. – КВ-74511. – Д-14726.*
17. *Там само. – Особова справа Героя Радянського Союзу.*
18. *Там само. – КВ-26264. – НДМ-789.*
19. *Там само. – КВ-121859. – НДМ-2736.*
20. *Там само. – КВ-111921. – Д-18185.*
21. *Там само. – КВ-111022. – Д-18186.*
22. *Електронний ресурс: <http://www.btstu.ru>.*

© **Анеля КАЛЕНЮК,**© **Вера ФОМИНА**

**«ЖЕНСКИЕ» ОРДЕНА КРАСНОГО ПРАПОРА В КОЛЛЕКЦИИ
МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»**

Рассматривается боевой путь и судьбы женщин-воинов, награжденных орденами Красного Знамени, входящих в фалеристическую коллекцию Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», немецко-советская война, наградная система, первый боевой орден, фондовое собрание, научное комплектование.

© **Anelya KALENYUK,**© **Vira FOMINA**

**"WOMEN" ORDERS OF THE RED BANNER IN THE COLLECTION
OF THE MEMORIAL COMPLEX "THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY
OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945"**

It is examined the combat path and destiny of women soldiers who were awarded the Orders of the Red Banner from the phalera collection of the Memorial complex "The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945".

Keywords: the Memorial complex "The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945", German-Soviet war, the system of awards, the first military order, Museum's collection, scientific acquisition.

УДК 930.1:7.045(477)

© **Андрій СОЛОНЕЦЬ**

**ПРАПОР НЕВІДОМОГО АРТИЛЕРІЙСЬКОГО ПОЛКУ.
ДО ІСТОРІЇ ВЕКСИЛОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»)**

За джерелами фондової колекції музею, матеріалами архіву науково-експозиційного відділу відтворено хід подій завершального етапу Уманської оборонної операції 1941 р., систематизовано матеріали багаторічного дослідження належності представленого в експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» бойового прапора артилерійському полку.

Ключові слова: прапор, Уманська оборонна операція 1941 р., Зелена брама, Підвисоке.

Оглядаючи експозицію Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», численні відвідувачі надовго зупиняються біля однієї з вітрин у залі, присвяченому Київській оборонній операції 1941 р. Увагу екскурсантів привертає бойовий прапор військової частини, знайдений пошуковцями асоціації молодіжних пошукових організацій «Обеліск» (командир загону – А.І. Фартушний).

Це сталося поблизу будинку лісника у кварталі № 135 лісового масиву Зелена брама, розташованого між селами Копенкувате та Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області. Тут улітку 1941 р. вели бої в оточенні війська 6-ї та 12-ї армій Південного фронту. Прапор відкопали на півметровій глибині, стяг непогано зберігся. Реліквію пошуковці передали до музею, згодом прапор потрапив до дбайливих рук фахівців Центру реставрації та експертизи Києво-Печерського історико-культурного заповідника, які очистили знамено від землі, законсервували. У результаті прапор набув вигляду, в якому його побачили відвідувачі Меморіального комплексу.

Фрагмент реліквії, де був зазначений номер полку, невідомий воїн ретельно вирізав ножицями, аби зберегти частину від розформування через втрату символу воїнської честі.

Перед науковцями музею постало складне завдання – дослідити реліквію і встановити її належність до військової частини. Робота тривала не один рік. Мета пропонованої розвідки – зафіксувати історію дослідження й довести її до логічного завершення.

Для початку музейники звернулися до вже опублікованих джерел з історії вищеозначених подій.

Оборонні бої на українській землі влітку 1941 р. до цього часу залишаються порівняно малодослідженою сторінкою історії Великої Вітчизняної війни. Не стала винятком й оборонна операція 6-ї та 12-ї армій, яка відіграла важливу роль у зриві планів противника з розгрому військ Південного та Південно-Західного фронтів і захоплення Києва. На жаль, у фундаментальних працях, виданих у СРСР, Уманська оборонна операція, як і більшість невдалих битв, описується загальними фразами. У радянській історіографії їй окремо присвячена лише робота Є.А. Долматовського «Зелена брама», яка визначена автором як документальна легенда. У 2004 – 2005 рр. у часописі «Военно-исторический архив» були видані мемуари підполковника В.А. Новобранця – начальника розвідувального відділу 6-ї армії, який у своїй праці «Записки військового розвідника» послідовно описує перебіг досліджуваних подій, хоча тут слід зробити поправку на суб'єктивний фактор, чим часто грішать автори спогадів. Одночасно світ побачила праця О.В. Ісаєва «От Дубно до Ростова», у якій один із розділів має назву «Путь к «Зеленой браме», де автор детально описує передумови, перебіг та наслідки цієї трагедії у стратегічних масштабах. На увагу заслуговують і статті науковця – історика з Уральського федерального університету О.І. Нуджіна «Действия 6-й и 12-й армий в сражении под г. Умань. 1 – 7 августа 1941 г.» та «Действия командования 6-й и 12-й армий Южного фронта в условиях окружения (начало августа 1941 г.)». У 50 – 80-х рр. ХХ ст. у ФРН було видано кілька робіт, у яких розглядається історія участі піхотних і танкових з'єднань Вермахту в Східному поході, зокрема й у боях поблизу Умані. Найбільш детально ці події висвітлено в монографії Х. Штеєца «Гірські єгері під Уманню», однак дії військ 6-ї та 12-ї армій тут майже не відображені. Таким чином, цей напрям пошуку очікуваних результатів не приніс.

Разом із тим науковці музею надіслали листи до Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, а також ветеранів 6-ї та 12-ї армій, проте однозначної відповіді щодо належності прапора військовій частині отримано не було. Утім, зібрана інформація конкретизувала набутий раніше масив загальних фактів і допомогла відтворити хід подій на завершальній фазі битви.

Відомо, що впродовж 25 липня – 7 серпня 1941р. у районі м. Умань здійснювалася операція військ 6-ї та 12-ї армій Південного фронту з прориву на східний берег р. Синюхи для організації там міцної оборони й відновлення фронту.

Унаслідок того, що фронт вигнувся великою дугою, гітлерівці двома концентричними ударами з півночі та півдня в районі Умані відрізали майже 200-тисячне радянське угруповання (рештки 6-ї та 12-ї армій під командуванням І. Музиченка та П. Понєдєліна). Очевидець тих подій М. Хрущов згадував: «Ми втратили артилерію і танки, у нас не було кулеметів. Основні наші сили – два механізовані

корпуси – були розбиті, головним чином, з повітря. Війська 6-ї та 12-ї армій, коли противник узявся за них, стали відступати неорганізовано. Він весь час тримав їх у півкільці, і вони не мали маневреності. А це – найголовніше для військ. Ці армії, звичайно, не розпалися, вони захищалися і навіть завдавали удари противнику в напрямі Бронниць. Вони відступали на південь Києва в район південніше Умані. Тут їх оточили» [1].

Упродовж менш ніж двох тижнів, до перших чисел серпня 1941 р., дві армії в Уманському «котлі» фактично перестали існувати як бойові одиниці, опір і надалі чинили окремі групи воїнів.

Невеличка ділянка лісу, де зосередилися рештки двох армій, прострілювалася наскрізь. Є. Долматовський так описував наслідки цих боїв: «...Впізнаєте Зелену браму?.. Між іншим, це урочище, чи то ліс, має господарське призначення: у свій строк певна частина дерев має бути вирубаною й повинна поставлятися як сировина на меблеву фабрику. Але деревину із Зеленої брами фабрика не приймає: у стовбурах дубів ховаються осколки снарядів і бомб, кулі, різний метал. З дубом у нас взагалі проблеми. Пили ламаються. Дешевше везти сировину із-за Волги, з країв, де не було війни, ніж використовувати місцеву деревину...» [2]. Минули десятиліття, а зранена земля й досі не загоїла рани на місцях бойовищ, де у першій декаді серпня 1941 р. тривав останній акт драми під назвою «Уманська оборонна операція».

Начальник Генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерал Ф. Гальдер у своєму «Військовому щоденнику» зранку 8 серпня 1941 р. зафіксував: «Операції на фронті 11-ї та 17-ї армій та 1-ї танкової групи розвиваються задовільно. У полон, крім командувача 12-ї російської армії, захоплений ще й командувач 6-ї російської армії». У вечірньому записі читаємо: «Перед фронтом 17-ї армії оточений противник ліквідований. За попередніми підрахунками, у полон захоплено понад 100 тис. чоловік, убито понад 200 тис. чоловік. Розгромлено близько 16 піхотних і 6 танкових дивізій противника» [3].

Значна кількість вітчизняних дослідників у цілому погоджується з наведеними цифрами щодо чисельності військовополонених, проте дані генерала Гальдера про кількість безповоротних втрат радянських військ явно завищені. У праці авторського колективу Українського інституту національної пам'яті йдеться про те, що лише невеликій частині бійців удалося вирватися з оточення, близько 20 тис. воїнів загинули в боях, а більшість (майже 60 тис. осіб) потрапили в полон [4]. Цифри на порядок менші, однак вражаючі.

У 1966 р. у Військово-науковому товаристві Київського військового округу з доповіддю під назвою «Бои 6-й и 12-й армий в окружении в районе Умани (июль – август 1941 г.)» виступив генерал-майор у відставці С.І. Іовлев. Він оприлюднив список частин і з'єднань (їх рештки) 6-ї та 12-ї армій, які потрапили в оточення в районі Зеленої брами:

- 6-та армія – командувач генерал-лейтенант І.М. Музиченко:
- 16-й механізований корпус – командир дивізії О.Д. Соколов:
  - 15-та танкова дивізія – полковник В.І. Полозков

- 39-та танкова дивізія – полковник М.В. Старков
- 240-ва моторизована дивізія – полковник І.В. Горбенко
- 8-ма танкова дивізія – полковник П.С. Фотченков
- 10-та танкова дивізія – генерал-майор С.Я. Огурцов
- 44-та танкова дивізія – полковник В.П. Кримов
- 213-та моторизована дивізія – полковник В.М. Осьминський
- 37-й стрілецький корпус – комбриг С.П. Зибін:
  - 80-та стрілецька дивізія – генерал-майор В.І. Прохоров
  - 139-та стрілецька дивізія – полковник М.Л. Логінов
  - 141-ша стрілецька дивізія – генерал-майор Я.І. Тонконогов
- 49-й стрілецький корпус – генерал-майор І.О Корнілов:
  - 140-ва стрілецька дивізія – полковник Л.Г. Басанець
  - 190-та стрілецька дивізія – полковник Г.О. Зверев
  - 197-ма стрілецька дивізія – полковник С.Д. Губін
- 74-та стрілецька дивізія – полковник Ф.Ю. Шевердін
- 173-тя стрілецька дивізія – генерал-майор С.Б. Верзін
- 176-та стрілецька дивізія 35-го стрілецького корпусу – полковник В.М. Марцінкевич
- 189-та стрілецька дивізія 55-го стрілецького корпусу – комбриг О.С. Чичканов
- 10-та стрілецька дивізія НКВС – полковник І.С. Могилянцев
- 12-та армія – командувач генерал-майор П.Г. Понєдєлін:
- 8-й стрілецький корпус – генерал-майор М.Г. Снегов:
  - 60-та гірськострілецька дивізія – генерал-майор М.Б. Саліхов
  - 72-га гірськострілецька дивізія – генерал-майор П.І. Абрамідзе
  - 99-та стрілецька дивізія – полковник П.П. Опякін
- 13-й стрілецький корпус – генерал-майор М.К. Кирилов:
  - 44-та гірськострілецька дивізія – генерал-майор С.А. Ткаченко
  - 58-ма гірськострілецька дивізія – генерал-майор М.Г. Прошкін
  - 192-га гірськострілецька дивізія – генерал-майор П.Ф. Привалов
- 2-й механізований корпус – генерал-лейтенант Ю.В. Новосельський:
  - 11-та танкова дивізія – полковник Г.І. Кузьмін
  - 16-та танкова дивізія – полковник М.І. Миндро
  - 15-та моторизована дивізія – генерал-майор М.Н. Белов
- 24-й механізований корпус – генерал-майор В.І. Чистяков:
  - 45-та танкова дивізія – комбриг М.Д. Соломатін
  - 49-та танкова дивізія – полковник К.Ф. Швецов
  - 216-та моторизована дивізія – полковник А.С. Саркісян [5].

Як відомо, кожне з цих з'єднань за штатним розкладом мало у своєму складі артилерійські частини – це артилерійські та гаубичні артилерійські полки. Крім того, у підпорядкуванні 6-ї армії була 3-тя протитанкова артилерійська бригада у складі двох полків, у корпусному підпорядкуванні з'єднань 6-ї та 12-ї армій – корпусні артилерійські полки. Які з цих бойових одиниць дійшли до Зеленої брами після місяця напружених прикордонних боїв – сказати складно.

Під час дослідження, яке проводили співробітники музею для виявлення належності прапора військовій частині, до Меморіалу надійшов лист від Є.В. Серебрякова – керівника пошуково-дослідницької групи Об'єднаної ради ветеранів війни 6-ї та 12-ї армій у м. Арзамас, датований 17 жовтня 1994 р. [6]. У листі повідомлялося, що згідно з документами, які зберігаються в архіві групи, у заданому районі в бойових діях могли брати участь лише шість артилерійських полків:

1. 88-й артилерійський полк 80-ї стрілецької дивізії (виключений із переліку, див. вище);
2. 309-й артилерійський полк 140-ї стрілецької дивізії;
3. 348-й артилерійський полк 141-ї стрілецької дивізії;
4. 354-й артилерійський полк 139-ї стрілецької дивізії;
5. 431-й артилерійський полк 189-ї стрілецької дивізії;
6. 352-й артилерійський полк 173-ї стрілецької дивізії.

У документі на підставі документальних свідчень описані обставини переховування матеріальних цінностей, документації та бойових прапорів частин.

Зокрема, прапор 309-го артилерійського полку був схований у південно-східній частині Копенковатського лісу. Це збігається з районом, де був знайдений артефакт.

Рештки частин 141-ї стрілецької дивізії збиралися у зведений загін для прориву з оточення в ніч проти 6 серпня 1941 р. у районі Копенковатського лісу, це на південь, де і був знайдений прапор. Переховування воєнних реліквій частинами 141-ї стрілецької дивізії відбувалося в цьому районі лісу і північніше, де було знайдено бойове знамено.

Про прапор 354-го артилерійського полку відомостей немає. Імовірно, він був винесений значно раніше, разом із прапорами 139-ї стрілецької дивізії (506-го гаубичного артилерійського полку та 609-го стрілецького полку).

Є відомості про те, що частини 189-ї стрілецької дивізії, до складу якої входив 431-й артилерійський полк, оборонялися на р. Ятрань і свої воєнні реліквії закопали в землю на західній околиці лісу в кварталах № 70 і 121.

Стосовно 352-го артилерійського полку є достовірні свідчення про те, що документи і прапор полку (три сейфи) були сховані в одному великому тайнику, разом із сейфами штабу 173-ї стрілецької дивізії (всього 7 – 8 сейфів) [6].

На завершення Є.В. Серебряков резюмує, що прапор, імовірно, належить 309-му чи 348-му артилерійському полку, проте остаточне рішення може бути ухвалене лише після огляду полотнища.

Цей висновок намагалися частково спростувати в листі – відповіді (№ 38 від 10 лютого 1995 р.) на запит науковців Меморіалу співробітники Центрального музею Збройних Сил Російської Федерації. У ньому зазначено:

«...На жаль, у наш фонд знамен з усіх полків, які Вас цікавлять, надійшов лише прапор 348-го артилерійського полку 141-ї стрілецької дивізії другого формування. Із факту збереження номера полку в другому формуванні можна зробити висновок про те, що полк свій прапор не втрачав. В іншому випадку цьому полку був би присвоєний новий номер.

В історичних довідках на знамена 141-ї і 173-ї стрілецької дивізії вказаний склад других формувань цих з'єднань, у якому фігурують відповідно 348-й та 979-й артилерійський полки (а не 352-й артилерійський полк).

Відомостей про склад 140-ї, 139-ї і 189-ї стрілецьких дивізій ми не маємо. Як бачите, у нас немає достатніх підстав для однозначного висновку, але те, що у Вас прапор не 348-го артилерійського полку – очевидно...» [7].

Однак на полотнищі немає номера частини, тому доля цього фрагмента невідома. Можна припустити, що він був винесений з оточення. Тоді ця обставина, можливо, стала вирішальною при ухваленні рішення про збереження цього збройного формування як бойової одиниці, тому однозначних висновків про 348-й артилерійський полк ми робити не можемо.

Філософи стверджують, що достоїнство кожної гіпотези насамперед полягає в тому, що її без будь-якої шкоди для істини можна замінити іншою гіпотезою. Щоб висувати якісь нові припущення, а тим паче твердження, потрібне документальне підкріплення події, свідчення безпосередніх учасників чи свідків, що певним чином ріднить історичну науку з криміналістикою.

Бойових документів (накази, розпорядження, донесення, оперативні і розвідувальні зведення, картосхеми, директиви, запити, тощо), що стосуються Зеленобрамських боїв, в архівах збереглася мізерна кількість, та й ті, що вціліли, мало чим можуть допомогти. Про це свідчить лист-відповідь на запит науковців музею до ЦАМО РФ від 19 жовтня 1995 р. У ньому повідомляється, що в архіві зберігається оперативне зведення № 061 на 19:00 3 серпня 1941 р. штабу артилерії 6-ї армії Південного фронту, у якому згадується про участь 88-го артилерійського полку 80-ї стрілецької дивізії в боях на 1,5-кілометровій відстані на південь від Підвисокого [8].

У донесенні командувача військ 6-ї армії (II формування) генерала Р.Я. Малиновського від 1 вересня 1941 р. командувачу військ Південного фронту про частини 6-ї та 12-ї армії, котрі вийшли з оточення, зазначено: «...Прапори і документи розформованих частин здані на зберігання до запасного полку (Іванівка), тому що з 22 серпня 1941 р. до 1 вересня 1941 р. не було вказівок фронту, куди їх здавати...» [8].

Також у листі зазначено про те, що станом на серпень – вересень 1941 р. у населеному пункті Іванівка дислокувався лише 2-й запасний полк 11-ї запасної стрілецької дивізії, чиїх документів за 1941 р. на зберіганні в архіві немає.

Відомостей про артилерійські полки, які вийшли чи залишилися в оточенні, а також про долю їхніх знамен у перевірених документах за серпень – грудень 1941 р. Відділу комплектування, Оперативного, шифрувального відділів, Політичного управління Південного фронту, 6-ї армії в архіві немає [8].

Надзвичайно важливими для дослідження належності прапора військовій частині мали б стати джерела особового походження, зокрема спогади та свідчення учасників Зеленобрамських боїв, а також накреслені ними картосхеми і плани місцевості. Однак у листах ветеранів містилося чимало здогадок і припущень про те, що цей бойовий прапор належав саме їхній, рідній серцю, бойовій частині.

«...Не виключено, що це прапор 391-го артилерійського полку 190-ї стрілецької дивізії 6-ї армії, у складі якого я воював з першого дня війни на посаді політрука батареї. Під цим прапором бився з ворогом, перебуваючи в оточенні в районі Зеленої брами (с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області)...» – написав ветеран Великої Вітчизняної війни В.М. Колотухін. І далі колишній боєць додавав: «... Ви запитуєте: чи маю я відомості про те, якому саме артилерійському полку належав знайдений прапор? Відповісти на це питання з впевненістю не можу, так як у місцях, де нас оточили, на той час билися 6-та та 12-та армії, а в їх складі також були інші артилерійські формування – полки, дивізії і т. д... Перебуваючи в оточенні й постійних кровопролитних боях у районі с. Підвисоке, я неодноразово чув розмови серед однополчан про те, що потрібно вже думати про те, куди сховати заради збереження полковий прапор. Хто і де з наших службовців штабу закопав наш прапор – сказати не можу, але душа моя не дає мені спокою й підказує про те, що знайдений прапор – нашого полку...» [9].

«...І ось дійшли ми до Підвисокого... Ліси і Зелена брама, там уже билися, як кажуть, не на живот а на смерть, до останнього снаряда і патрона, не кажучи вже про їжу, її не було днів шість. Внаслідок нас почали зі всіх боків зганяти, як овець у спекотну погоду, й гнати на Умань. У цей час я та інші бійці нашого полку багато говорили про те, хто, що й де залишив чи заховав. Я, наприклад, сказав, що біля однієї хати закопав свою трудову книжку і комсомольський квиток, а троє бійців, як зараз пам'ятаю, вони служили в штабній батареї полку, говорили, що своє закопали так, що навряд чи хто знайде. Що вони закопали – вони не говорили, а ми й не питали, тому що у той час було не до цього. Ось що я можу сказати з приводу прапора полку...» – згадував М.В. Толоконников, улітку 1941 р. – командир розрахунку гармати 309-го артилерійського полку 140-ї стрілецької дивізії 6-ї армії [10].

У ході дослідження ключовим стало питання: коли був закопаний прапор? 1 – 4 серпня 1941 р. становище не було безнадійним: ворожі атаки ще відбивали, артилеристи вели вогонь, утримували свої позиції. У цей час прапор не міг бути закопаним. 5 серпня частини 6-ї і частково 12-ї армії пішли на прорив ворожого оточення. Разом з іншими частинами йшли на прорив і артилеристи. Гармати свої вони залишили, потім підірвали, а бойові прапори взяли із собою. Не може військова частина, яка здійснює прорив і сподівається на вихід з оточення, закопати свій прапор. Отже, в період із 1 до 5 серпня прапор не закопували, бо сподівалися вирватись з оточення, винести знамено. Після провалу операції з прориву 6 серпня кільце оточення скоротилося до радіуса Підвисокого (приблизно 3 км). 7 серпня 1941 р. ворожі війська захопили Підвисоке. 6 – 7 серпня частини, а точніше бійці всіх частин, перемішалися, і не стало вже корпусів, дивізій, полків, батальйонів, а була багатотисячна маса дезорганізованих, охоплених відчаєм і панікою людей зі зброєю або ж без неї. Найбільш відважні, хоробрі і стійкі бійці формували в Зеленій брамі групи й чинили опір ворогу до 13 серпня, а деякі – до кінця місяця. Ось у цей скрутний час (тобто 6 – 7 серпня і в наступні дні), коли була втрачена надія на вихід з оточення й фактично не було вже військових частин, закопували (а бували випадки, що й не закопували, а просто залишали) прапори.

Ніякої дислокації військових частин уже не було, тому що й частин не було. У будь-якій частині, у будь-якому місці Зеленої брами могли опинитися артилеристи будь-якого полку 6-ї чи 12-ї армій. При цьому ніякого значення дислокація артилерійських полків у період з 1 до 4 серпня не мала. Отже, закопати прапор свого військового формування, попередньо вирізавши його номер, після 5 серпня могли артилеристи одного з майже сорока артилерійських полків 6-ї чи 12-ї армій.

На цьому етапі дослідження стало зрозуміло, що заперечень не викличе лише та інформація, яка буде отримана шляхом вивчення безпосередньо самих артефактів.

Разом із прапором були знайдені фрагменти форми старшого лейтенанта з відповідними знаками розрізнення й значками «ГТО» 1-го ступеня, «ППХО», а також металева скринька з посвідченням особи й партійним квитком. На жаль, записи у предметах не читаються, через що неможливо встановити їхню належність певній особі.

Спробуємо звузити коло частин, яким, імовірно, може належати знамено, аналізуючи сам артефакт.

На знайденому прапорі є напис «артилерійський полк», тому він не міг належати гаубичному артилерійському полку (гап), гаубичному артилерійському полку РГК (гап РГК), гарматному артилерійському полку РГК (пап РГК) чи корпусному артилерійському полку (кап), тому слід звернути увагу саме на артилерійські полки (ап), які за штатним розкладом входили до складу перерахованих вище з'єднань.

У досліджуваний період часу в частинах і з'єднаннях РСЧА існувало кілька видів бойових знамен. З 1918 р. й до другої половини 1919 р. була поширена практика нагороджувати частини і з'єднання, які відзначилися в боях, Почесним революційним червоним прапором, проте не було єдиного уніфікованого зразка. Лише до кінця 1919 р. був розроблений такий зразок і його опис затверджений РВРР наказом № 846 від 17 травня 1920 р. Після створення Радянського Союзу істотно змінилася державна символіка, а в ході військової реформи 1924 – 1928 рр. – нумерація й найменування багатьох військових формувань. Попередні знамена застаріли, однак лише 11 липня 1926 р. було ухвалене Положення «Про революційні Червоні Прапори частин РСЧА» й затверджені їхні зразки. Ескіз нового прапора підготував автор проекту знака ордена Червоної Зірки художник П. Метельков.

Згідно з «Інструкцією з використання Постанови Центрального виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів СРСР про революційні Червоні Прапори частин РСЧА», затвердженою 3 лютого 1927 р., знамена присвоювалися стройовим військовим частинам до окремого батальйону, в прикордонній охороні – до роти включно, а також військовим навчальним закладам РСЧА. Полотнище прапора повинно мати певні розміри й малюнок, затверджені наказами РВР СРСР. Воно стало єдиним для військ РСЧА, Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) та Конвойної охорони.

5 грудня 1936 р. VIII Надзвичайний з'їзд Рад затвердив нову Конституцію СРСР. Відтоді вищим органом державної влади стала Верховна Рада. Змінилася й кількість союзних республік: якщо на 1926 р. їх було шість, то через десять років – одинадцять. Усі ці зміни не могли не позначитися на зовнішніх ознаках прапорів.

Основними відмінностями між прапорами зразка 1926 р. і його модифікацією 1937 – 1938 рр. стала форма наверхшя й написи на полотнищі. Зокрема, на гербі СРСР замість шести стало одинадцять стрічок, замість слів «Ц.И.К. СССР» згідно з директивою Генерального штабу виконувався напис «Верховный Совет СССР». Проте є відомості, що новий напис стали застосовувати з квітня 1938 р. Саме з того часу всі зображення належало не вишивати, а наносити способом фотодруку [11].

Прапор, знайдений пошуковцями, належить до більш пізнього типу знамен, які вручалися військовим формуванням з 1937 до 1938 рр. Таким чином, ми можемо вилучити з переліку артилерійські полки 74-ї, 80-ї і 99-ї стрілецьких дивізій, а також 72-ї гірськострілецької дивізії, які були сформовані раніше. Частини 15-ї моторизованої дивізії зуміли прорватися з оточення з прапорами, тому відкидаємо й 203-й артилерійський полк, який входив до її складу. Також виключаємо зі списку танкові дивізії, які не мали у своєму складі артилерійських полків за штатом.

Отже, результатом дослідження є те, що знайдений на місцях боїв прапор міг належати 54-му, 122-му, 244-му, 298-му, 299-му, 309-му, 348-му, 352-му, 254-му, 362-му, 391-му, 431-му, 656-му, 671-му, 674-му, 692-му чи 719-му артилерійським полкам.

Як відомо, негативний результат – теж результат. З моменту описаних подій минуло понад чотири криваві роки війни та майже сім післявоєнних десятиліть. З кожним днем залишається все менше ветеранів війни. Тому зрозуміло, що отримати свідчення від безпосередніх учасників – малоімовірно. Проте залишається надія, що внаслідок оприлюднення нових документальних свідчень, узятих з державних чи приватних архівів, дослідникам вдасться віднайти ту «нитку Аріадни», яка приведе до «виходу з лабіринту». Тоді ми з упевненістю зможемо сказати, якому саме з героїчних артилерійських полків 6-ї чи 12-ї армій належав артефакт, що мав славу, але не завершено на сьогодні історію.

Джерела та література:

1. *Слюсаренко А.Г., Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни. – К., 2009. – С. 96 – 97.*
2. *Долматовский Е. Зеленая брама. – М.: Издательство политической литературы, 1985. – С. 12.*
3. *Гальдер Ф. Военный дневник. – М.: Terra fantastica, 2003. – С. 291, 294.*
4. *Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті. – Київ-Ніжин, 2010. – С. 66.*

5. *Иовлев С.И. Бои 6-й и 12-й армий в окружении в районе Умани. (Июль – август 1941 г.) // www.istor-44gsd.ru/html/wospomin.html.*
6. *Лист до дирекції Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» Є.В. Серебрякова. 17.10.1994 р. // Науковий архів науково-експозиційного відділу.*
7. *Лист О.С. Артемову, директору Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», від М.М. Кашути, вченого секретаря Центрального музею Збройних Сил. 10.02.1995 р. // Науковий архів науково-експозиційного відділу.*
8. *Лист А.З Давиденку, заступнику начальника інституту військової історії МО РФ, від начальника ЦАМО РФ М.П. Брільова. 19.10.1995 р. // Науковий архів науково-експозиційного відділу.*
9. *Лист Л.В. Легасовій, заступнику генерального директора «Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», від В.М. Колотухіна. 22.03.1995 р. // Науковий архів науково-експозиційного відділу.*
10. *Лист Л.В. Легасовій, заступнику генерального директора «Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», від М.В. Толоконнікова. 14.04.1995 р. // Науковий архів науково-експозиційного відділу.*
11. *Печейкин А.В. Знамена в Красной армии // Военно-исторический журнал. – № 5. – 2011. – С. 49 – 53.*

© **Андрей СОЛОНЕЦ**

**ФЛАГ НЕИЗВЕСТНОГО АРТИЛЛЕРИЙСКОГО ПОЛКА.
К ИСТОРИИ ВЕКСИЛОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ МЕМОРИАЛЬНОГО
КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»)**

По материалам фондовой коллекции музея, материалам архива научно-экспозиционного отдела отображен ход событий завершающего этапа Уманской оборонной операции 1941 г., систематизированы материалы многолетнего исследования принадлежности представленного в экспозиции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» боевого знамени артиллерийскому полку.

Ключевые слова: *знамя, Уманская оборонная операция 1941 г., Зеленая брама, Подвысокое.*

© **Andrey SOLONETS**

**FLAG OF THE UNKNOWN ARTILLERY REGIMENT.
TO THE HISTORY OF THE RESEARCH OF VEXILLOLOGY
(BASED ON THE FUND COLLECTION OF THE MEMORIAL COMPLEX
"THE NATIONAL MUSEUM OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945")**

Examining the exposure Memorial complex "National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945" numerous visitors the long time stopped near the one of the showcases in the hall devoted to the Kiev defense operations in 1941. Attracted the attention of tourists the battle flag of the military unit found by the seekers of the Association of youth searching organizations "Obelisk" (commander – A.I. Fartushny).

It happened near the home forester in the quarter number 135 of the large tracts of forest "Zelena brama", located between the villages Kopenkuvate and Pidvysoke (Kirovograd region). Here in summer 1941 were fighting surrounded troops of the 6th and the 12th army of the Southern Front. Flag was dug from the depth of half-meter, he was well preserved. The relics was donated to the museum by finders, then the flag was find in the caring hands of the Center of restoration and examination Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve, which cleared the flag of land and conserved. As a result, the flag came form in which it was seen by the visitors of the Memorial complex.

Fragment flag, where has been specified the number of the regiment, unknown soldier carefully cut with scissors to keep the disbandment of the regiment over the loss of symbol of military honor.

To put forward some new assumptions, and especially the statement needed documentary

support events, testimony of direct participants or witnesses. Battle documents (orders, reports, operational and intelligence reports, karts, requirements, etc.) related to fights in "Zelena brama", which preserved in the archives and those, that survived, little can help.

The result of the study is that flag founded on the ground fighting could belong to 54th, 122th, 244th, 298th, 299th, 309th, 348th, 352th, 254th, 362th, 391th, 431th, 656th, 671th, 674th, 692th or 719th artillery regiment.

As you know, the negative result is the result too. Since the events described has been more than four years of bloody war and nearly seven post-war decades. It is still hoped, that as a result of the publication of new documentary evidence taken from public or private archives, researchers will be able to find that "Ariadne's thread", that can help to find "exit of the maze". Then we can say with confidence, which the heroic artillery regiments of 6th or 12th Army belonged artifact, that was glorious, but not a complete history to date.

Keywords: *the flag, Uman defensive operation in 1941, Zelena brama, Pidvysoke.*

УДК 623.441/443

© **Оксана ЯНКОВЕНКО**

НАГОРОДНА ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ З КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Аналізується колекція «Зброя і техніка», що зберігається у фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», зокрема зразки нагородної вогнепальної зброї. Висвітлюється бойовий шлях учасників Великої Вітчизняної війни, які за свої військові досягнення були відзначені вогнепальною зброєю.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», нагородна вогнепальна зброя, пістолет системи Браунінг, пістолет ТК, пістолет системи Маузера.*

У фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» – тисячі унікальних музеалій. Важливим складником музейної колекції є група зберігання «Зброя і техніка», яка нині налічує майже 2 тис. одиниць музейних предметів.

Особливий інтерес викликають зразки вогнепальної зброї – найбільш масової серед усіх видів військового арсеналу. Це, зокрема, револьвери й пістолети, пістолети-кулемети, гвинтівки й карабіни, автомати та кулемети. На сьогодні музейна колекція містить понад 540 одиниць вогнепальної зброї (приведеної у небоєздатний стан) радянського та іноземного виробництва, що застосовувалася у війнах та локальних конфліктах ХХ ст.

Фундамент колекції було закладено в 1974 р., коли відповідно до наказу Міністерства культури УРСР Державний історичний музей УРСР у м. Києві передав у фонди Меморіалу 147 одиниць вогнепальної зброї різних моделей і систем періоду Великої Вітчизняної війни. Відтоді музейна колекція збільшилася майже вчетверо.

Справжній інтерес становить зброя, передана безпосередніми учасниками бойових дій та їхніми нащадками. Ці реліквії нагадують нинішньому й прийдешньому поколінням про славні подвиги предків. За кожним із таких раритетів – чиясь людська доля.

Предметом дослідження цієї роботи є нагородна вогнепальна зброя, зокрема аналіз колекції, що зберігається у фондах Меморіального комплексу «Національний

музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», та висвітлення бойового шляху учасників Великої Вітчизняної війни, які за свої військові досягнення були відзначені вогнепальною зброєю.

Нагородна зброя – це персоніфікована зброя, що є почесною нагородою для особливого відзначення військовослужбовців за їхні бойові подвиги та заслуги, зокрема, вогнепальна або холодна – револьвер, пістолет, гвинтівка, мисливська рушниця, шпага, шабля, палаш, шашка, кортик тощо. Зазвичай на такій зброї, окрім відповідного напису про відмінності й заслуги, вказуються прізвище, ім'я та по батькові (прізвище та ініціали) нагородженого, тому нагородну зброю також часто називають іменною. Напис виконується (гравірується) безпосередньо на зброї або на металевій пластині (із золота, срібла, латуні та інших металів), що кріпиться до зброї, на піхвах чи кобурі.

Традиція вручення нагороди як заохочення за ратні справи існувала ще в IX – XV ст., коли князі Київської Русі нагороджували воїнів гривнами, хрестами, кубками, золотими ланцюгами та монетами. Гривною нагороджували ще при київському князі Володимирі. В історичних документах вона вперше згадується в 1015 р. у «Повісті минулих літ» Нестора Літописця [1].

За часів Івана Грозного гривна як відзнака зникла з ужитку. Натомість розповсюдилося дарування золотих ланцюгів і грошей. Ратним людям жалували також обладунки, коней та зброю.

У XVII ст. типовим було нагородження булавою чи її різновидом (пірначем, шестопером). Булави удостоювалися окремі посадові особи, а серед українського козацтва її вручали як символ влади. Виготовляли булаву з величезною розкішшю, для її оздоблення використовували золото, срібло, смарагди [2]. Булава Богдана Хмельницького – один із найголовніших знаків гетьманського титулу – виготовлена в XVII ст. в Османській імперії з рога носорога та інкрустована слоновою кісткою (нині зберігається в Музеї Війська Польського у Варшаві, куди потрапила після Другої світової війни) [3].

За часів Петра I з'явилася традиція нагороджувати орденами, медалями та почесними знаками, а в окремих випадках за військові подвиги – також зброєю.

У XVIII ст. за військову відзнаку та особливі бойові дії командному складу російської армії вручалася золота зброя – шпага або шабля. Про те, що це була дійсно почесна нагорода, свідчить той факт, що всього золотою зброєю було відзначено 117 осіб [4]. Серед нагороджених прізвища відомих полководців – О.В. Суворова, який двічі, у 1775 р. та 1789 р., відзначений шпагою з діамантами за перемогу над турками, та героя Вітчизняної війни 1812 р. М.І. Кутузова, нагородженого золотою шпагою з діамантами та лавровим смарагдовим вінком [5; 6]. Згодом коло нагороджених почесною золотою зброєю значно розширилося, до нього увійшли офіцери армії та флоту дворянського походження нижчих чинів.

Майже 100 років тому таке поняття, як нагородна зброя, з'явилося і в радянській нагородній системі.

Один із перших декретів радянської влади – «Про знищення станів і цивільних чинів» (від 10 листопада 1917 р.) – скасував нагородну систему Російської імперії.

Спочатку нова влада нагороджувала осіб, що відзначилися, цінними подарунками. Бійців і командирів – речами, які мали хоч якусь мінімальну фалеристичну або практичну цінність: Почесною революційною зброєю – іменними шашками, шаблями, пістолетами й револьверами, червоними революційними шароварами, портсигарами з дарчими написами, годинниками, патефонами, куртками, чобітьми, комплектом обмундирування, натільною білизною тощо [7]. Подібні заохочення були досить поширеними насамперед тому, що в процедурному плані не вимагали спеціальних дозволів.

Надалі ця обставина – відсутність паперової тяганини при здійсненні нагородження – відіграла основну роль як у передвоєнні роки в РСЧА, так і в роки розвинутого соціалізму в радянській армії. На нагороджуваного не потрібно було складати подання, завірене підписом безпосереднього начальника, заповнювати нагородний лист і відправляти його на розгляд у Москву, а потім чекати ствердної або негативної відповіді. Достатньо було лише ініціативи командира, без дотримання будь-яких формальностей, тому ця форма заохочення була досить поширеною у військах. У перший рік створення Червоної армії досить часто увесь особовий склад рот і навіть батальйонів відзначався годинниками, пістолетами німецького та англійського виробництва, японськими карабінами, австрійськими палашами, взуттям та шкіряними куртками тощо.

У радянській нагородній системі такий вид відзнаки, як зброя, з'явився в роки громадянської війни 1918 – 1920 рр. 8 серпня 1919 р. за заслуги і вміле керівництво військами Президія Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) нагородила бойовою Золотою зброєю (з прикріпленим до руків'я знаком ордена Червоного Прапора) Головнокомандувача військ радянської республіки С.С. Каменєва і командувача армії Східного фронту В.І. Шоріна [8; 9]. Пізніше, 20 листопада 1919 р., – народного героя С.М. Будьонного, який «виявив на чолі свого кавалерійського корпусу особливу хоробрість, широку ініціативу, енергію і розпорядливість» у боях на різних ділянках Південного й Південно-Східного фронтів [10]. Ще один воєначальник громадянської війни М.М. Тухачевський став володарем нагородної зброї за визволення Омська [11].

Першим серед воєначальників вищого рангу, нагороджених Почесною революційною зброєю після її офіційного запровадження (8 квітня 1920 р.), був командувач армії І.П. Уборевич, відзначений за розгром військ Денікіна [10]. Надалі її володарями стали ще кілька радянських командирів. Наприклад, за перемогу над Врангелем і за визволення Криму Почесною золотою зброєю був нагороджений М.В. Фрунзе, за бої на польському фронті – С.К. Тимошенко [13; 14].

Утім, Почесну революційну зброю (Золота бойова зброя, Червонопрапорна зброя – називали по-різному) вручали вкрай рідко. За роки громадянської війни і після її закінчення офіційно відбулося всього 21 нагородження [15].

Оскільки відзнак у Червоній армії вочевидь не вистачало, наприкінці громадянської війни керівництво ВЦВК вирішило заснувати для заохочення найбільш видатних полководців ще одну нагороду – почесну вогнепальну зброю зі

знаком ордена Червоного Прапора (вручали особам, раніше нагородженим шашкою з орденом Червоного Прапора). 26 січня 1921 р. іменні маузери із зображенням ордена Червоного Прапора на руків'ї були вручені Головнокомандувачу Червоної армії С.С. Каменєву та командувачу 1-ї кінної армії С.М. Будьонному [16; 17]. Це було перше і єдине нагородження Почесною революційною вогнепальною зброєю. Після утворення у грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік існування нагороди було підтверджено постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 12 грудня 1924 р.

Попри те, що з 1930 р. до 1968 р. і відбувалося нагородження холодною і вогнепальною зброєю в СРСР, однак не мало чіткої юридичної бази. Основна частина тих, хто був нагороджений вогнепальною зброєю, припадає на роки Великої Вітчизняної війни.

Колекція нагородної вогнепальної зброї Меморіалу налічує 13 одиниць. Хронологічні рамки нагородження – 1920 – 1959 рр. Перші надходження такої зброї до музейної колекції датовані 1974 р. (передані, як значилося вище, Державним історичним музеєм, що, у свою чергу, одержав цю зброю з виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», створеної ще в роки Великої Вітчизняної війни), згодом окремі зразки нагородної вогнепальної зброї передавали в музей у 1975 р., 1984 – 1986 рр., 1990 р. та 2000 р. ті, хто був нею нагороджений особисто, чи їхні рідні й близькі.

Безперечний інтерес викликають особи нагороджених, їхні долі, адже кожен, відзначений цією нагородою, заслуговує на шану та повагу. Володарями нагородної вогнепальної зброї, що зберігається у фондозбірні музею, є як кадрові військові, що відмінно зарекомендували себе в період служби в лавах РСЧА в передвоєнний період, у роки Великої Вітчизняної та по війні, так і представники руху Опору й прості мирні громадяни, які доклали максимум зусиль для того, аби перемогти ворога. За плечима кожного з них військова звитяга та відданість Вітчизні, а найчастіше – подвиг, гідний наслідування.

Значна кількість учасників Великої Вітчизняної війни за військову звитягу, мужність і героїзм, виявлені в боях із ворогом, були нагороджені бельгійським пістолетом системи Браунінга. Необхідно зазначити, що прототип цього пістолета американський конструктор Джон Мозес Браунінг розробив ще наприкінці 1895 р. Однак склалося так, що на батьківщині автора виробників ця зброя не зацікавила, тому його самозарядний пістолет побачив світ у Бельгії. Першим і найбільшим виробником пістолетів Браунінга в Європі була бельгійська фірма «Fabrique Nationale d'Armes de Guerre (FN)». Звідси й стійке словосполучення «бельгійський браунінг».

Пістолет одержав назву «Модель 1899 Браунінг» й був виготовлений у кількості декількох тисяч примірників. Виробництво його зменшеного варіанта, який найчастіше називають моделлю 1900 (калібр 7,65-мм), почалося в 1900 р. Згодом з'явилися більш удосконалені моделі: Браунінг 1903 р. (калібр 9,00-мм), Браунінг 1906 р. (калібр 6,35-мм), Браунінг 1910/1912 р. (калібр 7,65 та 9,00-мм).

Змодельований пістолет Браунінг М. 1900 і патрон до нього визначив напрям розвитку короткоствольної зброї особистої самооборони на багато десятиліть уперед.

Конструкція пістолета виявилася досить вдалою, його компактність, невелика маса, плоска форма самої зброї, швидкозмінний магазин, розміщений у руків'ї, наявність відразу трьох запобіжних пристроїв від випадкових пострілів, вдале розміщення центру тяжіння й зручне перезарядження принесли йому неабияку славу. Достатньо згадати, що кількість пістолетів зразка 1900 р., виготовлених до 1912 р., становила 1 млн, моделі 1906 р. – понад 4 млн, а модель 1903 р. випускалася впродовж 37 років. Пістолет був розповсюдженою зброєю в роки Першої та Другої світових воєн. Конструкції Браунінга неодноразово копіювалися і служили предметом наслідування для фахівців інших країн. Пістолет Браунінга Кольт М. 1911 донині є одним із найпопулярніших у світі [18].

У музейній колекції зберігається п'ять нагородних пістолетів системи Браунінга. Один із них належав Герою Радянського Союзу Івану Макаровичу Журбі (1915 – 1962), українцю, уродженцю с. Кам'яно-Білоярського (нині Мендикарінський район Костанайської області, Казахстан) із родини переселенців.

У грудні 1941 р. Іван Журба був призваний на службу до лав Червоної армії і направлений на фронт. Учасник Іранського походу 1941 р., боїв за Моздок у складі Кавказького фронту.

У 1943 р. молодший лейтенант І.М. Журба закінчив курси вдосконалення офіцерського складу й обійняв посаду командира роти мотострілецького батальйону 23-ї гвардійської мотострілецької бригади, що діяла в складі 1-го Українського фронту.

Відзначився І.М. Журба під час битви за Дніпро та Київ. На початку листопада 1943 р. рота під його командуванням однією з перших форсувала Дніпро, прорвала німецьку оборону в районі с. Святошине (нині в межах Києва) й, розгромивши переважаючі сили противника, захопила значні трофеї, згодом вийшла до шосейної дороги Київ – Житомир і відрізала противнику шляхи відступу. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1944 р. гвардії молодший лейтенант Іван Журба був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу із врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» [19]. З нагоди цієї події командування 23-ї гвардійської мотострілецької Васильківської Червонопрапорної бригади нагородило його пістолетом Браунінга, на кожусі затвора якого вигравірувано напис: «Герою Радянського Союзу Журбі І.М. командування 23 ГКВ МСБ» [20].

Удруге в боях за Україну лейтенант І.М. Журба відзначився під час ліквідації львівського угруповання противника, за що 13 серпня 1944 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Бойовий шлях І. Журба закінчив у Чехословаччині. За роки війни був тричі поранений, нагороджений орденом Червоної Зірки, американським орденом «За заслуги» з грамотою президента США Ф. Рузвельта, бойовими медалями.

По війні – звільнений у запас. Мешкав і працював у м. Кзил-Орда (Казахстан). Згодом разом із родиною переїхав до Києва [21].

Багато учасників Великої Вітчизняної війни були кадровими офіцерами, за плечима яких часто була не одна війна. У 1920 р. добровільно вступив у лави Червоної

армії Микола Дмитрович Ігнатов (1902 – помер – невідомо), росіянин, уродженець м. Липецька Воронежської області.

Учасник бойових дій проти польських інтервентів, розгрому Врангеля в Криму, придушення Кронштадтського заколоту. У 1923 р. М.Д. Ігнатову – «Стійкому захиснику пролетарської революції від РВС СРСР» – було вручено пістолет системи Браунінга [22].

У 1927 р. Микола Дмитрович закінчив Київську військову школу зв'язку ім. М.І. Калініна. На посаді начальника зв'язку 23-ї змішаної авіаційної бригади брав участь у бойових діях на р. Халхін-Гол.

У роки Великої Вітчизняної війни М.Д. Ігнатов обіймав посади начальника зв'язку ВПС Приволзького військового округу, 21-ї та 50-ї армій, 1-го бомбардувального авіаційного корпусу та 16-ї повітряної армії. Учасник оборонних боїв у Білорусії, Московської битви, Воронежсько-Харківської наступальної та Харківської оборонної операцій, битви на Курській дузі, визволення Лівобережної України, Білорусії, Польщі. У бойових характеристиках від 26 січня 1944 р. та 22 січня 1945 р. значиться: «В усіх операціях, проведених армією на орловсько-курському, севському, глухівському, конотопському, бахмацькому, чернігівському, гомельсько-речицькому та мозерському напрямках, успішно забезпечував управління частинами... Під його керівництвом була проведена значна робота з організації виявлення літаків противника й наведення авіації на цілі. Лише в ході літнього наступу 1944 р. льотчики виявили 745 цілей, провели 156 повітряних боїв, збили 213 літаків противника...» [23; 24].

Після війни продовжував службу у ВПС у складі Групи радянських окупаційних військ у Німеччині, згодом обіймав посаду начальника військ зв'язку винищувальної авіації ППО країни. З 1951 р. генерал-майор авіації М.Д. Ігнатов – у запасі. Мешкав у Києві [25].

Велика життєва сила, стремління жити, боротися, перемагати – ці риси притаманні багатьом учасникам Великої Вітчизняної війни, зокрема й С.О. Стеценку – одному з організаторів і керівників підпільного та партизанського руху на окупованій території України, який одержав в 1944 р. іменний пістолет Браунінга від Військової ради 2-го Білоруського фронту [26].

Степан Омелянович Стеценко (1903 – 1989), українець, народився в с. Стоянівка Новоукраїнського району Кіровоградської області.

З 1920 р. – у лавах Червоної армії. З 1922 р. – на комсомольській та партійній роботі. Після закінчення в 1923 р. партшколи в Єлисаветграді (з 1934 р. – Кіровоград) працював у партійних, комсомольських та профспілкових органах Єлисаветградської (з 1924 р. – Зинов'ївської) округи. У 1930 – 1932 рр. – редактор Зинов'ївської міської газети.

З 1932 р. – завідувач відділу, другий секретар Луганського (з 1935 р. – Ворошиловградського) міськкому партії. У 1937 р. переведений на посаду секретаря парткому паровозобудівного заводу. 1 червня 1938 р. заарештований за звинуваченням у керівництві правотроцькістською змовою. 18 березня 1940 р. звільнений з-під варті, справу було припинено за відсутністю складу злочину. Після звільнення Степан Стеценко працював завідувачем облліспрому.

З початком Великої Вітчизняної війни займався питаннями евакуації промислового обладнання на схід України та налагодження випуску оборонної продукції для фронту. У 1942 – 1943 рр. очолював Ворошиловградський підпільний обком Компартії України. Діяти доводилося в надзвичайно складних умовах, оскільки саме в цьому регіоні були зосереджені значні військові сили, фронтові тили та штабні установи ворога. С. Стеценко постійно перебував серед рядових підпільників, рейдуючи по населених пунктах Ворошиловградщини. Був організатором масового саботажу та диверсій на місцевих підприємствах. Після німецької окупації обраний секретарем Ворошиловградського міськкому Компартії України.

По війні з 1947 р. – голова виконкому Ворошиловградської обласної ради. У 1950 р. призначений першим секретарем Чернівецького міськкому партії, з 1955 р. працював в апараті ЦК КПУ. З 1955 р. – другий секретар Черкаського обкому Компартії. У 1963 – 1967 рр. – голова виконкому Черкаської обласної ради. У квітні 1967 р. переведений на посаду першого заступника Голови Президії Верховної Ради Української РСР. У 1975 р. вийшов на пенсію. Депутат Верховної Ради УРСР. Нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Вітчизняної війни I ст., Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора тощо [27].

Нерідко в роки війни власниками нагородної вогнепальної зброї ставали діти. На вічне зберігання до фондозбірні Меморіалу передали особисто свої бельгійські Браунінги Сергій Добринов та Володимир Виговський.

Сергій Васильович Добринов (1933 р.н.), українець, народився в Києві. Коли почалася війна, йому виповнилося лише 8 років. Наприкінці липня 1941 р. хлопчик разом із товаришем утік на фронт. Діти залізи в накритий брезентом кузов однієї з автомашин, що рухалася до Голосіївського лісу. Товаришеві не поталанило: його зняли на першому ж перевірочному пункті, а Сергійка помітили, коли вже розвантажували авто. Хлопчика нагодували й збиралися відправити додому, але доля розпорядилася інакше. Уночі з групою червоноармійців він опинився в захопленому ворогом селі. У руїнах одного з будинків залишилися поранені бійці із прапором військової частини. 8-річний хлопчик, дякуючи своєму невеликому зросту, проник у руїни, врятував прапор частини й вивів з оточення 8 поранених бійців. Однак при цьому одержав поранення ноги від розриву ворожої гранати [28]. Командування частини нагородило юного героя пістолетом системи Браунінга, а лист-подяку відправило рідним хлопця [29]. У листі, підписаному командиром дивізії Горшковим і комісаром Октябрським, бійці 206-ї стрілецької дивізії висловили щиру подяку матері за виховання сина [30].

Володимир Степанович Виговський (1929 р.н.), поляк, уродженець Житомирської області.

Із січня 1942 р. 13-річний школяр Володя Виговський – зв'язковий-розвідник Коростенського антифашистського підпілля. Після викриття підпільної групи в січні 1943 р. (йому вдалося уникнути арешту) зробив у своєму щоденнику запис: «Тільки що я був очевидцем страти друзів. Їх повісили. Мені не віриться, що їх немає. Та не може бути й мови: вони будуть жити вічно!». З червня 1943 р. – розвідник загону ім. Дзержинського Житомирського партизанського з'єднання під командуванням

С.Ф. Маликова. Одночасно з виконанням бойових завдань командування Володя складав вірші. Переписані на окремих аркушах паперу, вони поширювалися по селах, зачитувалися до дірок. Був двічі поранений. У січні 1944 р. командування партизанського загону за звитягу та хоробрість нагородило юного розвідника пістолетом Браунінга [31]. З 1944 р. після розформування бригади – розвідник передових частин особливого призначення 60-ї армії 1-го Українського фронту. Брав участь у визволенні Києва, Кракова, Варшави та в здобутті Берліна. Під час Берлінської операції зазнав третього важкого поранення.

По війні інвалід I групи. Спортсмен-радіолюбитель. Член Спілки письменників України. Враження воєнних років відтворив у повісті «Вогонь юного серця» (1953 р.) та збірці оповідань «Незвичайна розвідка» (1967 р.) [32].

За часів СРСР як нагороду досить часто вручали пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна). Колекція вогнепальної нагородної зброї Меморіального комплексу містить 3 пістолети цієї системи.

Конструктор Сергій Олександрович Коровін зайнявся розробкою пістолета ще в 1924 р. У 1925 р. ТЗЗ (Тульський зброярський завод) отримав від спортивного товариства «Динамо» замовлення на розробку 6,35-мм пістолета кишенькового типу під патрон Браунінга. Виробництво нового пістолета, який дістав офіційну назву «Пістолет Тульський, Коровіна, зразка 1926», або просто ТК, розпочалося восени 1926 р. До появи ТК найбільш популярним пістолетом калібру 6,35-мм був Браунінг 1906 р. Однак виявилось, що у пістолета ТК більша початкова швидкість кулі обумовлена застосуванням патронів із посиленими зарядами, а також більшою довжиною ствола; більша кількість патронів у магазині (8 проти 6); покращені прицільні можливості; більш зручні руків'я та місце розташування запобіжника. Сконструйований як спортивний зразок, пістолет користувався значним успіхом серед командного складу Червоної армії. Його широко використовували як особисту зброю самозахисту високопоставлені чиновники ВКП(б), офіцери РСЧА й оперативники НКВС. Виробництво пістолета тривало до 1935 р. З осені 1926 р. до 1935 р. було випущено кілька десятків тисяч ТК, але точна кількість випущених пістолетів невідома [33].

Трагічною й водночас героїчною була доля власника нагородного пістолета ТК Героя Радянського Союзу Дмитра Івановича Турбіна (1903 – 1944), росіянина, уродженця м. Суми.

У 1922 р. Д.І. Турбін добровільно вступив до лав Червоної армії. Навчався в Харківській артилерійській школі командного складу, а після її розформування – в Одеській артшколі ім. М.В. Фрунзе. У 1927 р. після закінчення Військово-технічної академії обіймав посаду командира артилерійської батареї в Білоруському військовому окрузі, де зарекомендував себе умілим командиром та наставником. У серпні 1931 р. Реввійськкрасою Білоруського військового округу за зразкову оглядову стрільбу нагороджений пістолетом ТК (Тульський, системи Коровіна), про що свідчить відповідний напис на металевій накладці зброї [34].

У 1937 р. закінчив Ленінградську артилерійську академію ім. Ф.Е. Дзержинського. Був учасником радянсько-польського протистояння (17 – 28 вересня 1939 р.). Звання

Героя Радянського Союзу удостоєний 7 квітня 1940 р. за прорив лінії Маннергейма в ході радянсько-фінляндської війни [35].

На фронтах Великої Вітчизняної з червня 1941 р. Командував артилерійською бригадою, артилерією армій та фронтів. Був учасником оборонних боїв на території України – у районі Станіслава. У серпні 1941 р. потрапив в оточення в районі с. Підвисоке Кіровоградської області (урочище Зелена брама), але з невеликою частиною бійців вирвався з ворожого кільця.

Далі віхами фронтового життя воїна стали Харківська наступальна операція 1942 р., Сталінградська та Курська битви. Генерал-лейтенант Д.І. Турбін, командувач артилерії 1-го Українського фронту, брав активну участь у підготовці та проведенні Київської наступальної та оборонної операцій 1943 р. Напередодні наступу в листі до рідних писав: «Залишилося три години поспати, а о п'ятій змахну своєю диригентською паличкою й полетять разом зі свинцем та сталлю прокляття нашого народу на голови фріців» [36].

Нехтуючи небезпекою, Д.І. Турбін багато часу проводив серед артилеристів на передовій. 11 січня 1944 р. у ході Житомирсько-Бердичівської операції під час об'їзду артилерійських частин був важко поранений. 23 січня помер у госпіталі [37]. Похований у Києві у сквері заводу ім. Артема, пізніше перепохований у Парку Слави [38].

На початку 1930-х рр. власником іменного пістолета ТК став Сергій Георгійович Горячев (1897 – 1983), росіянин, уродженець м. Петроград (нині Санкт-Петербург).

Учасник Першої світової війни, унтер-офіцер російської імператорської армії. З листопада 1919 р. – у рядах РСЧА. Учасник громадянської війни. Перебуваючи на командних посадах у міжвоєнний період, загартовуючи волю та удосконалюючи бойовий досвід, він досяг високої майстерності в управлінні військами. 1 січня 1933 р. його, як передовика бойової та політичної підготовки, командування 33-ї стрілецької дивізії Білоруського військового округу нагородило пістолетом ТК (Тульський, системи Коровіна) [39].

Велику Вітчизняну війну С.Г. Горячев зустрів на посаді коменданта Ковельського укріпрайону. Учасник прикордонної сутички 1941 р., оборонних боїв у Литві та битви за Москву. З вересня 1942 р. – командир 7-го стрілецького корпусу, який за успішні бойові дії в ході Сталінградської битви був перейменований у 35-й гвардійський стрілецький корпус. 26 березня 1944 р. з'єднання корпусу одними з перших вийшли по річці Прут на державний кордон із Румунією. За відмінні бойові дії, героїзм особового складу та вихід на державний кордон 35-му гвардійському стрілецькому корпусу 24 квітня 1944 р. було присвоєно почесне найменування «Прутський». Корпус, очолюваний С.Г. Горячевим, пройшов із боями через територію Румунії, Угорщини, Чехословаччини і завершив бойовий шлях в Австрії, де зустрівся із союзними англійськими військами.

Серед численних бойових нагород, якими в роки війни був нагороджений генерал-лейтенант С.Г. Горячев, – три ордени Леніна, чотири – Червоного Прапора, два ордени Суворова II ст., а також іноземні нагороди: два ордени Тудора Владмиреску (Румунія) та орден Червоної Зірки (Угорщина).

По війні генерал-лейтенант С.Г. Горячев продовжував командувати корпусом. З червня 1948 р. навчався на Вищих академічних курсах при Вищій військовій академії ім. К.Є. Ворошилова, по закінченні яких був помічником командувача, а згодом командувачем 8-ї гвардійської армії в Групі радянських окупаційних військ у Німеччині. З 1954 р. – начальник Управління бойової підготовки Київського військового округу. Із квітня 1958 р. – у запасі. Мешкав у Києві. Тривалий час очолював Військово-наукове товариство при Київському окружному Будинку офіцерів [40].

До когорти нагороджених пістолетом ТК потрапив і старший машиніст крейсера «Червона Україна» Костянтин Герасимович Шеховцев (1906 – 1978), росіянин, уродженець м. Києва.

Після закінчення школи працював складальником суден Київських судноремонтних майстерень Держпароплавства. З 1926 р. до 1928 р. навчався на курсах робітфаку, потім вступив до навчального загону Чорноморського флоту.

З 1929 р. К.Г. Шеховцев – машиніст, старший машиніст крейсера «Червона Україна», на борту якого в 1930 р. здійснив перехід у Середземне море, відвідавши Італію та Грецію. У 1932 р. брав активну участь у капітальному ремонті судна. 16 жовтня 1933 р., у день 11-ї річниці шефства комсомолу над флотом, за самовіддану працю зі зміцнення обороноздатності ВМФ Червоної армії ЦК ВЛКСМ нагородив командира відділення головного машиніста крейсера «Червона Україна» старшину К.Г. Шеховцева пістолетом ТК [41].

Наступні кілька років Шеховцев служив на крейсері «Красный Кавказ». Із січня 1937 р. до серпня 1941 р. обіймав посаду старшого техника-механіка на суднобудівному заводі ім. А. Марті в Миколаєві. З березня 1938 р. зарахований до кадрового складу ВМФ із присвоєнням військового звання молодшого військового техника, з лютого 1939 р. – військового техника 2 рангу.

У серпні 1941 р. К.Г. Шеховцева відряджено до резерву штабу Чорноморського флоту в Севастополі, у вересні 1941 р. – до Технічного управління ВМФ у Москві, де призначено помічником військового представника на насосно-компресорний завод «Красный Факел» (Москва). У листопаді 1941 р. – січні 1942 р. у складі Технічного управління ВМФ продовжував працювати в Ульяновську. З лютого 1942 р. – начальник військових транспортів, котрі супроводжував на діючі флоти та флотилії ВМФ до 1943 р. У 1942 р. за відмінну роботу з ремонту кораблів та бойової техніки старший техник-лейтенант К.Г. Шеховцев нагороджений почесною грамотою Наркома ВМФ СРСР.

У 1943 – 1944 рр. служив помічником військового керівника на заводі «Красный Факел». У грудні 1944 р. призначений військовим керівником групи заводів у Москві.

Після війни був військовим керівником Кузнецького металургійного комбінату. У квітні 1946 р. одержав військове звання капітана інтендантської служби. 24 лютого 1956 р. у званні майора вийшов у запас. Жив і працював у Києві [42].

У 1975 р. у колекції вогнепальної нагородної зброї Меморіалу з'явився пістолет системи Маузера – німецький самозарядний, розроблений у 1893 р. працівниками компанії «Маузер» – братами Фіделем, Фрідріхом і Йозефом Федерле. Учасниками

цього винаходу були також співвласники фірми «Маузер» брати Пауль та Вільгельм Маузери. У 1895 р. пістолет був запатентований на ім'я Пауля Маузера в Німеччині, у 1896 р. – у Великобританії, а в 1897 р. почалося його серійне виробництво. Однією з причин великої популярності пістолета Маузера була його значна на той час потужність. Пістолет позиціонувався як легкий карабін: дерев'яна кобура використовувалася як приклад, а забійна сила кулі була розрахована на дальність понад 1000 м. Було випущено чимало варіантів пістолета (калібр 9,00 та 7,63-мм), однак найбільш відомою та розповсюдженою була модель 1912 р. Нині пістолети Маузера різних модифікацій (1896, 1898, 1903, 1905, 1912, 1920 та 1926 рр.) об'єднують єдиним позначенням К-96. Пістолет використовувався в ході багатьох воєн: другої англо-бурської, Першої світової, громадянських (у Росії, Іспанії та Китаї), японсько-китайської та Другої світової [43].

До музею пістолет системи Маузера передала дружина Олексія Михайловича Виноградова (1889 – 1975), росіянина, уродженця м. Кисловодськ Ставропольського краю.

О.М. Виноградов у лавах РСЧА з 1917 р. Пройшов шлях від рядового солдата до полковника юстиції. Був активним учасником громадянської війни. У серпні 1920 р. «за відмінні бойові дії під час ліквідації бандитизму» (такий напис читаємо на металевій накладній пластині, розміщеній на дерев'яній кобурі – прикладі пістолета) командування 35-ї окремої стрілецької бригади нагородило його пістолетом системи Маузера [44].

З липня 1941 р. – на фронтах Великої Вітчизняної війни. Військовий юрист 1 рангу, згодом підполковник юстиції О.М. Виноградов обіймав посади голови Військового трибуналу Південного фронту, 44-ї та 28-ї армій. Був учасником оборонних боїв на території України, битви за Кавказ, де одержав важку контузію.

У 1944 – 1945 рр. у ході визволення Білорусії та боїв за Берлін О. Виноградов чотири рази відзначався подяками Верховного Головнокомандування. За постійне перебування у військах та вмилу роботу з особовим складом був нагороджений орденами: Леніна, тричі – Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ст. та медалями. Після війни жив і працював у Києві [45].

У колекції нагородної вогнепальної зброї багато років зберігаються пістолет-кулемет системи Шпагіна (ППШ) та два пістолети-кулемети системи Судаєва (ППС).

Пістолет-кулемет ППШ був розроблений у 1940 р. конструктором Георгієм Семеновичем Шпагіним, а з 21 грудня цього ж року взятий на озброєння Червоної армії, де став наймасовішою автоматичною зброєю у роки Великої Вітчизняної війни. До кінця 1941 р. було виготовлено понад 90 000 пістолетів-кулеметів. Упродовж 1942 р. фронт отримав 1,5 млн ППШ, усього ж у роки війни було випущено понад 6 141 000 одиниць цієї зброї.

У будові цього пістолета-кулемета були застосовані нові конструктивні рішення, що значною мірою поліпшили його експлуатаційні характеристики. Лише ствол, зокрема його канал, вимагав ретельного доведення на металообробних верстатах, решта металевих деталей виготовлялися методом холодного штампування зі

сталевого листа, із застосуванням точкового й дугового електрозварювання. Прогресивна технологія його виготовлення давала значну економію металу, знижуючи трудомісткість, а використання дешевих і недефіцитних матеріалів дозволило в кілька разів зменшити собівартість. У цілому пістолет-кулемет виявився настільки простим, що його виробництво змогли освоїти навіть на неспеціалізованих машинобудівних заводах.

Висока надійність роботи цього пістолета-кулемета в будь-яких умовах досягалася простою його пристроїв. На випробуваннях ППШ показав рекордну «живучість» – із нього було зроблено 70 000 пострілів. Розбирався пістолет-кулемет Шпагіна всього на п'ять частин, що забезпечувало його швидке освоєння червоноармійцями.

Після закінчення війни, на початку 1950-х рр., ППШ був знятий з озброєння в СРСР і поступово замінений автоматом Калашникова. Однак ППШ тривалий час перебував на озброєнні армій інших держав і впродовж ХХ ст. застосовувався в збройних конфліктах по всьому світу, зокрема в ході бойових дій у Кореї, В'єтнамі, Анголі, Афганістані тощо [46].

Пістолет-кулемет ППС розроблений радянським конструктором-зброярем Олексієм Івановичем Судаєвим у 1942 р. й виготовлявся на Сестрорецькому заводі для постачання військ Ленінградського фронту. Під час проектування цієї зброї на озброєнні Червоної армії вже був пістолет-кулемет системи Шпагіна, що зарекомендував себе ефективним у бою і технологічним у виробництві. Проте в ППШ були й недоліки, зокрема великі габарити й маса, що значно ускладнювало застосування цієї зброї в умовах вузьких окопів і тісних приміщень, у міських боях, недостатньо зручним він був для розвідників, десантників й екіпажів бойових машин. До того ж, в умовах воєнного часу необхідно було знизити витрати на масове виробництво пістолетів-кулеметів.

Пістолет-кулемет ППС спроектований на основі компіляції проектів О.І. Судаєва та техника-лейтенанта І.К. Безручко-Висоцького (конструкція затвора й зворотної системи) у Ленінграді. У період блокади міста «дорогою життя» йшло продовольство для ленінградців, а назад із міста вивозили не тільки біженців, а й нову зброю.

У 1943 р. на озброєння була прийнята покращена версія пістолета-кулемета під назвою ППС-43 (з коротшим стволом і прикладом, зміцненим руків'ям зведення, прапорцем запобіжника й засувкою плечового опору, кожухом ствола й ствольною коробкою, об'єднаних в одну деталь). Усього до початку прориву блокади Ленінграда (в січні 1944 р.) було випущено 46 572 одиниці ППС. Пістолет-кулемет Судаєва зразка 1943 р. випускали в СРСР до 1945 р., а загалом було виготовлено близько 500 тис. одиниць ППС обох модифікацій. По війні пістолет-кулемет системи Судаєва був знятий з озброєння [47].

Нагородні пістолети-кулемети ППС і ППШ із фондів Меморіалу мають ідентичні написи на правій щічці руків'я: «Кращому комсомольцю-партизану від Центрального Комітету ЛКСМ України. Жовтень 1943 р.». Достеменно відомо, що зброя належала М. Андросову, В. Олейнику та В. Зимареву, учасникам руху Опору в окупованій Україні [48; 49; 50].

Михайло Васильович Андросов (1920 – 1962), росіянин, народився на Орловщині. Після закінчення Саратовської спецшколи підготовки організаторів партизанської боротьби був відправлений через лінію фронту до Сумського партизанського з'єднання. З жовтня 1942 р. до листопада 1944 р. – помічник комісара Сумського партизанського з'єднання з комсомольської роботи. За його ініціативою було створено комсомольські організації в усіх підрозділах з'єднання. Організатор політично-масової роботи з місцевим населенням, розповсюдження газет, листівок, зведень Радінформбюро. Учасник рейду на Правобережну Україну наприкінці 1942 р. – початку 1943 р., Карпатського рейду влітку 1943 р. Відзначився 3 – 4 серпня 1943 р. у Делятинському бою, очоливши штурмову комсомольську групу. Саме за відмінні бойові дії в ході Карпатського рейду Михайло Андросов був нагороджений пістолетом-кулеметом системи Судаєва.

Згодом у складі 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака брав участь у Західному та Варшавському рейдах. У березні 1944 р. у боях на р. Сян група комсомольців-розвідників під його командуванням підірвала військовий завод противника. 27 грудня 1943 р. комсомольській організації з'єднання за успішне форсування Дніпра, Десни, Дністра, Західного Бугу та за участь у визволенні 39 міст був вручений Червоний Прапор ЦК ВЛКСМ. У травні 1944 р. М.В. Андросов доповів УШПР, що комсомольці з'єднання пустили під укіс 63 ешелони противника та підірвали 140 мостів.

По війні М.В. Андросов мешкав у Запоріжжі, обіймав посади секретаря Запорізького обкому комсомолу, згодом секретаря Жовтневого райкому партії міста [51].

Що стосується В. Олейника та В. Зимарева, на жаль, їхні біографічні дані не встановлено. Відомо лише, що Віктор Іванович Зимарев – партизан Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф.М. Михайлова, яке в 1943 р. здійснювало партизанські диверсії на комунікаціях противника. Однак беззаперечним залишається той факт, що обидва були активними учасниками боїв за визволення України й відзначені бойовою зброєю цілком заслужено.

Колекція нагородної вогнепальної зброї містить також пістолет Макарова (ПМ). Це зброя повоєнного періоду, адже пістолет був прийнятий на озброєння відразу по війні, після конкурсних випробувань цілого ряду зразків, розроблених конструкторами Ф.Т. Токаревим, С.Г. Симоновим, С.О. Коровіним, І.Я. Стечкиним, К.А. Баришевим, П.В. Воєводіним, І.І. Раковим, М.Ф. Макаровим та іншими. Пройшовши серію жорстких випробувань на надійність, кращим був визнаний зразок під 9-мм патрон, сконструйований колективом інженерів на чолі з Миколою Федоровичем Макаровим.

Виробництво нового пістолета було налагоджено в Іжевську в 1949 р. На озброєння Радянської армії, МВС та органів держбезпеки пістолет Макарова офіційно був прийнятий у 1951 р. Відмінні риси пістолета Макарова – простота конструкції і багатофункціональність деталей. Основна конструктивна перевага – ударно-спусковий механізм із самозвідним пристроєм, що дає можливість виконувати перший постріл без попереднього зведення курка [52].

На базі пістолета Макарова розроблено велику кількість бойових, службових і цивільних модифікацій. Його виробництво тривало понад 50 років. Лише в середині 1990-х рр. в Україні замість пістолета Макарова для правоохоронних органів держави КП «НВО «Форт» МВС України» розробило новий пістолет «Форт-12» під той же патрон, що й у ПМ. Нині пістолет «Форт-12» (виготовлений із легованої сталі, прикрашений гравіюванням і срібленням, із накладками на руків'я з коштовних порід дерева) є офіційно затвердженою Президентом України у квітні 1995 р. державною відзнакою [53]. Серед нагороджених відомі українці Герої України – перший льотчик-космонавт незалежної України Леонід Костянтинович Каденюк; учасник війни в Афганістані, нині голова Українського Союзу ветеранів Афганістану Сергій Васильович Червонописький та інші [54; 55].

Пістолетом Макарова, що зберігається у фондозбірні Меморіалу, був відзначений Георгій Юхимович Стогній (1909 – 1980), українець, уродженець м. Кременчука Полтавської області.

У лавах РСЧА від 1926 р. Учасник приєднання Західної України (1939 р.) та Бессарабії (1940 р.).

На фронті підполковник Г.Ю. Стогній у складі Південно-Західного фронту з перших днів війни. Обіймав посади начальника 1-го відділу Автобронетанкового управління, заступника командувача з бойового застосування та використання танкових військ 38-ї армії, начальника штабу 22-го танкового корпусу, а із серпня 1942 р. – заступника командувача бронетанкових і механізованих військ із бойового застосування 1-ї танкової армії. Був учасником оборонних боїв у прикордонні, Київської оборонної 1941 р., Харківської наступальної операції 1942 р. та Сталінградської битви.

З лютого 1943 р. – начальник штабу Управління командувача бронетанкових і механізованих військ Південного (4-го Українського) фронту, з березня 1944 р. – 1-го Українського фронту. Учасник визволення Лівобережної та Правобережної України, Польщі, боїв на території Німеччини, визволення Чехословаччини.

По війні генерал-майор танкових військ Г.Ю. Стогній продовжував службу в складі Центральної групи військ, згодом Приволзького та Прикарпатського військових округів, Групи радянських військ у Німеччині та Північної групи військ у Польщі. У 1959 р., у день 50-річчя, за бездоганну багаторічну службу в лавах Збройних сил командувач Північної групи військ нагородив його іменним пістолетом Макарова [56].

У 1963 – 1968 рр. – начальник кафедри загальної тактики й оперативного мистецтва Київського вищого артилерійського інженерного училища ім. Кірова. У грудні 1968 р. генерал-лейтенант Г.Ю. Стогній звільнений у запас. Мешкав у Києві [57].

Таким чином, суб'єктами та об'єктами дослідження стали 13 персоналій та стільки ж одиниць нагородної вогнепальної зброї з колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Проаналізувавши музейне зібрання та дослідивши долі власників зброї, доходимо висновку, що всі нагороджені були учасниками Другої світової війни,

однак не всі одержали свою нагороду за мужність та героїзм, виявлені на її фронтах. П'ятеро відзначених – кадрові військові, які одержали свої нагороди за високий професіоналізм та вміння керувати військовими підрозділами ще у період створення та становлення РСЧА у 1920 – 1930-х рр., один – у 1950-х рр. минулого століття. Серед нагороджених – представники різних родів військ та військових спеціальностей: стрільці, танкісти, артилеристи, зв'язківці, військовослужбовці ВМФ. Бойовий та життєвий шлях більшості з них пов'язаний з Україною.

Колекція містить іменні пістолети двох Героїв Радянського Союзу. Чотири одиниці нагородної вогнепальної зброї належать партизанам і підпільникам, дві – дітям. Доля послала їм важкі випробування, які вони достойно витримали, ставши гідним прикладом для багатьох поколінь. Отже, навіть ця незначна за обсягом колекція нагородної вогнепальної зброї має не лише колекційне, джерелознавче, а й меморіальне значення.

Нагородна зброя є поширеним і почесним видом заохочення, частиною традицій збройних сил і одночасно джерелом вивчення витоків мужності й героїзму, високого морального обов'язку та патріотизму. Звитяга нашого народу у війнах і конфліктах минулого століття надихає на збереження історичної пам'яті та формування патріотичної свідомості як дієвого важеля подальшої розбудови України.

Джерела та література:

1. *Евланов В.А., Петров С.Д. Почетным оружием награжденные. – М., 1988. – С. 8 – 9.*
2. *Малий словник історії України. / Під ред. Смолія В.А., Кульчицького С.В., Майбороди О.М. та ін. – К. 1997. – С. 71.*
3. *Герасимчук В. Возвращение булавы Богдана Хмельницкого // День: газета. – 2004. – № 240.*
4. *Евланов В.А., Петров С.Д. Почетным оружием награжденные. – М., 1988. – С. 13.*
5. *Там само. – С. 14.*
6. *Там само. – С. 17.*
7. *Пронин А. Прибавка к ордену: «Наградить красными революционными шароварами!» // Коммерсантъ. Деньги: еженедельный журнал. – М., 2000. – № 18 (271).*
8. *Евланов В.А., Петров С.Д. Почетным оружием награжденные. – М., 1988. – С. 24.*
9. *Там само. – С. 24.*
10. *Там само. – С. 53.*
11. *Там само. – С. 70.*
12. *Там само. – С. 79.*
13. *Там само. – С. 92.*
14. *Там само. – С. 124.*
15. *Там само. – С. 24.*
16. *Там само. – С. 34.*
17. *Там само. – С. 55.*

18. Жук А.Б. Стрелковое оружие. – М., 1992. – С. 227.
19. Общедоступный электронный банк документов «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» / www.podvignaroda.mil.ru [электронный ресурс].
20. Пістолет системи Браунінга Героя Радянського Союзу І.М. Журби. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-22857. – ЗТ-538.
21. Генеральний каталог. Журба І.М. // Там само.
22. Пістолет системи Браунінга М.Д. Ігнатова. // Там само. – КН-68059. – ЗТ-980.
23. Бойова характеристика Ігнатова М.Д. 26.01.1944 р. // Там само. – КН-257571. – Д-62232.
24. Бойова характеристика Ігнатова М.Д. 26.01.1944 р. // Там само. – КН-257573. – Д-62234.
25. Генеральний каталог. Ігнатов М.Д. // Там само.
26. Пістолет системи Браунінга Стеценка С.О. // Там само. – КН-187774. – ЗТ-1174.
27. Генеральний каталог. Стеценко С.О. // Там само.
28. Генеральний каталог. Добринов С.В. // Там само.
29. Пістолет системи Браунінга Добринова С.В. 1913 р. // Там само. – КН-212214. – ЗТ-1381.
30. Лист-подяка матері Добринова С.В. від командування Південно-Західного фронту. 4.08.1941 р. // Там само. – КН-212215. – Д-34771.
31. Пістолет системи Браунінга зразка 1906 р. Виговського В.С. // Там само. – КН-81299. – ЗТ-1038.
32. Генеральний каталог. Виговський В.С. // Там само.
33. Жук А.Б. Стрелковое оружие. – М., 1992. – С. 255.
34. Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) зразка 1931 р. Героя Радянського Союзу Турбіна Д.І. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-75061. – ЗТ-1029.
35. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – Т.2. – М., 1988. – С. 609.
36. Лист Турбіна Д.І. рідним. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215057. – Д-35290.
37. Обобщенный банк данных погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны / www.obd-memorial.ru [электронный ресурс].
38. Генеральний каталог. Турбін Д.І. // Фонди МКНМІВВВ.
39. Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) Горячева С.Г. // Там само. – КН-22852. – ЗТ-533.
40. Генеральний каталог. Горячев С.Г. // Там само.
41. Пістолет ТК (Тульський, системи Коровіна) Шеховцева К.Г. // Там само. – КН-61458. – ЗТ-850.
42. Генеральний каталог. Шеховцев К.Г. // Там само.
43. Жук А.Б. Стрелковое оружие. – М., 1992. – С.235.
44. Пістолет системи Маузера Виноградова О.М. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-17667. – ЗТ-242.

45. Генеральний каталог. Виноградов О.М. // Там само.
46. Шант К. Оружие пехоты: Энциклопедия стрелкового оружия. / Перев. с англ. / – М.: Омега, 2004. – С. 62.
47. Оружие Победы. Военно-исторический ордена Красной Звезды музей артиллерии, инженерных войск и войск связи. / Коллекция стрелкового оружия системы А.И. Судаева в собрании музея. К 75-летию со дня рождения конструктора А.И. Судаева. – Ленинград, 1988. – С. 26 – 45; Шант К. Оружие пехоты: Энциклопедия стрелкового оружия. / Перев. с англ. / – М.: Омега, 2004. – С. 63.
48. Пістолет-кулемет системи Судаєва (ППС) Андрюнова М.В. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-171. – ЗТ-27.
49. Пістолет-кулемет системи Судаєва (ППС) Олейника В. // Там само. – КН-172. – ЗТ-28.
50. Пістолет-кулемет системи Шпагіна (ППШ) Зимарева В.І. // Там само. – КН-515. – ЗТ-104.
51. Генеральний каталог. Андрюсов М.В. // Там само.
52. Жук А.Б. Стрелковое оружие. – М., 1992. – С. 256.
53. Закон України «Про державні нагороди України»// <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1549-14>.
54. Генеральний каталог. Каденюк Л.К. // Фонди МКНМІВВВ.
55. Генеральний каталог. Червонописький С.В. // Там само.
56. Пістолет системи Макарова Стогній Г.Є. // Там само. – КН-3540. – ЗТ-193.
57. Генеральний каталог. Стогній Г.Є. // Там само.

© Оксана ЯНКОВЕНКО

НАГРАДНОЕ ОГНЕСТРЕЛЬНОЕ ОРУЖИЕ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Анализируется коллекция «Оружие и техника», которая хранится в фондах Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», в частности образцы наградного огнестрельного оружия. Освещается боевой путь участников Великой Отечественной войны, которые за свои военные достижения были отмечены огнестрельным оружием.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», наградное огнестрельное оружие, пистолет системы Браунинг, пистолет ТК, пистолет системы Маузера.

© Oksana YANKOVENKO

REWARD FIREARM FROM THE COLLECTION OF MEMORIAL COMPLEX "THE NATIONAL MUSEUM OF THE GREAT PATRIOTIC WAR 1941 – 1945": SOURCE RESEARCH

In the funds of the Memorial complex "The National Museum of the Great Patriotic War 1941 – 1945" preserved thousands of unique exhibits. An important component of the museum's collection is a group of "Arms and equipment", which now has nearly 2 000 units exhibits.

Of particular interest are samples of firearms – revolvers and pistols, sub-machine guns, rifles and shotguns, machine guns. Today the museum's collection contains more than 540 firearms soviet and foreign production, used in wars and local conflicts of the XX century.

The foundation of the collection was laid in 1974, when the funds transferred Memorial 147 firearms of different models and systems during World War II. Since then, the museum collection has almost quadrupled.

The subject of this paper is to study reward firearms, including an analysis of the collection is stored in the funds of the Memorial complex "The National Museum of the Great Patriotic War 1941 – 1945" and highlight the military way of the Great Patriotic War, which were marked firearms.

Reward weapon – a personalized weapon, which is honorable award for a special celebration soldiers for their military exploits and achievements. Usually on such weapon other than a corresponding inscription about differences and merits, specify the name and surname of the recipient. The inscription is done directly on the weapon or on the metal plate that is attached to the arm, on the sheath or holster.

Collection reward firearms of the Memorial has 13 units. The chronological scope of the rewarding – 1920 – 1959.

A significant number of the Great Patriotic War for military valor, courage and heroism, found in battles with the enemy, were awarded the Belgian Browning pistol. The museum collection has five award Browning pistol that belonged I. Zhurba, M. Ignatov, S. Stetsenko.

Often during the war owners of the reward firearms were children. In the eternal storage to the funds of the Memorial personally handed his Browning Dobrynov Sergei and Vladimir Vyhovsky.

In Soviet times as award handed pistol TC. Collection of reward firearms of the Memorial complex has 3 guns of this system, that belonged: D. Turbin, S. Goryachev, K. Shehovtsev.

In 1975 the collection of reward firearms of the Memorial appeared Mauser pistol, what wife of O.Vynogradov gave.

Even this small in terms of collection of reward firearms has collection and commemorative value. Reward weapons are common and honorable kind of promotion, part of the traditions of the armed forces and also a source of study of the origins of courage and heroism, high moral duty and patriotism. Victory of our people in wars and conflicts of the past century inspires preservation of historical memory and the formation of patriotic consciousness as an effective lever further development of Ukraine.

Keywords: Memorial complex "The National Museum of the Great Patriotic War 1941 – 1945"; reward firearms; Browning pistol; pistol TC; Mauser pistol.

МУЗЕЙ І СУСПІЛЬСТВО

УДК 069.12:069.8

© Тамара КУЦАЄВА

МОНІТОРИНГ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ВІДВІДУВАЧІВ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ» У КОНТЕКСТІ МУЗЕЙНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ТА АНДРАГОГІКИ (2013 р.)

На основі соціологічних зрізів ставлення відвідувачів Меморіального комплексу до таких важливих дат музейної діяльності і життя суспільства, як День Перемоги і Міжнародний день музеїв, поглядів соціологів, музеєзнавців і власного бачення проблеми здійснено опис громадської думки аудиторії, яка викристалізовується в музейному середовищі. Відзначено, що Меморіал, як модерна музейна інституція, має потенціал для виявлення настроїв відвідувачів, а отже, суспільства, аналізувати суспільну свідомість, користуючись здобутками музейної андрагогіки, соціології та педагогіки.

Ключові слова: Меморіальний комплекс, громадська думка, музейна соціологія, андрагогіка, День Перемоги, Міжнародний день музеїв, соціологічне опитування, респондент.

Значення громадської думки щодо вирішення проблем суспільного життя та функціонування суспільних інституцій є надзвичайно вагомим. Вона суттєво впливає на перебіг соціальних процесів, хоча й не завжди узгоджується з правилами логіки. Український дослідник соціології громадської думки І.З. Танчин зазначав, що позиція суспільства іноді швидкоплинна, суперечлива, проте ігнорувати її не слід [21]. Отже, в умовах вільного вибору знань і доступу до них саме громадяни гарантують та забезпечують сталий розвиток і функціонування, зокрема й українського музею, обираючи його як джерело знань та досвіду. Додамо, що громадська думка в обговоренні проблем Другої світової та Великої Вітчизняної воєн є досить вагомою. В українських реаліях це особливо очевидно, адже багато людей і досі не мають чіткого уявлення про найтрагічніші віхи вітчизняної та світової історії. Більшість осіб, і це зрозуміло, мають поверхові судження, намагаючись «приміряти війну на себе». На них, а в результаті й на загал впливає історична, суспільна та родинна пам'ять, глобальний характер воєн, процеси суспільно-політичного розвитку, підвищення рівня культури та освіченості населення, активізація комунікативних зв'язків тощо.

Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, що віддзеркалює внесок українського народу в Перемогу над нацизмом, не залишається осторонь означеного, про що свідчать зміст, спрямованість та емоційно-психологічне навантаження головної експозиції музею. Взаємодія інтересів та концепцій, що виникають під час комунікації «музей – відвідувач», пришвидшує формування переконань, сприяє їхній зрілості, активізує процеси інституціоналізації громадської думки.

Вплив експозиції на аудиторію, вивчення та врахування її думки – не-заперечні. Системне та кількісне накопичення результатів опитувань відвідувачів характеризує їх емоційно-вольове ставлення до проблем, які порушує музей. Дані опитувань, як зазначав австрійський музеолог професор Ф. Вайдагер, застосовують для планування ефективних за змістом і формами експозицій, виставок, програм тощо [4, 441 – 442]. Водночас професор Б.А. Грушин – методолог історичних і соціологічних досліджень – стверджував, що «навіть чи знайдеться інше поняття, ніж громадська думка, зміст якого був би настільки неясним і викликав би такі численні суперечки...» [5, 17 – 18].

Вивчаючи думку відвідувачів музею, їхні настрої, бажання та громадянські позиції, варто брати до уваги той факт, що об'єктами аналізу є явища, процеси, котрі допускають суперечливість суджень та мають суспільне значення [8, 13]. Для аналізу оберемо тему, котра була б зрозуміла широкому загалу та різним соціальним прошаркам, на які орієнтований музей.

У контексті діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – МКНМІВВВ) було проведено моніторинг щодо ставлення відвідувачів до свята Дня Перемоги та Міжнародного дня музеїв. Додамо, що вивчення громадської думки не є новацією для української культури, її вивчають на базах відвідувачів бібліотек у великих містах і низці музеїв [18].

Звертаючись до аналізу, зазначимо, що значна частина українців, їхня суспільна та родинна пам'ять асоціює 9 травня саме з Днем Перемоги над нацистською Німеччиною. Крім того, суспільні, політичні та культурні трансформації останніх років вплинули на появу в «пострадянській свідомості» суспільства, що було більше зорієнтоване на відчуття Перемоги в бравурних барвах, розуміння Свята Перемоги як Дня пам'яті та примирення [6]. Ці дні, які з 2005 р. відзначають щороку 8 – 9 травня, присвячені пам'яті жертв Другої світової війни, були проголошені в резолюції Генеральної Асамблеї ООН [17].

Дійсно, за підсумками опитування, якому присвячена розвідка, ці пам'ятні дати вже закріплені у свідомості респондентів – відвідувачів МКНМІВВВ. 68 % опитаних зазначили, що знають або принаймні чули про них, хоча позиції різняться. Наприклад, молоді харків'яни та 71-річний науковець родом із Луганська, який проживає в Києві, знають, що «у Франції, Бельгії, в усіх країнах це відзначають ...», а 77-річний київський пенсіонер хоча і чув, але не поділяє спробу «привнести це в Україну».

Дозволимо собі припустити, що у свідомості людей зафіксовані мінімум дві версії трактування свята. Не секрет, що побутує неоднозначне ставлення

багатьох людей до історії війни. Тому громадська думка щодо дати 9 травня, що є особливим станом суспільної свідомості, стала об'єктом фахового дослідження. Зокрема, загальнонаціональне опитування про свято 9 травня, проведене в 2013 р., продемонструвало, що для більшості респондентів День Перемоги є святом (для 82 % – великим святом, для 13 % – звичайним вихідним, для 3 % – звичайним днем тижня) [19]. Зазначимо, що носіями громадської думки є звичайні громадяни, які в прагненні задовольнити культурні та освітні потреби відвідують і профільні музеї.

Традиційно 9 травня в МКНМІВВВ є днем відкритих дверей. Охочі можуть відвідати експозиції безкоштовно, взяти участь в урочистих і тематичних заходах. Саме в цей час складаються сприятливі умови для роботи музейного соціолога. Поєднавши розуміння того, що 9 травня 1945 р. є кульмінацією боротьби проти німецького фашизму і державним святом – Днем Перемоги в Україні, одним із днів пам'яті та примирення, а також виявом різних настроїв у суспільстві, у 2013 р. ми вирішили окреслити ставлення відвідувачів МКНМІВВВ до дати як до явища.

Респондентам, що погодилися взяти участь у опитуванні, були роздані анкети, розраховані на одного відвідувача і на цільову аудиторію (відвідувачі головної експозиції МКНМІВВВ) [7, 68, 75]. Моніторинг проводили не на виході з експозиції після огляду для отримання оцінки вражень від побаченого, а в експозиції (Музей мистецтв ім. Варвари та Богдана Ханенків вперше у фаховій історіографії застосовує для назви цієї роботи з музейною аудиторією поняття світової соціологічної практики опитувань виборців – екзит-пол) [18; 3, 37 – 38]. Адже метою було вивчення вже сформованої позиції людей в умовах, що налаштовують на відповідні роздуми.

За прикладами інших українських музеїв анкету пропонували всім охочим [2]. Проте суцільне опитування не мало сенсу через високий обсяг роботи, бо вже після певної кількості анкет (зазвичай 20) починають виявлятися закономірності, які мають спільні тенденції [7, 82]. В анкетуванні взяли участь 122 респонденти. У результаті ми отримали інформацію для складання соціально-демографічних характеристик, з'ясували інтереси та мотиви поведінки опитаних осіб [13, 15].

Аналізуючи результати, виявили певні соціально-демографічні риси респондентів – відвідувачів головної експозиції, чий доступ до музейного продукту (комплексу основних і додаткових музейних послуг не був обмежений матеріально (вхід безкоштовний) і в часі (вихідний день у країні, подовжений робочий день МКНМІВВВ) [10]. Музей розміщений у столиці, тому більшість респондентів – це мешканці Києва: зі 122 опитаних – 76 (62,3 %). Однак і ця категорія не однорідна. Серед них – уродженці Харкова та Полтавської області, які працюють у столиці; уродженець Сирії, який узяв шлюб з українкою (прийшов із маленьким сином).

Анкетування показало й широку географію проживання наших респондентів. Майже 28,7 % опитаних (35 осіб) були представниками регіонів України, 9 % (11 осіб) – зарубіжжя (Японія, Росія – міста Санкт-Петербург, Москва, Єкатеринбург). Українські області також представлені різноманітно: Вінницька (м. Вінниця); Дніпропетровська (міста Дніпропетровськ, Кривий Ріг); Донецька (м. Донецьк); Київська (міста Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Миронівка, с. Вишневе); Житомирська (міста Малин,

Чуднов); Закарпатська (м. Мукачеве); Кіровоградська (м. Кіровоград); Луганська (міста Брянка, Луганськ); Львівська (м. Львів); Одеська (м. Одеса); Харківська (м. Харків); Черкаська (міста Черкаси, Кременчук); Чернігівська (міста Батурин, Чернігів, Прилуки).

Очевидно, що долучитися до святкувань Дня Перемоги саме в музеї важливо як для громадян України (представники понад 50 % українських адміністративно-територіальних одиниць), так і для гостей України, які не лише відпочивають та розважаються в місті, а й цікавляться нашою історією [1]. Отже, громадську думку відвідувачів МКНМІВВВ формують корінні кияни, мешканці столиці та гості столиці з регіонів та зарубіжжя.

Аудиторія респондентів переважно чоловіча – 83 особи (68 % опитаних). І це не дивно, бо військово-історична тематика більш цікава для сприйняття представниками сильної статі [11, 126]. В аналогічному опитуванні згаданий музей мистецтв Ханенків дійшов іншого висновку: у них через переважаючу кількість жінок-відвідувачів існує гендерний дисбаланс структури публіки [18].

Оскільки музейна справа органічно пов'язана з комунікацією, зв'язком «музей – відвідувач» та екскурсійною діяльністю, то ми також звернули увагу й на мову респондентів. Для спілкування з інтерв'юером російську мову обрали 69 осіб (56,5 %), 48 – українську (39,3 %). Серед відвідувачів була й подружня пара з вадами слуху, яка прочитала анкету українською. Подружжя з Японії забажало спілкуватись англійською, колишній громадянин Сирії – українською. Отже, українську мову обрала 51 особа (41,8 %) з опитаних. У підсумку зазначимо, що мов, якими переважно спілкуються музейні відвідувачі, є три – українська, англійська та російська. З'являється необхідність враховувати вимоги відвідувачів з особливими потребами.

Було проаналізовано й вікові характеристики респондентів. Чи не найбільш прикметною рисою стала позиція дітей – вихованців дитячих садків і молодших школярів. Обидва 4-річних киянина, які прийшли з бабусяю та мамою, щиро сказали: «Знаємо, що вдома треба бабу привітати», «Знаємо, що День Перемоги. Гуляємо з мамою, але мені тут сумно». Ще одна 5-річна киянка, яку привела мама, розповіла: «Давно знаю, що День Победы и что нужно в семье праздновать». Інший 8-річний киянин, що прийшов із бабусяю, розуміє, що цей день – свято, що дід воював. Виявилось, що вихованці дитячих садків і молодші школярі (1 – 4 класи), з якими довелося поспілкуватись, – мешканці Києва. Отже, музейному педагогу варто враховувати загальний розвиток сучасної міської дитини, яка має певні знання з історії країни.

Додамо, що, крім маленьких мешканців мегаполіса, нас відвідує учнівська аудиторія з регіонів – школярі та студенти. У цілому діти, як показує практика, сприймають інформацію неоднозначно. Один з моніторингів Інституту демографії та соціальних наук НАН України продемонстрував нерівність доступу дітей до послуг соціальної сфери (у т. ч. освіти). Для музейного соціолога й педагога набуває актуальності потреба в особливих методичних підходах у роботі з дітьми, які мають різний ступінь поінформованості, виокремлення їх в умовні категорії.

Не можна оминати увагою і позицію людей похилого віку, для яких війна та її наслідки були частиною життя. Наведемо їхні коментарі до питання анкети «Сьогодні долучаюсь, а також і за відсутності офіційних церемоній долучився б до шанобливого

ставлення до пам'яті про Перемогу і ветеранів»: «Це найрідніше, радію, коли дітям розповідаю, як добре жити без війни» (жін., Донецьк, 65 р., прийшла в черговий раз з онуком); «Я учасник війни ... це і особисте, і державне, і саме головне свято ...» (чол., Київ, 77 р., прийшов удруге); «Це найголовніше свято у році» (чол., Київ, 60 р., прийшов у черговий раз); «Для мене це – свято, батько воював, я – дитина війни» (жін., Київ, 68 р., прийшла вперше, але відвідувала територію МКНМІВВВ неодноразово); «Я учасник війни ... обов'язково потрібно вшановувати і тих, хто працював на виробництві для армії» (чол., Київ, 83 р., прийшов у черговий раз); «Це всенародне свято, відзначимо всіх, хто допомагав ... це дуже велике свято ... у першу чергу – це свято держави» (чол., Київ, 62 р., прийшов уперше).

У наведених коментарях – повага до історії та реалій країни, відчуття причетності до неоціненного вкладу співвітчизників у Перемогу. Проте кілька коментарів опитаних відрізняються від думки цієї вікової категорії: «Це Піррова перемога, але у пам'яті» (чол., Луганськ, 71 р., науковий співробітник, який багато років не був у музеї); «Це день пам'яті. Святкувати перемогу немає сенсу, це роз'єднує» (чол., Київ, 81 р., прийшов у черговий раз).

В анкеті містилися запитання й про рід занять респондентів. Найбільш прикметним стало те, що 55 осіб опитаних (41,5 %) – це працюючі люди. Видається вдалим поєднання можливості відвідати МКНМІВВВ у день відкритих дверей і долучитися до святкування Перемоги в офіційний вихідний день у країні. Надалі в плануванні бажано орієнтуватися на працюючу аудиторію, пропонувати їй масово-освітні заходи, виставки у вихідні дні або загальнодержавні свята, адже вони апріорі не доступні їм у будні.

Відвідувачами Меморіалу в день 9 травня стали також студенти стаціонару, працюючі студенти (21,3 %); школярі та вихованці дитячих садків (13,1 %); пенсіонери (11,5 %); військовослужбовці (7,4 %) та безробітні (1,6 %). Проте остання категорія визначила свій рід занять так: «доглядаю за бабусею», «співаю» тощо. Надалі можна провести опитування, щоб отримати дані для порівняння категорій відвідувачів робочого, вихідного та святкового дня. Цікавою була б думка основної, переважаючої категорії відвідувачів. Наприклад, у Центральному музеї Збройних Сил України – це військовослужбовці [20, 208 – 212].

Більшість з опитаних прийшли до музею вдруге – 87 осіб (71,3 %), близько половини з цих людей відвідали МКНМІВВВ саме 9 травня 2012 р. Для декого це вже своєрідна традиція (44 респонденти – 36 % від загальної кількості та 50,6 % від тих, хто неодноразово був у музеї). Частина екскурсантів зазначила, що «відвідувала музей у 2010 та 2011 рр.», «6 – 7 років тому», «коли були маленькими». Можна припустити, що для 50 % представників музейної аудиторії візит до МКНМІВВВ саме на Свято Перемоги набув комеморативного – пам'ятного, меморіального характеру.

Аналізуючи відповіді на питання анкети «Сьогодні долучаюсь, а також і за відсутності офіційних церемоній долучився б до шанобливого ставлення до пам'яті про Перемогу і ветеранів» в цілому, було зроблено основний висновок: лише для трьох респондентів (молодої подружньої пари киян та киянки 21 року) (2,5 %)

відвідування МКНМІВВВ стало «випадковим дозвіллям вихідного дня». Для 97 % опитаних візит саме 9 травня був свідомим, мав певні причини, зокрема: долучитись до організованих, офіційних «церемоній всенародної пам'яті саме в державне свято» [9]; «долучитись самостійно навіть за відсутності офіційних церемоній до пам'яті про Перемогу і ветеранів». 108 респондентів (88,5 %) обрали цю причину візиту, а це свідчить, що зміна поколінь та різні чинники життя не можуть затьмарити історичної пам'яті. Це стосується представників різних соціальних верств і вікових категорій, незалежно від місця проживання: «Це саме головне свято в році» (чол., 60 р., Київ); «Це свято моїх діда, батька і моє також – особисте» (чол., Київ, 42 р.); «Це свято вшанування предків, що загинули на війні, і моє позитивне ставлення до дня Перемоги» (чол., Київ, 17 р.); «Це і моральне, і духовне свято» (чол., Львів, 39 р.); «Це свято душі, що у крові» (жін., 24 р., Мукачеве); «Це свято кожного з нас, борг, що є більшим, ніж свято» (два чоловіки, Харків, 20 – 21 рр.).

Варто зауважити і про прагнення молодих працюючих людей відвідати МКНМІВВВ або принаймні профільний музей саме 9 травня, «навіть якщо б це був робочий день». Так висловилися уродженець Кіровограда, який працює в Києві, та військовослужбовець із Харкова. Останній респондент брав участь у святкуваннях разом зі своєю частиною, у якій служить. Сподіваємося, що на тлі державних урочистостей і надалі день Перемоги залишиться і родинним святом, і пам'ятною датою.

Чергова з названих причин стала важливою для незначної кількості опитаних (7 осіб або 5,7 %), серед яких і представник родини японців, що знали про святкування в нашій країні й прийшли подивитись: «Візит був пов'язаний з іншим ставленням до 9 травня». Зазначимо, що троє з опитаних співвітчизників не виявили бажання розтлумачити відповідь, а інші перенесли це в духовну площину. 39-річна уродженка Харкова, яка навчається в докторантурі, відзначила, що це «сумний та неоднозначний день»; 21-річний київський студент – «це свято завершення смертей, що не мали сенсу»; 17-річний київський школяр – «це день для того, щоб вшанувати пам'ять тих, хто загинув, і тільки, бо перемогу скоріше за все святкувати не потрібно».

Отже, на основі викладеного виокремимо принаймні чотири причини відвідування музею для всіх респондентів: 1 – безумовне прагнення висловити шанобливе ставлення до пам'яті незалежно від статусу 9 травня; 2 – ставлення до війни виключно як до трагедії, що не залежить від конкретної назви, країни, періоду; 3 – прагнення долучитись до державних, суспільних церемоній та бути більше свідком, ніж учасником подій; 4 – імовірно, формування протилежного, порівняно з традиційним сприйняттям, ставлення до 9 травня, що потребує вивчення, зокрема й із застосуванням методів соціальної психології. Ця наука теоретично осмислює місце і роль людини, що розвивається, у суспільстві, яке також змінюється [16, 4 – 10].

З метою накопичити фактичний матеріал із музейної соціології та андрагогіки в МКНМІВВВ було проведено опитування респондентів також у Міжнародний день музеїв (18 травня 2013 р.), який з 1977 р. офіційно визначений щорічним святом музейників. Невід'ємним складником свята є Ніч музеїв – міжнародна акція, що дає змогу оглянути експозиції вночі [14, 62 – 63].

У цьому опитуванні взяло участь 80 випадкових відвідувачів, яких можна назвати особливими. Це, зокрема, відвідувачі вихідного дня в державі та відвідувачі – умовні споживачі музейного продукту в нестандартних умовах його пропозиції. МКНМІВВВ працював з 18 до 23 години; аудіозапис англійською, російською та українською мовами, що лунав на території музею, до експозиції запрошував відвідувачів, які здебільшого розуміли, що робочий день установи завершений; вхід був безкоштовним; на святі було представлено спеціальні проекти: історичні реконструкції та інтерактивні заняття [15. Новини. Травень 2013 р.].

Отже, 44 респонденти (55 %) зазначили, що відвідали МКНМІВВВ цілеспрямовано, оскільки «бажали долучитися до Міжнародного дня та ночі музеїв». 45 % респондентів, що стали випадковими відвідувачами, зазначили, що «хоча візит випадковий, проте приємно, що Меморіал працює для відвідувачів». Таким чином, для загального опису більшості опитаних можна застосувати поняття зарубіжної музеології – «музейні люди», або «люди музейного типу». Це та частина суспільства, для якої дозвілля в музеї є звичною життєвою практикою [18].

Потрібно наголосити й на важливості музейної акції – 52,5 % респондентів відвідали музей уперше. У перспективі вивчення умов культурного дозвілля та планування вільного часу таких людей окреслить нові можливості залучення раніше не повністю охоплених категорій відвідувачів, посилить конкурентоспроможність культурно-просвітницьких акцій МКНМІВВВ порівняно з іншими видами культурного відпочинку.

Аналізуючи гендерні особливості відвідувачів музею саме під час акції, зазначимо, що жінок виявилось дещо більше (41 респондентка або більше 51 %), ніж чоловіків. І хоча дефініція «гендерний розподіл» головним чином описує розподіл видів праці, професій серед чоловіків і жінок, однак її можна адаптувати до музейної соціології [22]. У подальшому можна спробувати з'ясувати, чи дійсно чоловіки є основною аудиторією головної експозиції, а жінки – окремих акцій, що мають інше емоційне та змістовне навантаження.

Визначення географії проживання респондентів стало завершальним етапом під час проведення анкетування, яке в черговий раз засвідчило, що пересічний відвідувач МКНМІВВВ – це і мешканець України, й іноземець – громадянин колишньої радянської республіки, й іноземець не з пострадянської країни. Отже, в акції «Ніч музеїв» у МКНМІВВВ взяли участь відвідувачі з Німеччини (м. Франфурт), Росії (м. Калуга), США та співвітчизники, які мешкають у Вінницькій (м. Вінниця), Волинській (м. Луцьк), Київській (міста Київ, Обухів, Фастів, с. Бородянка), Луганській (м. Свердловськ), Закарпатській (с. Колочава), Запорізькій (м. Запоріжжя), Житомирській, Миколаївській (м. Миколаїв), Харківській (м. Харків), Херсонській, Чернігівській, Черкаській (м. Жашків) областях.

На підставі викладеного можна констатувати, що системні тематичні опитування музейної аудиторії, що порушують профільну діяльність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», мають на меті подальше збирання, накопичення, вивчення та вдосконалення

зібраного матеріалу з метою поліпшення діяльності музею в 2014 р. та подальших роках.

Завдяки розвитку музейної соціології, що передбачає різноманітні етапи та складники, залучення інструментарію різних дисциплін, зокрема музейної педагогіки та андрагогіки, можна посилити просвітницьку функцію музею, його орієнтацію на конкретну аудиторію з урахуванням позицій та суджень музейної аудиторії, які впливають на формування громадської думки.

Джерела та література:

1. *Административное деление Украины / [Електронний ресурс]. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Административное_деление_Украины.*
2. *Анкетування: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара», Національний історико-культурний заповідник «Качанівка», Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», онлайн-анкета Національного історико-культурного заповідника Києво-Печерська Лавра.*
3. *Баскакова Ю.М. Экзит-полл и его задачи / Мониторинг общественного мнения. – № 4. – Июль – август 2011. – С. 37 – 41. [Електронний ресурс]. URL: http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/104/2011_104_4_Baskakova.pdf.*
4. *Вайдахер Ф. Загальна музеологія. Посібник. – Л.: Літопис, 2005. – 630 с.*
5. *Грушин Б. А. Мнения о мире и мир мнений. – М.: Политиздат, 1967. – 400 с.*
6. *Гусев А.В. Постсоветское общественное сознание и социализм / Альтернативы. 2002. – № 1. – С. 70 – 89.*
7. *Добреньков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 767 с.*
8. *Дукельский В. Человек и музей / Музей и личность. Сб. – М.: Российский ин-т культурологии, 2007. – 168 с.*
9. *Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років» / <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1087.489.2>.*
10. *Іванченко Н.В. Маркетинг та рекламно-інформаційна діяльність музеїв. – [Електронний ресурс]. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/ivanchenko.htm.*
11. *Куцаєва Т.О. Музейний відвідувач: Хто він? (Аналіз соціально-музейного опитування відвідувачів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» у 2009 – 2010 рр.) / Військо-історичний меридіан. Спецвипуск. – 2014. – С. 122 – 135. – [Електронний ресурс]. URL: <http://vim.gov.ua/index.php/uk/ostannij-vipusk>.*
12. *Легасова Л., Шевченко Н. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – Вип. 15. – С. 240 – 257.*

13. Микульчик Р. та ін. Словник-довідник термінології музейництва. Термінографічна серія «Слово світ». – № 15. – Львівська політехніка, 2012. – 128 с.
14. Международный день музеев – 2014. Музейные коллекции объединяют / Музей. – 2013. – № 12. – С. 62 – 63.
15. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – Сайт. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.warmuseum.kiev.ua/ukr/arhiv-podiy-2013.shtml>
16. Обран-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К. Академвидав, 2003. – 448 с.
17. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН. «Празднование 60-й годовщины окончания Второй мировой войны» / ООН. Мероприятия и памятные даты. – [Електронний ресурс]. URL: <http://www.un.org/ru/events/remembranceday/>
18. Рудик Ганна. «Музейна людина»: Колективний портрет українців, які відвідують музеї / Українська правда. – 2013. – 15 липня.
19. Святкувати День Перемоги 9 травня будуть 2/3 українців – опитування. – [Електронний ресурс]. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/svyatkuvati-den-peremogi-9-travnya-budut-dvi-treti-ukrayinciv-opituvannya-293398.html>.
20. Скрябін О. Звіт Центрального музею ЗС України про діяльність у 2006 р. / Військовий музей. Науково-метод. збірник – ЦМЗСУ. – 2007. – Вип. 8. – 256 с.
21. Танчин І.З. Соціологія. Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 351 с. – [Електронний ресурс]. URL: http://pidruchniki.ws/17810409/sotsiologiya/sotsiologiya_-_tanchin_i3.
22. Термины гендерных исследований. – [Електронний ресурс]. URL: http://gender.academic.ru/303/Гендерное_разделение_труда.

© Тамара КУЦАЄВА

МОНИТОРИНГ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ ПОСЕТИТЕЛЕЙ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»: В КОНТЕКСТЕ МУЗЕЙНОЙ СОЦИОЛОГИИ И АНДРАГОГИКИ (2013 г.)

На основе социологических срезов отношения посетителей Мемориального комплекса к таким важным датам музейной деятельности и жизни общества, как День Победы и Международный день музеев, взглядов социологов, музееведов и собственного видения проблемы охарактеризовано общественное мнение аудитории, которая выкристаллизовывается в музейной среде. Отмечено, что Мемориал, как современная музейная институция, имеет потенциал для выявления настроения посетителей, а значит, общества, анализировать общественное сознание, пользуясь достижениями музейной андрагогики, социологии и педагогики.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс, общественное мнение, музейная социология, андрагогика, День Победы, Международный день музеев, социологический опрос, респондент.

© Tamara KUTSAIEVA

MONITORING OF PUBLIC OPINION RATINGS OF VISITORS OF THE MEMORIAL COMPLEX "NATIONAL MUSEUM OF THE GREAT PATRIOTIC WAR IN 1941 – 1945": RESULTS OF SURVEYS ON VICTORY DAY AND THE INTERNATIONAL MUSEUM DAY IN 2013, PROSPECTS FOR 2014 IN THE CONTEXT OF THE MUSEUM SOCIOLOGY AND ANDRAGOGY

The author of the article makes an attempt to describe the public opinion of the museum audience based on public opinion shifts of visitors of the Memorial complex received on such important dates of the museum and society life as Victory Day and the International Museum Day, the views of sociologists and museologists. The author notes that the Memorial complex as the modern museum institution has potential to identify visitors' opinions and therefore the opinion of the society using achievements of museum andragogy, sociology and pedagogy. The proposed article is a generalization of the research of significance of the public opinion concerning different problems of the social life and the functioning of public institutions. The public opinion significantly impacts on the social processes, often does not consistent with the rules of logic, but could not be ignored.

Thus, in terms of free choice and access of citizens to knowledge, they ensure and access sustainable development of Ukrainian museums choosing them as a source of knowledge and experience. It should be added that the public opinion in the discussion of problems of the World War II and the Great Patriotic war is significant. It is particularly evident in the Ukrainian reality as a lot of people still do not have a clear view of these most tragic stages of national and world history. Most people give value judgments – trying to "try on the war itself" and this is objectively. Historical, social and family memory, global nature of problems of wars, different processes of social and political development, increase of the level of culture and education of the population, intensification of communication links affect mentioned judgments and in result on the public opinion.

The military history museum which exposition reflects the contribution of the Ukrainian people to the victory over fascism is not able to keep out of the mentioned process. The content, focus, emotional and psychological stress of the main exposition, interaction of interest and concepts that arise during communication between the museum and visitors speeds up the formation of judgments, contributes to their maturity, activates processes of institutionalization of the public opinion. Thus, it was paid attention to visitors' opinions about Victory Day and the International Museum Day in the context of activity of the Memorial complex "The National Museum of the Great Patriotic war of 1941 – 1945".

At the beginning of the analysis the author notes that social and familial memory about the Great Patriotic war of many Ukrainians (though they are not still numbered), through generations, associates May 9 exactly with the victory of the Soviet Union over Nazi Germany. It should be added that social, political and cultural transformations of recent years have influenced the appearance in "the post-soviet consciousness" of our society the Time of Remembrance and Reconciliation for Those Who Lost Their Lives during the World War II (May

8,9; since 2005), although this post-soviet society was more oriented to bravura colors and feelings of the victory. These remembrance days already have entered into our consciousness, exactly in the museum visitors' consciousness. This is proved exactly by the sociological survey depicted in the proposed article. 68 % of respondents said that they know, or at least have heard about them, but judgments about these days are different.

In the result of the analysis of collected questionnaires we have done the main conclusion – more than 97 % of respondents visit the Memorial complex on May 9 consciously and with specific reasons. The visit to the Memorial complex was like “casual leisure of the weekend” only for three of 122 respondents (2.5 % of respondents). At least four reasons of visit of all respondents (casual visitors and those who came deliberately) of the Memorial complex were highlighted. The first reason – an unconditional desire to express respect to memory of the war despite the status of the day (May 9); the second reason – understanding of any war only as a tragedy that does not depend on a particular name, country, period; the third reason – a desire to join the government, public ceremonies and be more a witness than a participant of celebrations; the fourth reason – formation of the opposite attitude, compared with the traditional attitude, to the day, which should be studied.

Except the briefly described above sociological survey we also studied our visitors' positions concerning the International Museum Day (May 18) trying to accumulate actual material of museum sociology and andragogy. The International Museum Day has been established as an annual holiday of museums since 1977. The Night of Museums (an international cultural event) is the integral part of the holiday that allows people to visit museum expositions at night. 80 casual visitors took part in the mentioned sociological survey. They could be called special museum visitors as they visited us at the weekend. They also consumed “the museum product” in special circumstances: the Memorial complex was opened since 18 pm till 23 pm; English, Russian and Ukrainian announcements were heard by potential visitors in the territory. These announcements invited visitors to explore the museum and were for people who knew that the usual working day of the museum was completed; entrance was free; some special museum projects as historical reconstructions and interactive sessions were presented.

This survey, among other important characteristics of the museum visitors showed significance of mentioned museum event – we understood that 52.5 % of respondents visited the museum for the first time. If we study leisure of such people we would outline new opportunities to attract new categories of potential museum visitors and enhance the museum competitiveness, compared with other types of leisure.

In conclusion we should generalize that thematic sociological surveys of the audience of the Memorial complex “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 – 1945” are rationale and have prospects for accumulation of actual material and improvement in 2014 and beyond. Due to researches on museum sociology, involving different disciplines, such as museum pedagogy and andragogy we might contribute to strengthening the educational function of the museum, its targeting specific audiences, taking into account opinions of the museum audience, which affect on formation of the public opinion.

Key words: Memorial complex, public opinion, museum sociology, museum andragogy, Victory Day, International Museum Day, sociological survey, respondent.

УДК 001.9(051)37:93/94-057.875

© **Володимир СІМПЕРОВИЧ**

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»

Аналізуються основні напрями наукової комунікації в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», подаються характерні вектори музейно-наукового комунікування, підсумовуються рубіжні досягнення Меморіалу як наукового комунікатора у вітчизняному інформаційному просторі.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», наукова комунікація, науково-інформаційний простір.*

На різних відтинках розвою людства узвичаєною формою дієвого функціонування наукового співтовариства, рельєфною проекцією обміну досвідом продукування, систематизації та критичного аналізу нових знань, ідей, узагальнень або фактів була й залишається активна наукова комунікація. Без всеосяжного інформаційно-наукового комунікування складно уявити й музейну інституцію, адже надзвичайно важко бути продуцентом наукового продукту без «наведення мостів» із суспільством та науковою громадою. Накопичений багаторічний досвід Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» у царині наукового студіювання історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн актуалізує питання внутрішньої та зовнішньої музейної комунікації, вимагає рухатися у фарватері актуальних вимог часу, розвивати та просувати імідж, бути зразком нових культурних комунікативних концептів, інформантом та комунікатором продукованих наукових напрацювань.

Аналіз історіографії порушеної проблеми обмежується загальними аспектами функціонування музею як центру соціальної та наукової комунікацій, які знайшли відображення в низці наукових розвідок, присвячених різноманітним складникам соціальної комунікативістики [1]. Окремі аспекти музейної наукової комунікації можна віднайти й у працях співробітників Меморіалу, які, зрозуміло, не мали на меті визначити основні напрями наукової комунікації в Меморіальному комплексі [2]. Музейники акцентують увагу виключно на оцінці комунікаційних надбань у розрізі

тих завдань, що стояли перед науковцями. Однак ці висліди можна розглядати як підготовчі до вивчення зазначеної теми. Беручи до уваги недостатню розробленість проблеми, у цьому дописі поставлено завдання окреслити основні напрями наукового комунікування в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років та підсумувати його рубіжні досягнення як комунікатора музейних, історичних та пам'яттєвих студій.

Нині гуманітарні комунікаційні системи, зокрема спродуковані музейними інституціями, набувають значення вагомого чинника, який сприяє консолідації та об'єднанню суспільства на засадничих основах історичної пам'яті, подолання ізоляціонізму, вироблення національної самосвідомості та почуття єдності з минулим. За влучним висловом В. Корнієнка, «гуманітарні комунікаційні системи знаходяться у стадії змін, від рівня їхнього розвитку суттєво залежать темпи трансформації суспільства, соціальна ефективність реформ, формування ідентичності нового типу особистості, інтеграційні та глобалізаційні процеси» [3]. У новітніх умовах особливого розвитку набуває наукова комунікація як відносно модерний соціальний інститут, функція якого полягає у продукуванні й поширенні знань. У цих процесах, безперечно, важливу роль відіграє музей, який організовує накопичення й транслявання соціально важливої інформації в часі та просторі, а його науково-освітніми послугами та науково-дослідницьким продуктом одночасно може користуватися необмежена кількість людей. Завдяки реалізації притаманних їй функцій музейна інституція поступово трансформується в одну з найпродуктивніших науково-комунікаційних структур, що надає широкі можливості для звернення до колективної пам'яті людства, а це значить, що наукова комунікація виконує надзвичайно важливі завдання в музейному просторі, створюючи умови для забезпечення роботи всіх складників багатогранної роботи музею. У контексті сказаного науковий комунікаційний продукт варто розглядати як своєрідну кровоносну систему музейної інституції, без якої не можливе дієве функціонування науково-дослідницького, науково-фондового, науково-експозиційного, науково-методичного, науково-реставраційного та науково-видавничого складників музейної роботи.

Звичайно, соціогуманітаристика напрацювала велику кількість підходів до класифікації наукової комунікації. Як правило, її поділяють на зовнішню та внутрішню, пряму та опосередковану, вертикальну й горизонтальну, міжособистісну та масову, вербальну й невербальну, усну й письмову та інші. Однак найпоширенішим є поділ наукових комунікацій на зовнішні та внутрішні, формальні й неформальні, документні й недокументні, між якими встановлено тісний взаємозв'язок. Коротко схарактеризуємо типові різновиди наукового комунікування, що функціонують у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років.

Зовнішня комунікація Меморіального комплексу спрямовується на встановлення стійких комунікаційних каналів із вітчизняними та зарубіжними музеями, науковими інституціями, архівами, державними установами та громадськими організаціями. Екстраполяція результатів науково-дослідницьких студій дослідників-музеологів здійснюється за посередництвом як характерних векторів колективного наукового

простору, так і головної експозиції Меморіалу, яка є основним важелем та рушієм зовнішньої комунікації музею. Експозиційні площі Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років стимулюють зацікавленість воєнною минувиною, популяризують наукові знання та посилюють формування наукового світогляду. На нашу думку, у цьому контексті головним цементуючим елементом між експозицією та масовою комунікацією є музеалія як історичний документ, носій інформації, зокрема й наукової, а також основний традиційний інформаційний ресурс суспільства. З позицій наукової комунікативістики музейне джерело є надійним засобом наукової комунікації – місцем зберігання інформації й засобом її трансляції, що збільшує можливості комунікаційних контактів між сучасниками, поколіннями та представниками різних культур. Комунікативний діалог, що відбувається між музейним предметом і відвідувачем, визначає формування особистості, її цінностей, всього комплексу світогляду. Наявність цієї форми зовнішньої наукової комунікації дає можливість сучасному музею реалізовувати свою виховну функцію, здійснюючи естетичне, морально-етичне, патріотичне, екологічне та інші види виховання [4]. Більше того, подібне наукове комунікування обов'язково передбачає зворотний зв'язок та ефективно презентує концептуальну модель вибудованої експозиції.

Іншою формою зовнішньої наукової комунікації Меморіального комплексу є налагодження комунікативних зв'язків із музейними, архівними, бібліотечними та громадськими організаціями. Інноваційні процеси, що відбуваються в системі соціальних комунікацій, змінюють умови взаємодії музеїв, бібліотек та архівів у напрямі інтеграції їхнього інформаційно-ресурсного складника. Про це переконливо свідчить активізація різноштальної наукової кооперації для продукування науково-дослідницьких, культурно-освітніх та виставкових проєктів. Наприклад, на експозиційних площах Меморіалу постійно відбувається конструктивний інформаційний репрезент архівної і музейної документалістики на різних виставках. Ще одним переконливим прикладом зовнішньої наукової комунікації Меморіального комплексу є реалізація спільно з Інститутом історії України НАН України археографічно-видавничого проєкту «Дослідження, документи, свідчення» [5]. Спільна взаємодія музеїв, наукових інституцій та архівосховищ сприяє кращій організації виставкових заходів у публікаторській роботі, які на сьогоднішній день є одним із дієвих способів презентації документної інформації в процесі соціально-комунікативної роботи цих систем.

Надзвичайно важливою формою зовнішньої наукової комунікації є наукове комплектування фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Без дієвої науково-дослідницької підготовки, вироблення стратегічних орієнтирів комплектаційного експедитування та основних напрямів комплектаційної роботи надзвичайно складно вести мову про ефективне поповнення фондозбірні Меморіалу. Саме тому в контексті наукового комунікування робиться надзвичайно багато кроків для налагодження інформаційних каналів із реальними та потенційними фондоутворювачами.

Достатньо широкий спектр комунікаційної взаємодії демонструє Меморіальний комплекс та освітні заклади, зокрема виші. Окрім використання ретроспективної

інформації дослідниками, вагомим аспектом «спілкування» в процесі наукової комунікації студентів та викладачів із музейними установами можна назвати екскурсії та різноманітні конференційні та освітньо-виховні заходи.

Окремо слід окреслити роль засобів масової інформації в процесі наукової комунікації Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років. Співпраця з теле- та радіостанціями через проведення тематичних бесід, інтерв'ю, репортажів привертає до музейної інституції увагу широких кіл громадськості, популяризує музейні документи та налагоджує дієві форми наукової та соціальної комунікації.

У контексті розгляду наукової комунікації Меморіального комплексу чільне місце належить міжнародному співробітництву, взаємодії та обміну науковою інформацією на міжнародному рівні. Упродовж багатьох років триває плідна співпраця Меморіального комплексу з Музеєм історії Другої світової війни у Гданську (Польща), музеєм «Берлін-Карлсхорст» (ФРН), Державним музеєм історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. у Мінську (Білорусь), Музеєм Словацького національного повстання в Банській Бистриці (Словачина), Меморіальним музеєм «ПінЦзінська операція» у Тяньцзіні (Китай) тощо. Такий формат партнерства значно активізує науковий потенціал музею, розширює його можливості як науково-дослідницької, так й освітньо-комунікаційної інституції.

Важливе значення для діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років має внутрішня наукова комунікація. Спираючись на музеологічні теоретизування Т. Белохвастової, в Меморіальному комплексі слід виокремити такі основні форми внутрішньої наукової комунікації: музейного предмета й дослідника, який розкриває різні аспекти інформаційного потенціалу, закладеного у нього; музейного предмета й практиків-експозиціонерів (зокрема, архітектора, дизайнера, музейного сценариста й психолога), які складають наукову концепцію експозиції [6]. Саме через ці складники внутрішньої наукової комунікації музей прагне донести до різних категорій відвідувачів (відповідно до їхнього рівня світосприйняття) не лише інформацію, а й емоційно впливати на підсвідомість реципієнтів і сприяти їхньому заглибленню в історичне середовище, у неоднозначну воєнну епоху.

Надзвичайно актуальною для діяльності Меморіалу є формальна наукова комунікація – обмін науковою інформацією через спеціально створені структури для генерування, археографування та когнітування наукового знання. Це насамперед постійне «депонування» музейного наукового продукту на шпальтах наукових монографій, часописів та збірників. У наукознавстві формальну комунікацію зазвичай розглядають як опублікування наукової розвідки та бібліографічне посилання. Пряме цитування одного автора/авторів іншим/іншими свідчить про створення формального каналу комунікації між ними. Якщо двоє цитують третього, то створюється формальна комунікація між першим і третім шляхом цитування. Ефективність формальної наукової комунікації визначається кількістю та якістю опублікованих наукових результатів. Якщо взяти до уваги лише найбільш рубіжні наукові публікації співробітників Меморіального комплексу, формальна наукова

комунікація в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років перебуває на доволі високому щаблі в науково-інформаційному просторі України [7]. Елементи формальної наукової комунікації містяться й в обміні екскурсійною інформацією між екскурсводами та екскурсантами (за час діяльності музейної інституції наукові співробітники провели близько 300 тис. екскурсій та понад 8 тис. різноштибних освітньо-комунікативних заходів).

Неформальна (недокументна, усна) наукова комунікація – це комунікаційна система, що формується між комунікантом і реципієнтом шляхом особистих контактів, зустрічей, бесід, телефонних розмов, листування тощо. Позитивним аспектом такої комунікації є економія часу та забезпечення глибшого взаєморозуміння в середовищі наукової спільноти. Як приклад неформальної наукової комунікації в Меморіальному комплексі слід навести анкетування вітчизняних науковців відносно дефініційно-термінологічного апарату історичної науки та музейної практики. Постійно в русі перебуває ще один різновид неформальної наукової комунікації – системні соціологічні опитування різних категорій відвідувачів і гостей Меморіалу.

На міжсистемному рівні соціальної комунікації Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років взаємодіє з юридичними та фізичними особами, виконуючи доручення з підготовки та видачі інформаційних та науково-дослідницьких довідок. Так, наприклад, сформований у музеї відділ Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні (налічує понад 9 тис. архівних справ, що містять близько 3 млн персональних документів щодо загиблих або зниклих безвісти воїнів, яких було призвано на фронт із території України) дає змогу проводити кваліфікований пошук інформації про загиблих воїнів за запитами громадських організацій, державних установ та індивідуальними зверненнями окремих громадян. Уже вдалося встановити відомості про близько 400 загиблих військовослужбовців, продовжуючи родини не мали жодної звістки. Тисячі телефонних розмов, сотні зустрічей були проведені й у контексті широкомасштабної гуманітарної акції «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го», у результаті якої вже віднайдено понад 500 родин на теренах України, близького та далекого зарубіжжя. Триває проект «Родинна пам'ять про війну», спрямований на своєрідний «поворот» від продукування пам'яті колективної до відтворення пам'яті родинної, на персоніфікацію та антропологізацію воєнної історії, на посилення зацікавленості кожної людини до історії власного роду та збереження джерел, що свідчать про внутрішній світ людини, її відчуття в екстремальних умовах воєнного буття. До Меморіалу надходять листи з різних куточків України, Росії й навіть США, а в них – хвилюючі розповіді про війну в долі родин, «живі» оповіді про страшне воєнне лихоліття [8].

Меморіальний комплекс успішно налагоджує документну наукову комунікацію, що опосередкована науковим документом та побудована на обміні документованою інформацією.

Знаковою подією в науковій роботі Меморіалу стало започаткування в 2013 р. електронного наукового журналу «Військово-історичний меридіан» у співпраці з Інститутом історії України НАН України (згідно з рішенням Атестаційної колегії

Міністерства освіти і науки України від 4 липня 2014 р. електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук) [9]. Електронний журнал перетворився на серце системи наукової комунікації в музейній інституції, місце інтегрованої наукової комунікації, у якій автори, редактори й видавці працюють в одній системі, він став основою для опублікування результатів досліджень та нових ідей, наукового спілкування взагалі.

Різновидом документної наукової комунікації є збірники наукових доповідей на міжнародних і всеукраїнських конференціях, що проводилися в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років [10]. Усі конференційні заходи, організатором/співорганізатором яких виступив Меморіал, слугують вагомим чинником, який значною мірою концептуалізує, інструменталізує, деталізує та спрямовує як музейні наукові студії, так і вітчизняну воєнно-проблемну історіографію.

Отже, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» є активним гравцем на різновидовому полі наукової комунікації та зацікавлений у її інтенсифікації; виступає багатовекторною комунікативною системою, вмонтованою у складну побудову наукових комунікацій; розвивається й формується відповідно до інтересів і прагнень суспільства. Цементованими каналами підтримки комунікаційного середовища музейної інституції залишаються відповідні технології й процеси, високопрофесійний кадровий ресурс та модерне матеріально-технічне забезпечення. У свою чергу можливості наукового комунікування Меморіалу значно розширюють новітні інформаційні технології. Залучення прогресивних методів соціогуманітаристики, міждисциплінарність, інтенсивна оптимізація комунікативних каналів – запорука успішності Меморіального комплексу як наукового комунікатора у глобалізованому науково-інформаційному середовищі України та світу.

Джерела та література:

1. *Белофастова Т.Ю. Музей у системі сучасних комунікацій // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 4. – С. 36–39; Бучковська О.Ю. Культурна комунікація як чинник розвитку соціокультурних процесів (комунікативний аспект) / О.Ю. Бучковська // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2012. – № 2. – С. 91 – 95; Квіт С. Масові комунікації: Підручник / Сергій Квіт. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 206 с.; Корнієнко В.В. Культурна комунікація у системі базових компонентів культурологічного знання / В.В. Корнієнко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 3. – С. 68 – 71; Лазарева Л.М. Огляд наукових підходів до вивчення сучасних теорій комунікації / Л.М. Лазарева // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2011. – № 1. – С. 132 – 136; Остропольська З.М. Комунікативні технології: проблеми становлення та розвитку / З.М. Остропольська // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 29. – С. 195 – 202; Пархоменко О. Вплив інформаційно-комунікаційних*

- технологій на особистість та культурне середовище / О. Пархоменко // *Гілея: науковий вісник*. – 2013. – № 77. – С. 153 – 156; Рябчикова Ф. Комунікативний вектор у музейній діяльності / Ф. Рябчикова // *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: *Культура і соціальні комунікації*. – 2009. – Вип. 1. – С. 158 – 163; Ткаченко Р.В. Проблеми комунікації у сучасному музейному середовищі / Р.В. Ткаченко // *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. – К.: Міленіум, 2012. – № 3. – С. 160 – 163; Тортіка О.О. Інформаційно-комунікаційний простір як відображення сучасного соціокультурного середовища / О.О. Тортіка, О.Л. Біличенко // *Вісник Харківської державної академії культури*. – 2010. – Вип. 30. – С. 80 – 87; Чижова Н. Місце і роль комунікації в культурному діалозі / Н. Чижова // *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер.: *Культурологія*. – 2013. – Вип. 11(1). – С. 189 – 194; Шемаєва Г.В. Передумови зародження системи наукової комунікації / Г.В. Шемаєва // *Вісник Харківської державної академії культури*. – 2011. – Вип. 32. – С. 101 – 108; Шемаєв С.О. Співробітництво бібліотек, архівів, музеїв у сучасних умовах / С.О. Шемаєв // *Вісник Харківської державної академії культури*. – 2012. – Вип. 36. – С. 166 – 174; Широканова А.А. Научная коммуникация в эпоху новых медиа: от личных сетей к глобальному сотрудничеству / А.А. Широканова // *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. – 2013. – Т. 18, Вип. 2(2). – С. 348 – 355 та багато ін.
2. Артемов О.С. Нова експозиція Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / О.С. Артемов, М.В. Коваль // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 6. – С. 150 – 154; Гамарник Н.А. Гуманітарний музейний проект «Родинна пам'ять про війну». Підсумки 2012 року / Н.А. Гамарник // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 151 – 161 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/151-161.pdf>]; Каленюк А.А. Деякі аспекти наукового комплектування фондів (з досвіду роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років») / А.А. Каленюк // *Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України*. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 79 – 90; Легасова Л.В. Україна в Другій світовій війні у музейному просторі / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у двох книгах / НАН України, Ін-т історії України*. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. 2. – С. 898 – 940; Легасова Л.В. Головна експозиція Меморіалу: від концепції до втілення / Л.В. Легасова // *Музей війни народної: зб. наук. статей / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»*. – К., 1999. – С. 8 – 12; Легасова Л.В. Вдосконалення наукових засад головної експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // *Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії*

- України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 29 – 32; Легасова Л.В. Історична наука в історичному музеї (наукова діяльність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років») / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, част. 1. – С. 99 – 113; Легасова Л.В. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр. / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 240 – 257 та ін.
3. Корнієнко В.В. Гуманітарні комунікативні системи: визначення, структура, функції / В.В. Корнієнко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2012. – № 4. – С. 93.
  4. Белофастова Т.Ю. Музей у системі сучасних комунікацій / Т.Ю. Белофастова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 4. – С. 36.
  5. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідж., док., свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941 – 1945 років». – К., 2011. – 348 с.; Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.; Київ очима ворога: : дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.; Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.; Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
  6. Белофастова Т.Ю. Музей у системі сучасних комунікацій // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 4. – С. 36 – 39.
  7. Наукові та науково-публіцистичні праці співробітників Меморіального комплексу. Бібліографічний бюлетень (1994 – 2013 рр.) // Військово-історичний меридіан. – Спецвипуск: З досвіду роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Інститут історії України НАН України. – К., 2013. – С. 146 – 195 [Електронний ресурс. Режим доступу: http://vim.gov.ua/images/sbor/vim_Spec_2013.pdf].

8. Гамарник Н.А. Гуманітарний музейний проект «Родинна пам'ять про війну». Підсумки 2012 року / Н.А. Гамарник // // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – С. 151 – 161 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua/images/sbor/151-161.pdf>].
9. Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; Інститут історії України НАН України. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», 2013. – Виходить щоквартально. – ISSN 2310-1326 [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://vim.gov.ua>].
10. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжнародної наук. конф. / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2011. – 800 с.; Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р.; Кабінет Міністрів України, Український ін-т національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 292 с.; Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2014. – 622 с.

© **Владимир СИМПЕРОВИЧ**

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ В МЕМОРИАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»

Анализируются основные направления научной коммуникации в Мемориальном комплексе «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», представлены характерные векторы музейно-научной коммуникации, подытоживаются основные достижения Мемориала как научного коммуникатора в отечественном и мировом информационном пространстве.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», научная коммуникация, научно-информационное пространство.

© **Vladimir SIMPEROVYCH**

MAIN TRENDS OF SCIENTIFIC COMMUNICATION IN THE MEMORIAL COMPLEX "THE NATIONAL MUSEUM OF THE GREAT PATRIOTIC WAR 1941 – 1945"

Without comprehensive information and scientific communication hard to imagine a museum institution, because it is extremely difficult to be scientific producer of the product without communication with society and the scientific community. The accumulated experience of the Memorial complex "National museum of the Great Patriotic war 1941 – 1945" in the scientific study of the history of World War II and Patriotic war intensify the issue of internal and external museum communications, requires moving towards actual requirements of time, develop and promote the image, to be new model of cultural communication concepts.

Through the implementation of inherent functions museum institution gradually transformed into one of the most productive scientific communication structures that provide opportunities to address the collective memory of mankind.

External communication of the Memorial complex is directed to establish stable communication channels with domestic and foreign museums, scientific institutions, archives, government agencies etc. At the exhibition areas of the Memorial are constant exhibition of archival and museum documentation. Another compelling example of external scientific communication of the Memorial complex is the realization in conjunction with the Institute of the history of Ukraine archeographic-publishing project "Research, documents, testimony".

Important for the activities of the National museum of the Great Patriotic war in 1941 – 1945 has an internal scientific communication. Because of museum objects museum seeks to convey for various categories of visitors not only information but also affect emotions through subliminal recipients and facilitate their grooves in the historic environment in the military era.

A landmark event in the scientific work of the Memorial was the launch in 2013 of the electronic scientific journal "Military history meridian" in collaboration with the Institute of the history of Ukraine. Online journal recreated to heart system of scientific communication in the museum, in which the authors, editors and publishers are working on the same system.

A variety of scientific communication is collections of scientific papers in international and national conferences, held at the National museum of the Great Patriotic war 1941 – 1945.

The Memorial complex "The National museum of the Great Patriotic war 1941 – 1945" is an active player in the field of scientific communication and interested in its intensification.

Keywords: *Memorial complex "The National museum of the Great Patriotic war 1941 – 1945", scientific communication, scientific information space.*

НАШІ АВТОРИ

Бевз Людмила Петрівна – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею гетьманства (м. Київ)

Білоус Олександр Павлович – кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Гончаренко Олексій Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Каленюк Анеля Антонівна – головний зберігач фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

Куцаєва Тамара Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Малежик Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Марінченко Олександр Олександрович – науковий співробітник кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (м. Дніпропетровськ)

Мельнічук Неля Володимирівна – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Прохоренко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Сімперович Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Сіропол Володимир Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Смірнова Валентина Ігорівна – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

Смолянчук Ольга Олегівна – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Солонець Андрій Васильович – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Фоміна Віра Петрівна – завідувач науково-методичного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

Янковенко Оксана Олексіївна – завідувач відділу науково-фондової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Ярова Галина Іванівна – директор Музею гетьманства (м. Київ)

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода, П. Махцевіч,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод,
В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (6) /
Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945
років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2014. – 198 с.**